

University of Groningen

Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 2005

Voerman, Gerrit

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version

Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:

2008

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Voerman, G. (editor) (2008). *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 2005*. (Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen). Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

RIJKSUNIVERSITEIT
GRONINGEN

JAARBOEK 2005

DOCUMENTATIECENTRUM
NEDERLANDSE
POLITIEKE PARTIJEN
BROERSTRAAT 4
9712 CP GRONINGEN
TEL.: 050-3636830
FAX: 050-3637256
E-MAIL: DNPP@RUG.NL
WEBSITE: WWW.DNPP.NL

Colofon

titel:	Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 2005
copyright:	Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen – RU Groningen
ISBN:	978-90-367-29796
ISSN:	0921-0873
redactie:	G. Voerman
productie:	C. Karimi Fard
omslag:	J.D. de Visser
druk- en bindwerk:	Universiteitsdrukkerij Rijksuniversiteit Groningen

Dit Jaarboek kan men bestellen door 13,00 euro over te maken op giro 2813720 ten name van Bibliotheek RU Groningen onder vermelding van 'Jaarboek DNPP 2005'.

VOORWOORD

Wanneer dit Jaarboek verschijnt, ligt 2005 al weer enige tijd achter ons. Afgezien van het referendum over de Europese grondwet en de in de Eerste Kamer gestrande hervormingsdrift van D66-minister Th.C. de Graaf voor Bestuurlijke Vernieuwing en Koninkrijksrelaties was het voor de Nederlandse politiek een rustig jaar. In dit Jaarboek wordt traditiegetrouw een overzicht geboden van de jaarlijkse partijpolitieke gebeurtenissen. De andere bijdragen zijn minder tijdgebonden. De beschouwing van de staatsrechtgeleerde Dölle over de SGP heeft weliswaar nog een concrete aanleiding in de intrekking van de overheidssubsidie in 2005, maar kiest toch een wat ruimere blik. Een breed historisch perspectief kenmerkt ook de bijdrage van de Vlaamse politicoloog Van Hecke over de relatie tussen de Nederlandse christendemocraten en de mede door hen opgerichte Europese Volkspartij. De historicus Voerman beschouwt de partijcultuur van de Christelijk-Historische Unie, een partij die in 1980 in het CDA opging en bijna honderd jaar geleden werd opgericht.

Naast deze meer historische beschouwingen zijn in dit Jaarboek ook enkele politicologische bijdragen opgenomen. Lucardie en Van Schuur ontleden op basis van twee ledenenquêtes de politieke opvattingen van de achterban van GroenLinks. Thomassen en Andeweg plaatsen op grond van onderzoek onder Tweede-Kamerleden kanttekeningen bij de negatieve connotaties die fractiediscipline bij velen oproept. Walter en Van Holsteyn ten slotte voegen aan de sterk uitdijende hoeveelheid publicaties over Pim Fortuyn een originele bijdrage toe door politieke tekeningen van de in 2002 vermoorde politicus te analyseren.

Groningen
December 2006

G. Voerman
Hoofd DNPP

INHOUD

Voorwoord

Inhoud	1
Jaarverslag 2005 DNPP	3
Joop Hippe, Paul Lucardie, Ronald Kroeze, Nelleke van de Walle en Gerrit Voerman, Kroniek 2005. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 2005	14
A.H.M. Dölle, De SGP onder vuur	99
S. Van Hecke, Geloven in ideologie. Nederlandse christen-democraten en de vorming van de Europese Volkspartij	123
A.P.M. Lucardie en W.H. van Schuur, Vergrijst GroenLinks? Een vergelijkende analyse van de politieke opvattingen van leden van GroenLinks in 1992 en 2002	144
J.J.A. Thomassen en R.B. Andeweg, Fractiediscipline. Vooroordelen en misverstanden	154
A.S. Walter en J.J.M. van Holsteyn, Pim in prenten. De weergave van Pim Fortuyn in politieke tekeningen	176
G. Voerman, ‘Een Unie, niet een partij’. Over de partij-cultuur van de Christelijk-Historische Unie	206
Auteurs	219

JAARVERSLAG 2005 DNPP

Inleiding

Het jaar 2005 verliep voor het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP) van de Rijksuniversiteit Groningen (RUG) betrekkelijk kalm. Voor het eerst na drie jaren waren er geen verkiezingen. Dit betekende overigens niet dat de politieke partijen geen campagne voerden: op 1 juni werd het eerste landelijke referendum in de moderne politieke geschiedenis gehouden. Vanzelfsprekend zijn de activiteiten die de partijen in dit kader ontplooiden, gedocumenteerd.

Daarnaast verrichtte het DNPP in opdracht van het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties een tweetal onderzoeken. De ene studie bracht in kaart in welke mate afwijkend stemgedrag en afsplitsingen van parlementaire fracties zich voordoen in landen met verschillende kiesstelsels; de andere had betrekking op mogelijke problemen voor partijen bij het rekruteren van kandidaten voor de gemeenteraadsverkiezingen van maart 2006, als gevolg van de over het geheel genomen dalende ledentallen. De resultaten van beide onderzoeken zullen in 2006 worden gepubliceerd.

Vanzelfsprekend hield het DNPP zich in 2005 ook bezig met zijn primaire taken. Publicaties van en over partijen werden verworven en gecatalogiseerd, en bezoekers geassisteerd.

Wetenschappelijk Adviescollege ten behoeve van het DNPP

Conform het reglement van het DNPP werd in 1980 het Wetenschappelijk Adviescollege ten behoeve van het DNPP ingesteld. Op 1 januari 2005 bestond het Adviescollege uit de volgende leden:

- prof.dr. D.F.J. Bosscher, hoogleraar Eigentijdse Geschiedenis, op voordracht van de Faculteit der Letteren;
- prof.mr. D.J. Elzinga, hoogleraar Staatsrecht, op voordracht van de Faculteit der Rechtsgeleerdheid;
- prof.dr. F.N. Stokman, hoogleraar Methoden en Technieken van Sociaal-Wetenschappelijk Onderzoek, op voordracht van de Faculteit der Psychologische, Pedagogische en Sociale Wetenschappen;
- dr. J.M. van Boetzelaer (voorzitter), adviseur van het College van Bestuur, op voordracht van de Bibliothecharis;
- dr. A.C. Klugkist, Bibliothecharis, adviserend lid.

Het Wetenschappelijk Adviescollege kwam in het verslagjaar niet bijeen.

Personeelsformatie

Op 1 januari 2005 was de staf van het DNPP als volgt samengesteld:
drs. G.B. Auping – medewerker in het kader van de WIW-regeling (0,8 fte)

drs. B.H. de Boer – documentalist (0,6 fte)

C. Karimi Fard – secretaresse (1,0 fte)

dr. A.P.M. Lucardie – wetenschappelijk medewerker (0,5 fte)

D. van Rheenen – documentaliste (0,4 fte)

dr. G. Voerman – Hoofd (1,0 fte)

Drs. G.B. Auping was in het verslagjaar tot 18 maart aan het DNPP verbonden op basis van de WIW-regeling. Vanaf 1 oktober was hij als vrijwilliger op het Documentatiecentrum werkzaam. Van 1 april tot 1 juli was drs. A.C.J. Marchand tijdelijk aangesteld in verband met werkzaamheden ten behoeve van een tweetal rapporten die het DNPP in opdracht van het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties opstelde (zie hieronder). Van 1 oktober tot 1 november werd R. Kroeze als student-assistent ingeschakeld bij de activiteiten van het DNPP.

Ook in 2005 stonden enkele vrijwilligers de staf van het DNPP bij. Drs. J. Hippe en drs. R.F. van Wijk zijn beiden al jarenlang in deze hoedanigheid bij het Documentatiecentrum betrokken. Zij houden zich vooral bezig met de ontsluiting van publicaties ten behoeve van de catalogus van het DNPP.

In het verslagjaar waren ook twee geschiedenisstudentes als stagiaires actief op het DNPP. Van 1 maart tot 1 juni bracht N. van de Walle in opdracht van de Nationale Commissie voor Internationale Bijstand en Duurzame Ontwikkeling (NCDO) de visie van Nederlandse politieke partijen op ontwikkelingssamenwerking in de periode 1989-2004 in kaart. In dezelfde periode onderzocht F. Schaafsma in opdracht van de Stichting Natuur en Milieu in hoeverre de opstelling van het CDA in de Tweede Kamer inzake landbouw en natuur verschilde van de christen-democratische verkiezingsprogramma's.

Dienstverlening

Zoals gebruikelijk legde de dienstverlening een groot beslag op de arbeidstijd. In 2005 bedroeg het aantal bezoekers naar schatting circa 1.000, evenals het aantal verzoeken per brief, telefoon of email. Het waren vooral universitaire studenten van verschillende disciplines die een beroep op het DNPP deden. Daarnaast meldden zich HBO-studen-

ten, leerlingen van middelbare scholen, journalisten, AIO's en andere wetenschappers.

Ook dit jaar werden de beide wetenschappelijk medewerkers van het Documentatiecentrum door verschillende radio- en tv-programma's en door de schrijvende pers benaderd. Niet alleen werd informatie verstrekt, maar soms werden ook politieke gebeurtenissen becommentarieerd.

Naast dit alles ondersteunde het Documentatiecentrum ook onderwijsactiviteiten van verschillende aard (zie onder 'Relaties met instellingen en het onderwijsveld').

Documentatie

De tweede belangrijke taak van het DNPP, naast en als voorwaarde voor de dienstverlening, bestaat uit documentatieactiviteiten. Voor een uitgebreid en geactualiseerd overzicht van de op het Centrum aanwezige periodieken en overige collecties wordt verwezen naar de website van het DNPP (www.dnpp.nl). Hieronder volgt een globale aanduiding.

In 2005 werden op het DNPP de volgende collecties (waarvan de eerste vier toegankelijk zijn via de geautomatiseerde catalogus) bijgehouden en uitgebreid:

1. *boeken*. Deze collectie bevat vooral historische en politicologische literatuur betreffende politieke partijen, alsmede (auto-)biografieën van politici. Het aantal boeken bedroeg eind 2005 circa 3.750.
2. *brochures*. Deze verzameling bestaat grotendeels uit door politieke partijen of verwante organisaties uitgegeven brochures, nota's en rapporten. Deze publicaties worden systematisch aangeschaft. Eind 2005 waren ongeveer 6.000 brochures gecatalogiseerd.
3. *knipsels*. Op het DNPP is een uitgebreide collectie krantenknipsels aanwezig over partijpolitieke ontwikkelingen in Nederland, met het accent op de activiteiten van de partijen buiten het parlement. Deze knipselverzameling gaat terug tot het begin van de jaren zeventig. Momenteel worden zes dagbladen geknipt: het *Dagblad van het Noorden*, *NRC Handelsblad*, *Trouw*, *de Volkskrant*, *Nederlands Dagblad* en *Reformatorisch Dagblad*.
4. *opinie- en partijbladen*. Het DNPP bezit een uitgebreide collectie opiniebladen (die teruggaat tot 1973) en partijbladen. Bij deze laatste categorie wordt gestreefd naar volledigheid.
5. *affiches*. In 2003 werd met financiële steun van de Mondriaan Stichting begonnen met de digitalisering van de door het DNPP beheerde partijaffiches. Ondanks grote inspanningen lukte het niet om deze collectie en de bijbehorende catalogus in het verslagjaar via de website van het DNPP beschikbaar te stellen; naar verwachting zal dit in 2006 gebeuren.

Aan het einde van 2005 telde de affichecollectie ongeveer 2.300 verschillende exemplaren. Van F.H. Germs ontving het DNPP een schenking van circa 150 partijaffiches uit de periode 1962-1977.

6. *geluidsarchief*. Naast interviews met prominente partijpolitici (veelal gehouden in het kader van een specifiek onderzoek) bevat deze collectie vooral integrale geluidsopnames van belangrijk geachte partijbijeenkomsten zoals congressen en partijraden. De laatste jaren wordt deze collectie echter nauwelijks meer aangevuld. Eind 2005 telde het geluidsarchief ruim 350 geluidsbanden en ongeveer 400 cassettes.

7. *archieven*. Het DNPP ontvangt regelmatig supplementen op de archieven van de VVD en D66. Voor een actueel overzicht van de archieven die het DNPP in beheer heeft, wordt verwezen naar de website (www.dnpp.nl). Hier zij nog vermeld dat met uitzondering van de collecties waarvan de plaatsingslijst nog in voorbereiding is, al deze archieven voor onderzoek beschikbaar zijn. In verband met de beperkende voorwaarden die soms door de archiefhouder aan de raadpleging van een archief worden gesteld, verdient het aanbeveling hierover van tevoren met het DNPP contact op te nemen. Het is in alle gevallen noodzakelijk schriftelijke toestemming voor raadpleging te verkrijgen van het Hoofd van het DNPP.

8. *websites*. Sinds 2001 archiveert het DNPP regelmatig de websites van de politieke partijen en hun nevenorganisaties (zie de speciale website: www.archipol.nl). Voor raadpleging van deze collectie is toestemming nodig: een wachtwoord en *username* kan via de archipol-site worden aangevraagd.

9. *overig*. Zonder uitputtend te zijn, worden hier nog de volgende collecties genoemd:

- statuten, reglementen, jaarverslagen, verkiezings- en beginselprogramma's;
- congresstukken (van congressen, partijraden, algemene ledenvergaderingen);
- elektronische publicaties (beginsel- en verkiezingsprogramma's, artikelen uit de Jaarboeken van het DNPP), raadpleegbaar op de website van het DNPP.

Mede om de collecties op specifieke deelterreinen ook voor een vroegere periode zo volledig mogelijk te maken, zijn in het verleden bibliografische projecten opgezet. Met het Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (HDC) van de Vrije Universiteit te Amsterdam bereidt het DNPP momenteel een bibliografie en archievenoverzicht van de protestants-christelijke partijen voor.

Automatisering en internet

De catalogus van het DNPP is niet alleen beschikbaar via de *on-line* algemene catalogus van de RUG-bibliotheken, maar ook via de website van het Documentatiecentrum (www.dnpp.nl). Op deze site biedt het DNPP tevens organisatorische en documentaire informatie aan over de Nederlandse politieke partijen. Daarnaast zijn er *full-text* verkiezings- en beginselprogramma's van politieke partijen te vinden.

Per 31 december 2005 telde de geautomatiseerde catalogus van het DNPP bijna 102.000 titels van boeken, brochures en artikelen uit partijbladen, opiniebladen, wetenschappelijke tijdschriften en dagbladen.

Digitalisering partijaffiches

In mei 2003 heeft de Mondriaan Stichting in het kader van het project 'Behoud en selectie van academische collecties' het DNPP een subsidie van ruim 26.000 euro toegekend. Dit bedrag was bestemd voor de conservering en digitalisering van de collectie partijaffiches van het Documentatiecentrum. In 2005 is voortvarend aan dit project gewerkt; naar verwachting zullen in 2006 alle affiches via een op de website van het DNPP te raadplegen catalogus toegankelijk zijn gemaakt.

Onderzoek en publicaties

Behalve documentatie en dienstverlening heeft het DNPP ook tot taak wetenschappelijk onderzoek naar Nederlandse politieke partijen waar mogelijk te stimuleren, te ondersteunen en te begeleiden. Om deze taken naar behoren te kunnen vervullen, zijn goede contacten met het onderzoeksveld van belang. In 2005 werden verschillende onderzoeksprojecten door het DNPP ondersteund.

- Bibliografie betreffende de protestants-christelijke partijen; in samenwerking met het HDC.
- 'Nederlandse politieke partijen on-line. De betekenis van internet voor de partijorganisaties en de verkiezingscampagnes'. Onderzoek naar de digitale verkiezingscampagne van 2002 en 2003, uitgevoerd in samenwerking met dr. M. Boogers (Centrum voor Recht, Bestuur en Informatisering van de Universiteit van Tilburg; afgesloten).
- 'European Green Party Members Pilot Project'; onderzoeksproject gecoördineerd door W. Rüdig (University of Strathclyde).
- Partijgeschiedenis Christelijk-Historische Unie (CHU); onderzoeksproject gefinancierd door het Ubbo Emmius Fonds van de Rijksuniversiteit Groningen.

- Onderzoek afwijkend stemgedrag in en afsplitsingen van parlementaire fracties in landen met uiteenlopende kiesstelsels; in opdracht van het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.
- Onderzoek rekrutering politieke partijen bij gemeenteraadsverkiezingen van maart 2006; in opdracht van het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.

Naast de hierboven vermelde ondersteuning van onderzoeksprojecten hebben individuele medewerkers van het DNPP geparticipeerd in onderzoeken en deelgenomen aan wetenschappelijke congressen, zoals onder meer het Politicologenetmaal in Antwerpen, en de Joint Sessions van het European Consortium for Political Research (ECPR) in Granada. In 2005 verzorgden de stafleden van het DNPP de volgende publicaties en papers:

wetenschappelijke publicaties

- M. Boogers en G. Voerman, 'Politieke partijen en informatisering: nieuwe relaties tussen kiezers, partijleden en politici', in: M. Lips, V. Bekkers en A. Zuurmond, red., *ICT en openbaar bestuur. Implicaties en uitdagingen van technologische toepassingen voor de overheid*, Utrecht: Lemma, 2005, 509-532.
- C. Hagemann, R. van Os, N. Jankowski en G. Voerman, 'Professionalisering en personalisering? De websites van Nederlandse partijen en hun kandidaten bij de campagne voor de Europese verkiezingen van 2004', in: *Jaarboek 2004 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen: DNPP, 2005, 173-192.
- Paul Lucardie, 'De campagne: David tegen Goliath?', in: Kees Aarts en Henk van der Kolk, red., *Nederlanders en Europa. Het referendum over de Europese grondwet*, Amsterdam: Bert Bakker, 2005, 104-122.
- Paul Lucardie, 'Des extrêmes politiques canadiens', in: B. Rigal-Cellard, red., *Missions extrêmes en Amérique du Nord. Des jésuites à Raël*, Bordeaux: Pleine Page éditeur, 2005, 315-331.
- P. Lucardie en G. Voerman, 'The Netherlands', in: *European Journal of Political Research*, 44 (2005), 7/8 (dec.), 1124-1133.
- Gerrit Voerman en Marcel Boogers, 'Digitaal informeren en personaliseren. De opkomst van de website als campagne-instrument', in: Kees Brants en Philip van Praag, red., *Politiek en media in verwarring. De verkiezingscampagnes in het lange jaar 2002*, Amsterdam: Het Spinhuis, 2005, 95-217.

- G. Voerman, 'Plebiscitaire partijen? Over de vernieuwing van de Nederlandse partijorganisaties', in: *Jaarboek 2004 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen: DNPP, 2005, 217-244.
- Gerrit Voerman, 'De Nederlandse politieke partijen en de Europese integratie', in: Kees Aarts en Henk van der Kolk, red., *Nederlanders en Europa. Het referendum over Europese grondwet*, Amsterdam: Bert Bakker, 2005, 44-63.
- Gerrit Voerman, 'Politiek van levenswerk tot handwerk. De autobiografie als bron van de politieke cultuur', in: Hans Renders, red., *Het leven van een doodsbericht*, Amsterdam: De Bezige Bij, 2005, 119-139.
- Gerrit Voerman, 'The Formative Years of the Communist "Moral Community" in the Netherlands 1917-1930', in: Kevin Morgan, Gidon Cohen en Andrew Flinn, red., *Agents of the Revolution. New Biographical Approaches to the History of International Communism in the Age of Lenin and Stalin*, Oxford etc.: Peter Lang, 2005, 221-244.
- Gerrit Voerman, 'De stand van de geschiedschrijving van de Nederlandse politieke partijen', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 120 (2005), no. 2, 226-269.
- Gerrit Voerman, 'Les élections européennes aux Pays-Bas', in: Pascal Delwit en Philippe Poirier, red., *Parlement puissant, électeurs absents? Les élections européennes de juin 2004*, Brussel: Editions de l'Université de Bruxelles, 2005, 115-130.

vakpublicaties

- Joop Hippe, Ronald Kroeze, Paul Lucardie en Gerrit Voerman, 'Kroniek 2004. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 2004', in: *Jaarboek 2004 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen: DNPP, 2005, 14-105.
- Paul Lucardie, 'A Multicultural Murder? The Netherlands struggles with the assassination of Theo van Gogh', in: *Inroads. A Canadian journal of opinion*, 2005, no. 17, 12-17.
- Renée van Os, Nicholas W. Jankowski en Gerrit Voerman, *The Dutch 2004 EP electoral Web Sphere. Final report Internet & Elections Project*, Nijmegen: Radboud Universiteit, 2005.
- Gerrit Voerman, 'Tien jaren die faalden', in: *NRC Handelsblad*, 8 april 2005.
- Gerrit Voerman, 'Rehabilitatie van de liberale "losers"?', in: *Liberaal Reveil*, 46 (2005), 6 (dec.), 230-234.

- Gerrit Voerman, 'Siewertsz van Reesema, William Carl (1882-1949)'; gepubliceerd op de website van het Instituut Nederlandse Geschiedenis (www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn6/siewertsz).

lezingen, congres- en symposiumbijdragen

- Paul Lucardie, 'Democratic extremism and the two faces of populism. A comparative analysis of populist parties in four countries'. Paper gepresenteerd op het Politicologenetmaal, georganiseerd door de Nederlandse Kring voor Wetenschap der Politiek (NKWP) en het Politologisch Instituut, Antwerpen, 19-20 mei 2005.
- Paul Lucardie, Arjan Marchand en Gerrit Voerman, 'Party cohesion and party discipline in four European countries'. Paper gepresenteerd op de Joint Sessions van het European Consortium for Political Research (ECPR) in Granada, 14-19 april 2005.
- Paul Lucardie, 'The List Pim Fortuyn and the Government: a love-hate relationship'. Paper gepresenteerd op het congres 'Nouvelles droites et pouvoir en Europe', georganiseerd door de Université Libre de Bruxelles, Brussel, 27-28 oktober 2005.
- Gerrit Voerman, 'Politiek van levenswerk tot handwerk. De autobiografie als bron voor de bestudering van de politieke cultuur'. Lezing gehouden op het oprichtingscongres van het Biografie Instituut (RUG), Groningen, 9 maart 2005.
- Gerrit Voerman, 'De gevolgen van de invoering van het nieuwe kiesstelsel voor de politieke partijen'. Lezing gehouden op het kennisseminar van het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, Den Haag, 11 maart 2005.
- Gerrit Voerman, 'Over partijcultuur'. Lezing gehouden op het oprichtingscongres van het Kossmann Instituut (RUG), 13 mei 2005.
- Gerrit Voerman, 'The process of researching political parties: pitfalls and recommendations'. Lezing gehouden voor de trainingsworkshop voor Georgische parlementariërs, georganiseerd door het Netherlands Institute for Multiparty Democracy in Den Haag, 22 maart 2005.
- Reuven Y. Hazan en Gerrit Voerman, 'Electoral Systems and Candidate Selection'. Paper gepresenteerd op de internationale expert meeting 'Changing the Electoral System: The Case of the Netherlands', georganiseerd door ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, Amsterdam, 14-15 september 2005.

- Gerrit Voerman, 'Post-communism in the Netherlands. The case of the *Socialistische Partij*'. Paper gepresenteerd op de conferentie 'Taking Stock of Communist and Post-Communist Parties in Europe', georganiseerd door het Hannah-Arendt-Institut für Totalitarismusforschung, Technische Universität Dresden, Walbrzych (Polen), 15-18 september 2005.
- Gerrit Voerman en Marcel Boogers, 'The rise of websites as a campaign tool. The digital campaign for the 2002 and 2003 parliamentary elections in the Netherlands'. Paper gepresenteerd op het symposium 'Parties and Election Campaigning Online', georganiseerd door het Oxford Internet Institute, University of Oxford, 20-21 oktober 2005.
- Gerrit Voerman, 'Politicus zonder partij?' Lezing gehouden ter gelegenheid van de ondertekening van het convenant tussen het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis van de Radboud Universiteit Nijmegen, het Parlementair Documentatiecentrum (Universiteit Leiden) en het DNPP, Den Haag, 2 november 2005.

Relaties met instellingen en het onderwijsveld

De politieke partijen zijn vanzelfsprekend de belangrijkste organisaties waarmee het DNPP contacten onderhoudt. Zoals gebruikelijk ontving het Documentatiecentrum van alle partijen periodieken, brochures, nota's, rapporten en programma's. Op hun beurt doen de politieke partijen ook regelmatig een beroep op de collecties van het Documentatiecentrum.

Voor het DNPP onderhield Voerman de contacten met onder andere het HDC, het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), het Katholiek Documentatiecentrum (KDC), het Parlementair Documentatiecentrum (PDC), het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis (CPG) en het Instituut voor Publiek en Politiek (IPP). In het verslagjaar maakte hij deel uit van de Wetenschappelijke Raad van het CPG. Hij fungeert tevens als adviseur voor de twintigste-eeuwse Moskouse archieven bij het Nederlands-Russisch Archiefcentrum (NRAC) van de RUG. Verder maakte hij deel uit van de wetenschappelijke begeleidingscommissie van het geschiedschrijvingsproject 'Functioneren van de Binnenlandse Veiligheidsdienst (BVD) ten tijde van de Koude Oorlog', en van de wetenschappelijke begeleidingscommissie van het geschiedschrijvingsproject 'Christelijk-Historische Unie'. Ten slotte is hij secretaris van het bestuur van het Kossmann Instituut (zie hieronder).

In de vorige paragraaf werden reeds enkele contacten op onderzoeksgebied met universitaire instellingen genoemd. Daarnaast gaven mede-

werkers van het DNPP in 2005 ook (gast-)colleges en lezingen, waarvan enkele hierboven reeds zijn vermeld. Op 16 maart verzorgde Voerman een gastcollege in de cursus Inleiding Politicologie van de Faculteit Rechtsgeleerdheid van de RUG. Op 4 april gaf hij een gastcollege voor geschiedenisstudenten van de Universiteit van Leiden over verkiezings-affiches. Op 17 december maakte Voerman deel uit van een panel over de invloed van het soort kiesstelsel op het gedrag van politici, dat was georganiseerd door de Prof.mr. B.M. Teldersstichting, het wetenschappelijk bureau van de VVD.

Sinds 2001 is Voerman aangesteld als onbezoldigd universitair docent bij de sectie Eigentijdse Geschiedenis van de Faculteit der Letteren. Uit dien hoofde begeleidt hij studenten bij hun doctoraalscripties.

Samenwerkingsverbanden

In 2004 werd binnen de afdeling Geschiedenis van de Rijksuniversiteit Groningen (RUG) het initiatief genomen tot de totstandkoming van het 'Ernst Kossmann Instituut. Centrum voor de Geschiedenis van Politiek'. Het doel is de expertise die aan de RUG beschikbaar is op het terrein van de geschiedenis van politiek, in dit instituut te bundelen. Voorzitter van het bestuur is prof.dr. D. Bosscher, secretaris Voerman (zie verder de website van het Instituut: www.rug.nl/Kossmanninstituut). Op 13 mei 2005 vond de officiële oprichting van het Kossmann Instituut plaats, waarop een aantal stafleden elk op hun eigen terrein hun visie gaven op de geschiedenis van politiek. Voerman ging in zijn bijdrage in op de partijcultuur, die tot nu toe in de geschiedschrijving van politieke partijen nogal onderbelicht is gebleven. De congresbijdragen zullen in 2006 worden gepubliceerd.

Eveneens in 2004 werden de voorbereidingen gestart om tot nauwere samenwerking te komen tussen de drie universitaire instellingen in Nederland die ieder vanuit een eigen invalshoek betrokken zijn bij het onderzoek naar de politieke en parlementaire geschiedenis: het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis (CPG; verbonden aan de Radboud Universiteit Nijmegen), het Parlementair Documentatie Centrum (PDC; verbonden aan de Universiteit Leiden), en het DNPP. Op 2 november 2005 werd in Den Haag door vertegenwoordigers van deze drie instellingen een samenwerkingsconvenant ondertekend. Zo willen zij het (wetenschappelijk) onderzoek naar en de informatievoorziening over de Nederlandse politiek en politieke geschiedenis zoveel mogelijk stimuleren. Dit moet worden bereikt door de ontplooiing van gezamenlijke activiteiten (zoals het organiseren van studiedagen, het uitgeven van congresbundels en dergelijke); en door de onderzoekers zoveel mogelijk ten dienste te zijn met een toegankelijke website. Ter gelegenheid van

de ondertekening van het convenant werd een symposium gehouden over de 'personalisering van de politiek'. Sprekers waren prof.dr. C. van Baalen (namens het CPG), prof.dr. J.Th.J. van den Berg (namens het PDC) en Voerman (namens het DNPP).

Bijzondere activiteiten

In het kader van het voornemen van het tweede kabinet-Balkenende om districten in het Nederlandse kiesstelsel te introduceren, kreeg het DNPP van het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (BZK) opdracht een inventarisatie te maken van de kandidaatstelling binnen politieke partijen die in uiteenlopende kiesstelsels opereren. Dit onderzoeksrapport, *Portaal tot het parlement. Kandidaatstelling binnen politieke partijen in acht westerse landen* geheten, verscheen in de zomer van 2004. Op basis van de bevindingen van dit rapport lichtte Voerman de mogelijke gevolgen van de invoering van het nieuwe kiesstelsel voor de politieke partijen toe op een kennisseminar dat op 11 maart 2005 door het ministerie van BZK in Den Haag was georganiseerd. Hij presenteerde hier ook de eerste uitkomsten van het onderzoek naar afwijkend stemgedrag in en afsplitsingen van parlementaire fracties in landen met uiteenlopende kiesstelsels (de Bondsrepubliek Duitsland, het Verenigd Koninkrijk, België en Nederland). Ook deze studie verrichtte het DNPP in opdracht van het ministerie van BZK. Het is de bedoeling dat dit rapport, *Frictie in de fractie* geheten, in 2006 zal verschijnen.

In het najaar van 2005 kreeg het DNPP opnieuw een opdracht van het ministerie van BZK, dit keer om de eventuele problemen in kaart te brengen die partijen hebben bij het vinden van kandidaten voor de gemeenteraadsverkiezingen van 7 maart 2006. Het DNPP voert dit onderzoek uit in samenwerking met het Centrum voor Recht, Bestuur en Informatisering van de Universiteit van Tilburg. De uitkomsten van dit onderzoek zullen in het voorjaar van 2006 worden gepubliceerd.

KRONIEK 2005

Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 2005

**Joop Hippe, Paul Lucardie, Roland Kroeze, Nelleke van de Walle
en Gerrit Voerman**

1. Inleiding

Het was een jaar zonder verkiezingen, behalve voor bewoners van Katwijk en Utrechtse Heuvelrug waar wegens gemeentelijke herindelingen tussentijdse raadsverkiezingen plaatsvonden. Toch mochten de burgers een stem uitbrengen. Voor het eerst sinds 1798 konden de Nederlandse kiezers op 1 juni 2005 aan een volksraadpleging deelnemen. De uitslag van het referendum over de Europese grondwet was formeel niet bindend, maar werd door nagenoeg alle politici als een schok ervaren. Van geheel andere aard maar niet minder belangrijk was het aftreden van de minister voor Bestuurlijke Vernieuwing en Koninkrijksrelaties, Th.C. de Graaf (D66), nadat zijn plan om de benoeming van burgemeesters door de Kroon uit de grondwet te schrappen in de Eerste Kamer gesneuveld was.

Beide gebeurtenissen raakten de partijpolitieke verhoudingen in Nederland en verdienen derhalve aandacht in deze Kroniek. In deze Kroniek worden de partijpolitieke gebeurtenissen beschreven, dat wil zeggen de ontwikkelingen binnen de in de Eerste en Tweede Kamer vertegenwoordigde partijen – voor zover die zich althans buiten het parlement afspeelden. Handelingen van bewindslieden en volksvertegenwoordigers worden immers elders al gedocumenteerd.

Voor dit overzicht werden artikelen geraadpleegd uit de dagbladen *NRC Handelsblad*, *Trouw*, *de Volkskrant*, *Nederlands Dagblad* en *Reformatorisch Dagblad*. Daarnaast werden partijdocumenten (brochures, partijbladen, congresstukken en dergelijke) doorgenomen. Ten slotte werd informatie vergaard van door het DNPP gearchiveerde websites van politieke partijen. Om de gebeurtenissen binnen de afzonderlijke partijen in een context te plaatsen, worden eerst de politieke ‘hoofdmomenten’ uit 2005 kort geschetst.¹

¹ Zie voor een uitvoeriger overzicht van de politieke hoofdmomenten uit 14

2. Hoofdmomenten

gekozen burgemeester, crisis en Paasakkoord

In maart boog de Eerste Kamer zich over het voorstel van minister De Graaf (D66) voor Bestuurlijke Vernieuwing en Koninkrijksrelaties om de grondwet zodanig te wijzigen dat burgemeesters niet langer door de Kroon benoemd zouden worden. De minister was van plan de directe verkiezing van de burgemeester door de burgers vervolgens in een gewone wet te gaan regelen. Het wijzigingsvoorstel was in tweede lezing in 2004 door de Tweede Kamer goedgekeurd (zie *Jaarboek 2004 DNPP*, blz. 21-22). Voor een tweederde meerderheid waren niet alleen de stemmen van de regeringspartijen, maar ook die van een deel van de oppositie vereist. ChristenUnie en SGP wezen de gekozen burgemeester echter principieel af. De linkse partijen deden dat niet, maar gaven de voorkeur aan een door de gemeenteraad gekozen burgemeester. De PvdA was hierover verdeeld, maar een meerderheid van de leden deelde die voorkeur, zo was gebleken uit een referendum binnen die partij in oktober 2004 (zie *Jaarboek 2004 DNPP*, blz. 74-75). Bovendien vond de PvdA-fractie de door de minister gewenste invoering van de wijziging in 2006 overhaast. Na een spannend debat bleek op 22 maart 2005 de vereiste tweederde meerderheid in de Eerste Kamer niet te vinden: ondanks enkele tegemoetkomingen van De Graaf stemden slechts 42 tegen 31 senatoren voor de grondwetswijziging.

De volgende dag trad De Graaf af als minister. Hij was vooral boos op de PvdA, in zijn ogen de ‘kampioen van de regenten’ (*Trouw*, 23 maart 2005). De Graaf stelde vast dat hij niet langer geloofwaardig kon functioneren, omdat zijn streven om directe verkiezing van burgemeesters in te voeren was mislukt. Daar kwam bij dat hem ook was gebleken dat er binnen de regeringscoalitie onvoldoende steun bestond voor de hervorming van het kiesstelsel. De twee andere bewindslieden van D66 beraadden zich op hun positie. Even dreigde een kabinetscrisis. Vlak voor Pasen, op 26 maart, bereikten de fractievoorzitters van CDA, D66 en VVD echter een akkoord om de coalitie voort te zetten – vanwege de datum ‘Paasakkoord’ genoemd. Het kabinet zou meer geld vrij maken voor onderwijs, innovatiebeleid en kenniseconomie; de omroepvereni-

2005: M. Leenders, ‘Het parlementaire jaar 2004-2005’, in: C.C. van Baalen e.a., red., *God in de Nederlandse politiek. Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2005*, Den Haag, 2005, 166-181; en A. van Kessel en M. Leenders, ‘Het parlementaire jaar 2005-2006’, in: C.C. van Baalen e.a., red., *De waan van de dag. Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2006*, Amsterdam, 2006, 164-179.

gingen zouden minder invloed op de publieke omroep krijgen; en naar staatkundige vernieuwing zou nader onderzoek plaatsvinden, waarbij ook burgers betrokken zouden worden. De regeringspartijen stemden hiermee in (zie ook in deze Kroniek onder D66). A. Pechtold, partijvoorzitter van D66, volgde op 31 maart De Graaf op als minister voor Bestuurlijke Vernieuwing en Koninkrijksrelaties. Hij zou het beleid van zijn voorganger om rechtstreekse verkiezing van burgemeesters mogelijk te maken voortzetten, maar maakte daar minder haast mee.

Op 22 december stelde Pechtold namens het kabinet een Nationale Conventie in van veertien leden die de discussie over vernieuwing van het politiek bestel richting zou moeten geven. Onder leiding van R.J. Hoekstra (CDA), lid van de Raad van State, zou de Conventie in 2006 aan het werk gaan.

referendum Europese Grondwet

In november 2003 had de Tweede Kamer een initiatief-wetsontwerp goedgekeurd om een raadplegend referendum te houden over het verdrag voor een Europese grondwet, met alleen de stemmen tegen van het CDA, de ChristenUnie en de SGP. De VVD-fractie stemde na lange aarzelingen toch vóór (zie *Jaarboek 2003 DNPP*, blz. 33). Op 25 januari 2005 overwonnen ook de VVD-leden in de Eerste Kamer hun twijfels en stemden voor het wetsvoorstel, dat zodoende een ruime meerderheid kreeg (zie ook in deze Kroniek onder VVD).

Een onafhankelijke Referendumcommissie stelde als datum voor de volksraadpleging 1 juni 2005 vast. Zij verdeelde voorts een miljoen euro aan subsidies aan verschillende organisaties die campagne gingen voeren. Het kabinet wilde zich aanvankelijk niet met de campagne bemoeien, maar ging in mei alsnog de grondwet verdedigen. De drie regeringspartijen CDA, D66 en VVD namen evenals de PvdA en GroenLinks een positief, zij het niet kritiekloos standpunt in. Ze konden het echter niet eens worden over een gezamenlijke campagne en telden nogal wat dissidenten in eigen rijen. De voorstanders lieten – uit onwennigheid met referendumcampagnes, uit overmoed of uit vrees voor polarisatie – het initiatief over aan de tegenstanders. Ze wekten bovendien weerstand met enkele negatieve uitspraken. Zo suggereerden minister-president J.P. Balkenende en minister J.P.H. Donner van Justitie – beiden lid van het CDA – dat afwijzing van de grondwet uiteindelijk de vrede in Europa in gevaar zou kunnen brengen. Minister van Economische Zaken L.J. Brinkhorst (D66) waarschuwde voor een economische ramp: ‘Op den duur gaat in Nederland dan het licht uit en dan zetten we ons land op slot’ (*De Telegraaf*, 10 mei 2005).

Het nee-kamp kwam evenmin tot samenwerking. De ChristenUnie, SGP, LPF en SP waren het wel grotendeels eens in hun kritiek op de grondwet als een belangrijke stap in de richting van een ondemocratische en bureaucratische Europese ‘superstaat’, die ten koste zou gaan van de Nederlandse onafhankelijkheid. G. Wilders, die zich in 2004 had afgescheiden van de VVD (zie *Jaarboek 2004 DNPP*, blz. 98-99), koesterde soortgelijke bezwaren en koppelde bovendien de grondwet aan een mogelijk lidmaatschap van de Europese Unie van Turkije. De tegenstanders van de grondwet voerden effectiever campagne dan de voorstanders. De SP had al in september 2003 het initiatief genomen voor een comité tegen de grondwet. Het Comité Grondwet Nee stond formeel los van de partij en telde ook leden van GroenLinks en PvdA. Een belangrijke rol in het comité speelde H. van Heijningen, medewerker van de Tweede-Kamerfractie van de SP en coördinator van haar eigen referendumcampagne – en vanaf 25 mei algemeen secretaris van die partij. De nee-campagne ontving symbolische steun uit Frankrijk, waar het referendum op 29 mei een overtuigende overwinning voor de tegenstanders opleverde.

Tabel 1. Uitkomst referendum Europese grondwet

aantal kiesgerechtigden	12.172.740
uitgebrachte stemmen	7.705.196 (63,3%)
uitgebrachte geldige stemmen	7.646.415 (99,3%)
ja-stemmen	2.940.730 (38,5%)
nee-stemmen	4.705.685 (61,5%)

bron: Kiesraad; www.verkiezingsuitslagen.nl

Uiteindelijk stemde een duidelijke meerderheid van 61,5 procent tegen de grondwet (zie tabel 1). De opkomst was hoog: 63 procent. Hoewel formeel niet door de uitslag gebonden, besloten het kabinet en de Tweede Kamer het verdrag voor de Europese grondwet niet meer te behandelen. Een aantal partijen had zich overigens van tevoren wel aan de uitslag gecommitteerd.

staatkundige vernieuwing: hervorming kiesstelsel

In november 2003 had minister De Graaf een plan gepresenteerd voor een nieuw en ‘gemengd’ kiesstelsel (zie *Jaarboek 2003 DNPP*, blz. 31-32). Minimaal de helft van de 150 Tweede-Kamerleden zou in 2007 volgens het huidige lijstensysteem gekozen worden en maximaal de andere helft in meervoudige districten met elk twee tot vijf zetels.

Kandidaten zouden moeten kiezen voor één van de twee mogelijkheden: de landelijke partijlijst of een kandidatuur in een district. De kiezer zou – net als in bijvoorbeeld Duitsland en Italië – twee stemmen uit kunnen brengen.

Het voorstel stuitte op veel kritiek. De eerste maanden van 2005 vonden binnen de coalitie talrijke gesprekken hierover plaats, waarbij verschillende vernieuwingsvoorstellen soms gecombineerd of ‘uitgeruild’ werden. Na het aftreden van De Graaf in maart besloot zijn opvolger Pechtold om de vraag hoe een nieuw kiesstelsel er uit diende te zien voor te leggen aan een Burgerforum: een groep van burgers die als een min of meer willekeurige steekproef uit de bevolking geselecteerd zou moeten worden. Dit besluit zou in 2006 uitvoering krijgen. Pechtold kondigde wel vast aan, de drempel voor voorkeursstemmen te willen verlagen van 25 naar 12,5 procent van de kiesdeler. Zijn bedoeling was dit voor de Tweede-Kamerverkiezingen te regelen, die in 2007 verwacht werden.

staatkundige vernieuwing: referendum

De Tijdelijke Referendumwet, die in 2001 was aangenomen en die het houden van raadgevende referenda op landelijk niveau mogelijk maakt, was vanaf 1 januari 2005 niet meer geldig (zie ook *Jaarboek 2004 DNPP*, blz. 23-24). Na het raadplegend referendum over de Europese grondwet bereidden GroenLinks- en PvdA-kamerleden een initiatief-wetsontwerp voor om alsnog bindende correctieve referenda mogelijk te maken. Regeringspartij D66 sloot zich later daarbij aan. Het CDA bleef tegen referenda gekant, terwijl de VVD aarzelde. In oktober verklaarde de Raad van State geen grote staatsrechtelijke bezwaren tegen de invoering van een correctief referendum te koesteren. Het kabinet wees een bindend referendum af maar zou een raadplegend correctief referendum accepteren, zij het zonder daar actief aan mee te werken. Dat bleek tijdens een overleg van de Tweede Kamer met minister Pechtold in december. Zelfs voor een raadplegend referendum zou echter vooralsnog geen meerderheid te vinden zijn.

Amsterdamse raadsleden in problemen

In Amsterdam bleken raadsleden van vijf verschillende partijen in de jaren 2002 en 2003 subsidies of onkostenvergoedingen ontvangen te hebben die zij niet goed konden verantwoorden. Nadat de gemeentelijke accountantsdienst hierover gerapporteerd had, verzocht het gemeentebestuur aan een commissie onder leiding van de Groningse hoogleraar staatsrecht D.J. Elzinga nader onderzoek in te stellen. Elzinga conclu-

deerde in september dat CDA, VVD, SP, Leefbaar Amsterdam en Mokum Mobiel samen ruim twee ton terug zouden moeten betalen aan de gemeente.

Reeds in mei trad wethouder F. Huffnagel (VVD) af vanwege de vergoedingen die hij als voorzitter van de raadsfractie in 2002 en 2003 ontvangen had (zie verder in deze Kroniek onder VVD). Mevr. L.M. Spee-Roupe van der Voort, voorzitter van de CDA-fractie, volgde zijn voorbeeld in augustus, nadat het bestuur van haar afdeling haar – na een intern onderzoek naar de gang van zaken – daartoe had opgeroepen. Zij en drie betrokken fractieleden zouden ook niet op de kandidatenlijst mogen staan bij de komende raadsverkiezingen. Spee gaf inderdaad haar zetel op, al vond ze de handelwijze van het bestuur ‘onfatsoenlijk’ (*de Volkskrant*, 2 augustus 2005). Het geld had zij inmiddels aan de gemeente terugbetaald. Haar partijgenoot J. de Graaf stelde ook zijn zetel ter beschikking. H. Res, namens het CDA wethouder in de deelgemeente Amsterdam-Zuidoost en voordien voorzitter van de raadsfractie, verloor het vertrouwen van PvdA en VVD in de deelgemeenteraad en trad eveneens af.

De fractie van de SP had geld voor fractiewerkzaamheden in de landelijke partijkas gestort, wat volgens de Commissie Elzinga onrechtmatig was (zie verder in deze Kroniek onder SP). De lokale partijen Leefbaar Amsterdam en Mokum Mobiel hadden geld van de gemeente besteed aan een privé-rechtszaak respectievelijk een adviesbedrijf dat eigendom bleek te zijn van de eigen fractievoorzitter – mevr. H.F.M. van Oudenallen. Aanvankelijk tekenden deze drie fracties protest aan tegen de conclusie van Elzinga, maar eind september zegden ze toch toe het geld terug te zullen storten. Geen van deze betrokken raadsleden trad echter af.

partijfinanciën

In maart stelde de Tweede Kamer de nieuwe Wet subsidiëring politieke partijen vast, die in oktober 2004 door minister J.W. Remkes van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties was gepresenteerd (zie *Jaarboek 2004 DNPP*, blz. 24-25). Besloten werd onder meer de grondslag voor de subsidiëtoedeling aan te passen: partijen zouden niet langer uitsluitend subsidie ontvangen op basis van hun zeteltal in het parlement, maar ook aan de hand van hun ledental. In de nieuwe verdeelsleutel werd de subsidie voor tachtig procent bepaald door het aantal kamerzetels en voor twintig procent door het aantal betalende leden (die jaarlijks ten minste twaalf euro aan contributie dienden te betalen). Deze systematiek pakt voor partijen met relatief weinig leden ten opzichte van het aantal zetels – zoals de LPF en D66 – verhoudingsgewijs on-

gunstig uit. Bij de subsidiëring van politieke jongerenorganisaties gold het aantal leden tussen 14 en 28 jaar dat minstens vijf euro per jaar contributie betaalde. Daarnaast stemde de Tweede Kamer in met Remkes' voorstel dat de subsidie voortaan ook mocht worden besteed aan ledenwerving en het voeren van verkiezingscampagnes – activiteiten die eerder nadrukkelijk als niet-subsidiabel waren beschouwd. Ten slotte ging de Kamer akkoord met het voorstel het totale subsidiebedrag voor de partijen (met ingang van 2004) te verhogen van ongeveer tien tot vijftien miljoen euro. De SP wees een verhoging af, maar ging niet in op de suggestie van minister Remkes om dan zelf (een deel van) het subsidiebedrag terug te storten. Een meerderheid van de Tweede Kamer was van mening dat ook de lokale politieke partijen voor rijkssubsidie in aanmerking dienden te komen. Minister Remkes vond dit geen taak voor het rijk, maar voor de gemeenteraden. Verder kondigde Remkes een tweede wetsvoorstel aan, waarin onder meer de verlaging van het drempelbedrag waarboven giften openbaar moeten worden gemaakt en de invoering van een maximumbedrag dat individuen of rechtspersonen jaarlijks aan een partij mogen doneren, zouden worden geregeld.

intrekking overheidssubsidie aan SGP

De Stichting Proefprocessenfonds Clara Wichmann had in november 2003, ondersteund door negen maatschappelijke organisaties, zowel tegen de SGP als tegen de staat een proces aangespannen, omdat de partij vrouwen een volwaardig lidmaatschap onthield (zie *Jaarboek 2003 DNPP*, blz. 118). De Stichting wilde zo de partij dwingen haar statuten te wijzigen. De rechtbank verklaarde op 7 september het Proefprocessenfonds niet ontvankelijk in haar aanklacht tegen de SGP, zodat deze partij niet haar statuten hoefde te wijzigen om een volwaardig vrouwenlidmaatschap mogelijk te maken. Maar omdat de SGP volgens de rechtbank in strijd met het Vrouwenverdrag van de Verenigde Naties handelde, mocht de overheid niet langer subsidie aan deze partij verstrekken. 'De overheid heeft niets ondernomen om aan de discriminatie van vrouwen door de SGP een einde te maken, maar heeft zelfs de SGP ondersteund door middel van het verlenen van subsidie', aldus het vonnis (*NRC Handelsblad*, 7 september 2005). Minister Remkes ging tegen dit oordeel in hoger beroep, maar kondigde ook aan de subsidie op 1 januari 2006 stop te zetten. De SGP ontving jaarlijks ongeveer een bedrag van 800.000 euro aan overheidssubsidie, op een totale begroting van ongeveer 1,4 miljoen euro. Wel bleef de financiële vergoeding aan de staatkundig-gereformeerde Tweede-Kamerfractie (ruim 300.000 euro) gehandhaafd (zie verder in deze Kroniek onder SGP; zie ook de bijdrage van A.H.M. Dölle in dit Jaarboek).

3. Ontwikkelingen binnen de afzonderlijke partijen

Hieronder worden de in de Staten-Generaal vertegenwoordigde partijen in alfabetische volgorde behandeld. Eerst volgt een overzicht van de ontwikkeling van hun ledental, volgens opgave van de partijsecretariaten, op of omstreeks 1 januari 2005 en op of omstreeks 1 januari 2006 (zie tabel 2).

Tabel 2. Ledentallen Nederlandse politieke partijen 1 januari 2005 en 1 januari 2006

	1 januari 2005	1 januari 2006
<i>CDA</i>	73.000	69.000
ChristenUnie	24.235	24.156
D66	11.744*)	11.065
GroenLinks	20.709	21.383
LPF	2.111	1.274
PvdA	61.111	61.913
SGP	25.900	26.400
SP	44.299	44.853
VVD	41.861	40.157
totaal	304.970	300.201

*) gecorrigeerd ledental: in januari 2005 werd door D66 12.827 opgegeven (zie *Jaarboek 2004 DNPP*, blz. 25); later besloot het partijbestuur alle wanbetalers tot 31 december 2004 als lid uit te schrijven, waardoor het officiële ledental per 1 januari 2005 achteraf gezien 1.083 leden lager uitkwam.

Christen Democratisch Appèl (CDA)

Het CDA vierde in 2005 zijn vijftienvijftigjarig bestaan als partij. In de peilingen bleef de partij vrij stabiel (rond twintig procent van de stemmen, goed voor 30 à 35 zetels). De interne discussie over de koers werd

voortgezet, waarbij evenals in 2004 partijleider en premier J.P. Balkenende niet gespaard bleef. Zo verweet de Maastrichtse burgemeester G.B.M. Leers hem een slechte ‘performance’: hij zou te ver van de mensen af staan (*de Volkskrant*, 2 juli 2005). De partijtop schaarde zich echter achter de politiek leider, en verwachtte dat het weinig populaire hervormingsbeleid van het kabinet de komende jaren zijn vruchten af zou werpen.

jubiläum

Het CDA vierde zijn vijftienvijftigjarig bestaan in 2005 met tal van activiteiten, over het hele jaar verspreid, waarvan verslag werd gedaan in de jubileumbundel *25 jaar CDA*. Op 16 april vond een conferentie plaats over de C van het CDA in Ede, waar onder meer minister J.P.H. Donner van Justitie en partijvoorzitter mevr. J.M. van Bijsterveldt-Vliegenthart het woord voerden. Voorts werd in deelsessies gesproken over het christelijk-sociaal gedachtegoed, islam en christendom, het mensbeeld in de zorg, en internationale solidariteit. Op 20 april werd op het partijbureau in Den Haag een gesprek gehouden over de kernbegrippen van het CDA tussen jongeren en ouderen die actief aan de oprichting hadden deelgenomen. April werd ook de ‘Maand van de dialoog’ genoemd: bestuurders en kaderleden werden aangemoedigd om huis-kamergesprekken te voeren met vrienden, burens of vakgenoten om beter te begrijpen ‘wat mensen bezig houdt’.

Op 6 september presenteerde de voorzitter van de jubileumcommissie, J. van der Tak (burgemeester van Westland), het manifest *Vertrouwen in mensen. Plaatsbepaling en koers van de christen-democratie*. De jubileumcommissie schetste hierin vijf uitdagingen voor de toekomst: duurzame economische groei, de sociaal-economische concurrentie met andere landen, verzorgingsmaatschappij versus verzorgingsstaat, rechtsstaat en levensbeschouwing, en staatkundige vernieuwing van de democratie. De conclusies van het rapport zouden op het partijcongres op 5 november worden besproken en vervolgens worden verwerkt in het verkiezingsprogramma voor de komende Tweede-Kamerverkiezingen.

Op 10 september organiseerde de partij een familiefeest in pretpark de Efteling bij Kaatsheuvel. Partijleider Balkenende en partijvoorzitter Van Bijsterveldt gaven elk met een korte toespraak het startsein voor de campagne ‘het CDA komt naar u toe’. ‘Geniet van elkaar, geniet van het CDA!’, zo besloot Balkenende zijn rede (*Dagblad van het Noorden*, 12 september). Circa drieduizend partijleden bezochten het feest.

Vier aan de partij gelieerde organisaties – het CDJA, het CDA-Vrouwenberaad, het Intercultureel beraad en het Landelijk ouderenplatform – vierden het jubileum op 8 oktober in Arnhem met een conferentie over

solidariteit tussen generaties. Minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap mevr. M.J.A. van der Hoeven schetste verschillende toekomstscenario's.

Op 11 oktober werd het boek *25 jaar CDA tussen macht en inhoud* in Den Haag gepresenteerd aan partijleider Balkenende, die reageerde met een rede onder het motto 'van "opdracht in bescheidenheid" naar "eenheid in verscheidenheid"'. Het boek bevatte interviews met erevoorzitter P.J.A.M. Steenkamp en de (oud-)minister-presidenten A.A.M. van Agt, R.F.M. Lubbers en Balkenende. A. Klink en A.M. Oostlander, respectievelijk directeur en oud-directeur van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, gaven in een epiloog de uitdagingen voor de toekomst aan.

Op 15 oktober vond in de Sint-Janskathedraal te 's Hertogenbosch een oecumenische viering plaats waarbij de bisschop A.L.M. Hurkmans en de predikant mevr. P. van den Burg als voorgangers optraden. Ook op het partijcongres op 5 november in Utrecht werd aandacht besteed aan het jubileum. Partijvoorzitter Van Bijsterveldt sprak over de inspiratie door het Evangelie en legde de nadruk op dienstbaarheid. Tweede-Kamerfractievoorzitter M.J.M. Verhagen blikte terug op zijn eigen lidmaatschap en sprak over de vier groundbegrippen van het CDA, terwijl partijleider Balkenende zich in zijn toespraak meer op de toekomst richtte. CDJA-voorzitter R. van Bruchem voerde een 'jubileum-gesprek' met verschillende generaties van CDA-politici, zoals Van Agt, W. Aantjes en mevr. M.H.M.F. Gardeniers-Berendsen, de eerste vrouwelijke minister van het CDA.

kernenergie en duurzame ontwikkeling

Het kabinet had zich in het regeerakkoord voorgenomen de kerncentrale bij Borssele in 2013 te sluiten. Op 16 februari echter heropende staatssecretaris P.L.B.A. van Geel van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer de discussie over de sluiting. Gezien de hoge sluitingskosten en de behoefte aan duurzame energie zou hij de centrale liever langer open houden. Van Geel kondigde aan een voorstel hierover (in de vorm van een ontwerpconvenant) in januari 2006 aan de Tweede Kamer voor te leggen.

Op 23 juni publiceerde het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA onder verantwoordelijkheid van een commissie voorgezeten door mevr. R. Janssen-van Rosmalen, technisch natuurkundige en bestuurslid van het Instituut, het rapport *Keuzes voor duurzaamheid. Energie op de drempel van transitie*. De tekst was geschreven door S.M. Lensink, medewerker van het Centrum voor Energie en Milieukunde van de Rijksuniversiteit Groningen. De commissie wenste kernenergie als optie

bij de overgang van fossiele (eindige) naar duurzame energie nadrukkelijk open te houden en overwoog daarbij ook de bouw van nieuwe kerncentrales. Daarnaast zouden volgens de commissie biomassa, zon en wind als energiebronnen in Nederland meer aandacht verdienen.

Ook in het manifest *Om een gezond, veilig en leefbaar bestaan. Investeren in duurzame ontwikkeling*, dat twee dagen later verscheen, werd kernenergie als één van de opties gezien om de uitstoot van kooldioxide te verminderen. Dit manifest, dat voorstellen bevatte voor meer duurzame energie, duurzame mobiliteit, een duurzame woon- en leefomgeving en duurzame internationale samenwerking, was opgesteld door een partijcommissie onder leiding van het oud-Tweede-Kamerlid Th. Rietkerk naar aanleiding van de zogeheten Fonteinavonden die de partij in 2003 op verschillende plaatsen had georganiseerd (zie *Jaarboek 2003 DNPP*, blz. 43). Duurzame ontwikkeling was daar als belangrijkste onderwerp genoemd. Het manifest werd met enkele wijzigingen door het partijcongres op 5 november in Utrecht goedgekeurd en zou een bouwsteen moeten vormen voor het nieuwe verkiezingsprogramma.

gekozen burgemeester

Al enige jaren verschilden de christen-democraten met elkaar van mening over de vraag of burgemeesters door de bevolking of door de gemeenteraad gekozen dan wel door de Kroon benoemd moesten worden (zie ook *Jaarboek 2004 DNPP*, blz. 30-31). De Tweede-Kamerfractie stemde in november 2004 met een directe verkiezing (zoals in het regeerakkoord afgesproken), mits dit niet overhaast ingevoerd zou worden en wanneer bovendien het collegiaal bestuur gehandhaafd zou blijven. Ook de Eerste-Kamerfractie stemde ondanks grote twijfels voor de grondwetsherziening die directe verkiezing mogelijk zou maken (zie ook in deze Kroniek onder 'hoofdmomenten'). Na het aftreden van minister De Graaf voor Bestuurlijke Vernieuwing en Koninkrijksrelaties veranderde de Tweede-Kamerfractie niet van standpunt en steunde het 'Paasakkoord'. Ook al was de door De Graaf gewenste uitvoering in 2006 nu van de baan, binnen het CDA bleef onvrede bestaan. Senator R.H. van de Beeten, vice-partijvoorzitter van 1986 tot 1994, achtte het 'staatsrechtelijk en politiek bedenkelijk' dat de partijtop de achterban klem zette en het debat hierover smoorde (*Trouw*, 6 april 2005). Zijn voorstel om over dit onderwerp de leden te raadplegen, vond echter geen gehoor bij de partijtop. Wel werd toegezegd de discussie voort te zetten, mogelijk via een speciale conferentie over bestuurlijke vernieuwing op lokaal niveau.

referendum Europese grondwet

Op 1 juni werd het referendum over de Europese grondwet gehouden (zie in deze Kroniek onder ‘hoofdmomenten’). Hoewel het CDA geen voorstander was van een volksraadpleging, zou het de uitslag respecteren, althans bij een opkomst van tenminste dertig procent en minstens zestig procent voor of tegen – zo stelde de voorzitter van de Tweede-Kamerfractie Verhagen in een vraaggesprek met *de Volkskrant* (12 februari 2005). Hij vond dat het kabinet aan de campagne voor de grondwet actief mee zou moeten doen en verwachtte dat de kiezer duidelijk ‘ja’ zou zeggen.

Verhagen opende de campagne namens zijn partij op 14 mei in Den Bosch, samen met minister B. Bot van Buitenlandse Zaken en de delegatieleider in het Europees Parlement, C.M.P.S. Eurlings. Het referendum kreeg veel aandacht op het voorjaarscongres, dat op 28 mei gehouden werd in Utrecht. De Belgische oud-premier J.L. Dehaene en het Eerste-Kamerlid P.R.H.M. van der Linden – in januari gekozen tot voorzitter van de Parlementaire Vergadering van de Raad van Europa – pleitten voor de grondwet. CDA-leider en premier J.P. Balkenende deed dit ook in zijn slotrede.

Zowel partijleider Balkenende als partijvoorzitter Van Bijsterveldt reageerden teleurgesteld op de uitslag. Beiden beschouwden de hoge opkomst en intensieve discussies als winstpunten. Van Bijsterveldt wees er op dat volgens peilingen een meerderheid van CDA-kiezers wel voor het verdrag had gestemd.

sociale koers en kritiek De Vries

De sociale koers van het tweede kabinet-Balkenende bleef ook in 2005 onderwerp van discussie. De Basisgroep Sociale Zekerheid diende op het voorjaarscongres in mei een resolutie in om de lasten voor de minima te beperken, die werd aanvaard. Een soortgelijke resolutie was op het najaarscongres in november 2004 aangenomen (zie *Jaarboek 2004 DNPP*, blz. 28-29). Een voorstel van de Basisgroep om de hypotheekrenteaftrek ter discussie te stellen – met het oog op de inkomensongelijkheid tussen huiseigenaren en huurders – werd echter met een krappe meerderheid verworpen, nadat de partijtop het had afgeraden. Ook een voorstel van het Christen Democratisch Jongeren Appèl (CDJA) om in elk geval een visie te formuleren over dit onderwerp, kreeg geen meerderheid.

Op 1 september verscheen *Overmoed en onbehagen*, van de hand van B. de Vries, fractievoorzitter in de Tweede Kamer (van 1982 tot 1989), minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (1989-1994), en partij-

voorzitter ad interim (2001-2002). Het boek bevatte forse kritiek op de 'neo-conservatieve en neo-liberale koers' van het kabinet-Balkenende, die volgens De Vries ten onrechte werd voorgesteld als noodzakelijke aanpassing aan objectieve omstandigheden. Hij verweet zijn partij teveel aandacht voor vergrijzing en staatsschuld en te weinig voor sociaal beleid. Partijvoorzitter Van Bijsterveldt nam het boek op 1 september in ontvangst met de verzuchting 'van je familie moet je het maar hebben' (*de Volkskrant*, 2 september 2005). Ze vond dat De Vries een misleidende en teleurstellende karikatuur van zijn partij had gemaakt. Balkenende sloot zich bij dit oordeel aan. De Vries vond de kritiek op zijn beurt 'niet netjes' (*Trouw* 3 september 2005). Hij kreeg overigens ook wel steun binnen zijn partij, onder meer van de initiatiefnemers van het Nieuw Collectief (voorheen: Christelijk Sociaal Platform binnen de Christen-Democratie), J. Goossen en J.D. de Vries, en van Aantjes (CDA-fractievoorzitter in de Tweede Kamer in de jaren 1977-1978) en M.L.A. van Rij (partijvoorzitter van 1999 tot 2001). Veel kaderleden en lokale bestuurders betreurden echter vooral dat De Vries zijn kritiek naar buiten had gebracht. Het boek werd op verschillende bijeenkomsten besproken, zoals tijdens een ledendebat in Utrecht op 17 december, waar De Vries onder meer in discussie ging met H.H.F. Wijffels, voorzitter van de Sociaal-Economische Raad.

gemeenteraadsverkiezingen 2006

Reeds op 27 januari presenteerde J. Krapels de onder zijn leiding geschreven *De levende gemeente. Handreiking gemeenteprogram 2006-2010* aan partijvoorzitter Van Bijsterveldt. Eveneens in januari publiceerde het partijbureau een *Handboek gemeenteraadsverkiezingen*, waarin de procedures voor de kandidaatstelling en de vaststelling van verkiezingsprogramma's werden uiteengezet. Ook het Steenkamp Instituut – dat scholing en vorming voor CDA-leden verzorgt – publiceerde brochures voor de verkiezingen, in het bijzonder voor lokale campagnevoering en werving en selectie van gemeenteraadsleden.

Op 1 december werd J. de Vries, politiek assistent van premier Balkenende, benoemd tot campagneleider voor zowel de raadsverkiezingen als de Provinciale Statenverkiezingen (in maart 2007) en Tweede-Kamerverkiezingen (die toen nog in mei 2007 werden verwacht).

Lubbers

In 2004 was oud-premier R.F.M. Lubbers als Hoge Commissaris voor de Vluchtelingen bij de Verenigde Naties in opspraak gekomen door beschuldigingen over seksuele intimidatie van medewerkers en andere

vrouwen in zijn werkomgeving. Een intern onderzoek leek hem in de zomer van dat jaar vrij te pleiten (zie *Jaarboek 2004 DNPP*, blz. 32). In februari 2005 kwam een vertrouwelijk rapport in de openbaarheid dat tot een andere conclusie leidde. Hoewel Lubbers volhield onschuldig te zijn, gaf hij toe aan de druk om af te treden.

minister Veerman

De minister van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit, C.P. Veerman, kwam in augustus in opspraak, omdat hij als eigenaar van landbouwbedrijven in Nederland en Frankrijk belang zou hebben bij Europese subsidies. Als minister verdedigde hij het Europese subsidiebeleid – al had hij in juli overigens gedreigd zijn portefeuille neer te leggen als het kabinet hem niet zou steunen in bepaalde hervormingen van dit beleid, waarbij de subsidies zouden worden verminderd. Bij zijn aantreden had Veerman het beheer van zijn bedrijven overgedragen aan een onafhankelijke stichting, maar was daarbij blijkbaar niet geheel zorgvuldig geweest. Zijn Franse bedrijf bleef brieven versturen ondertekend door ‘Cornelis Pieter Veerman, président’ (*NRC Handelsblad*, 30 augustus 2005). De minister gaf toe dat dit niet had mogen gebeuren, maar benadrukte dat hij zichzelf hiermee niet had verrijkt. In september aanvaardde de Tweede Kamer zijn excuses.

verwante instellingen en publicaties

Op 30 maart hield minister Bot van Buitenlandse Zaken in Den Haag de jaarlijkse Norbert Schmelzerlezing over ‘Het Atlantisch bondgenootschap: naar een nieuwe synthese van macht en idealen’. Hij pleitte onder meer voor nauwere samenwerking en informele politieke consultaties tussen de Verenigde Staten en de Europese leden van de NAVO. De Stichtingsraad van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA hield op 21 april een openbare vergadering, waar werd gesproken over de positie van Europa in de wereld. Oud-minister van Justitie E.M.H. Hirsch Ballin en Van der Linden leidden de discussie in. In opdracht van het Wetenschappelijk Instituut schreef een commissie het rapport *Investeren in de samenleving. Een verkenning naar de missie en positie van de maatschappelijke onderneming*, dat op 25 januari door H.J. de Ru, hoogleraar staats- en bestuursrecht aan de Vrije Universiteit, en directeur Klink van het Instituut werd aangeboden aan minister-president Balkenende. De positie van de niet op winst gerichte maatschappelijke onderneming zou volgens de auteurs geregeld moeten worden in het rechtspersonenrecht, zodat haar bestuurders beter aangesproken zouden kunnen worden op de sociale doelstellingen van hun organisa-

ties. Op 25 augustus verscheen *De Gordiaanse jeugdknoop. Jeugdbeleid met meer gezin en meer gezag*, geschreven door Klink en P. Cuyvers. Het rapport werd aangeboden aan staatssecretaris mevr. C.I.J.M. Ross-van Dorp van Volksgezondheid, Welzijn en Sport, door voorzitter Van der Tak van de begeleidende commissie. Het rapport bevatte aanbevelingen voor een effectievere organisatie van de jeugdhulpverlening. Het Wetenschappelijk Instituut publiceerde op 29 september *Vernieuwen met ambitie. Welvaartsgroei door maatschappelijke innovatie*, geschreven door een commissie onder leiding van het oud-Tweede-Kamerlid J.L. van den Akker. De overheid zou volgens de auteurs meer voorwaarden moeten scheppen voor welvaartsgroei en meer moeten investeren in de productiviteit van de collectieve sector, in het bijzonder in de gezondheidszorg en het onderwijs. Over hetzelfde thema verscheen op 1 december de discussienotitie *Investeren in kenniseconomie. Discussienotitie over innovatie, arbeidsmarkt en onderwijs*, geschreven door een commissie onder leiding van J.C. de Jager, ondernemer en penningmeester van het CDA. De Jager presenteerde de notitie aan minister Van der Hoeven van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap.

Onder auspiciën van de Commissie Buitenland verscheen in oktober de brochure *Internationale samenwerking*, voorbereid door een projectteam onder leiding van oud-minister van Ontwikkelingssamenwerking P. Bukman. De auteurs deden een twaalfstal aanbevelingen, waarbij de nadruk viel op doelstellingen als partnerschap, maatwerk, duurzaamheid en ondernemerschap.

De jongerenorganisatie van het CDA, het Christen Democratisch Jongeren Appèl (CDJA), congresseerde op 20 en 21 mei te Sassenheim en op 25 en 26 november te Mook. In Sassenheim ging premier Balkenende met de jongeren in discussie over de Europese grondwet. In Mook ging oud-minister B. de Vries in debat met staatssecretaris J.G. Wijn van Financiën en werd een bijeenkomst gewijd aan globalisering en 'green growth', waarvoor minister Bot een inleiding hield. Op 4 juni organiseerde het CDJA samen met de jongerenorganisaties van de Christen-Unie, het Christelijk Nationaal Vakverbond (CNV) en het Gereformeerd Maatschappelijk Verbond (GMV) een Christelijk Sociaal Jongerencongres in Zwolle over de vraag 'met wie ben jij solidair?'

Het CDA-Vrouwenberaad, de vrouwenorganisatie van het CDA, koos op de ledendag op 2 april in Utrecht de advocaat mevr. A.S.M. Andela als nieuwe voorzitter. De keuze werd door het partijcongres op 28 mei bevestigd. Het jaarthema, de positie van zelfstandige ondernemers, werd onder het motto 'werk aan de winkel' ingeleid door onder anderen het Tweede-Kamerlid mevr. J.M.G. Schreijer-Pierik.

De CDA-Bestuurdersvereniging hield op 15 april een ledenraad in Utrecht, waar het Tweede-Kamerlid C. Çörüz en de Commissaris van de

Koningin in Overijssel G.J. Jansen het thema ‘grondrechten en decentrale overheden’ inleidden. De vereniging kreeg per 1 juli een nieuwe secretaris, D.A.C.A. Gudde. De Bestuurdersdag, die in Arnhem plaats vond op 8 oktober, stond in het teken van bestuurlijke vernieuwing. Minister Pechtold voor Bestuurlijke Vernieuwing en Koninkrijksrelaties gaf hierover zijn mening. Op 11 november koos de ledenraad in Utrecht G.J. Jansen tot opvolger van W.J. Deetman als voorzitter van de vereniging.

De Eduardo Frei Stichting, die zich bezighoudt met ontwikkelingssamenwerking, organiseerde op 8 en 9 april te Den Haag in samenwerking met de Nationale Commissie voor internationale samenwerking en Duurzame Ontwikkeling (NCDO) een conferentie over cultuur, religie en ontwikkeling in Afrika, waar voornamelijk buitenlandse gasten het woord voerden. Verder richtte de stichting zich in 2005 vooral op Bulgarije.

De Dertigers, een informele groep CDA-leden tussen de 25 en 40 jaar, hielden op 4 april een discussie over ‘het klimaat wordt *hot*, duurzaamheid is *cool*’ met staatssecretaris Van Geel.

Op 17 februari vond in Leiden een debat plaats over maatschappelijke verantwoordelijkheid bij terrorismedreiging, op initiatief van ‘Club 25’. Een drietal jonge CDA-leden had dit netwerk opgericht voor ‘starters op de arbeidsmarkt’ rond de 25 jaar die belangstelling hadden voor politiek, maar (nog) geen partijlid wilden worden.

In november verscheen ‘*Zeg maar Hannie.. 65 jaar strijdlustig in politiek en samenleving*’, een levensbeschrijving van het Eerste-Kamerlid mevr. J. van Leeuwen van de hand van mevr. R. Jaarsma en mevr. E. ter Veld (beiden tot 2003 Eerste-Kamerleden voor de PvdA).

In januari verschenen voor het laatst het *CDA-magazine* en de *CDA Krant*. De twee ledenbladen werden vervangen door één blad, *CDA.nl*, dat zes keer per jaar zou verschijnen.

personalia

Op 1 januari overleed W. Scholten, minister van Staat. Hij was lid geweest van de Tweede Kamer voor één van de voorlopers van het CDA, de Christelijk-Historische Unie (1963-1971 en 1972-1976), en vervolgens minister van Defensie (1978-1980) en vice-president van de Raad van State (1980-1997).

Op 11 februari overleed F.L.A.J. Wolters, die van 1981 tot 1998 Tweede-Kamerlid was geweest.

Op 18 april overleed de Tilburgse hoogleraar staats- en bestuursrecht A.K. Koekkoek, sinds 2003 lid van de Eerste Kamer. Van 1994 tot 1998 was hij lid geweest van de Tweede Kamer.

L.J.P.M. Frissen, burgemeester van Horst aan de Maas, volgde op 1 juli B.J. baron van Voorst tot Voorst op als gouverneur (Commissaris van de Koningin) van Limburg. Van 1986 tot 1994 was hij Tweede-Kamerlid geweest.

Op 15 augustus overleed mevr. L.H.J.M. Dankers, lid van de Tweede Kamer van 1994 tot 2002.

Op 3 oktober overleed J.R. Glasz, lid van de Eerste Kamer van 1987 tot 1999.

Op 11 oktober verliet H.M.F. Bruls de Tweede Kamer, waarin hij in 2002 gekozen was, vanwege zijn benoeming tot burgemeester van Venlo. Hij werd opgevolgd door R.W. Knops, wethouder van Horst aan de Maas.

ChristenUnie

Voor de ChristenUnie was 2005 een rustig jaar. De partij, in 2000 ontstaan uit een samengaan van het Gereformeerd Politiek Verbond (GPV) en de Reformatorische Politieke Federatie (RPF), vierde haar eerste lustrum. Het standpunt van de Unie bij het referendum over de Europese grondwet en de wijze waarop de campagne gevoerd werd, leidde tot enige discussie binnen de partij. Vanwege de electorale samenwerking op lokaal niveau met de SGP was de Unie enigermate betrokken bij de hevige spanningen binnen de SGP rond het vrouwenstandpunt (zie in deze Kroniek onder SGP).

partijvoorzitter

Op 3 februari maakte het partijbestuur van de ChristenUnie bekend dat het P. Blokhuis voordroeg als nieuwe voorzitter van de partij als opvolger van Th. van Daalen. Deze laatste bekleedde sinds 22 januari 2000 deze functie en wilde zich niet meer beschikbaar stellen. Blokhuis – opleidingsmanager Communicatie en Journalistiek aan de Christelijke Hogeschool Ede – was eerder voorzitter van het curatorium van de Groen van Prinsterer Stichting, het wetenschappelijk bureau van de Unie. Hij wilde zich onder meer gaan inzetten voor de verbetering van de verhouding met de SGP. Op het Uniecongres van 9 april werd Blokhuis tot voorzitter gekozen.

Unie- en ledencongres 9 april

Op 9 april kwamen zowel het Uniecongres als het ledencongres van de partij bijeen. Op de eerstgenoemde bijeenkomst hebben alleen de afdelingen stemrecht; de tweede is bedoeld om leden meer bij de partij te

betrekken (zie *Jaarboek 2003 DNPP*, blz. 53). In zijn toespraak uitte partijleider A. Rouvoet duidelijke kritiek op het CDA. Volgens hem hadden de christen-democraten bij het Paasakkoord ‘alle kansen gemist om een zwaarder christelijk stempel op het kabinetsbeleid te drukken’ (*Trouw*, 11 april 2005).

Tijdens het ledencongres, dat voor de tweede keer bijeenkwam, werd over elf resoluties gesproken en gestemd. De meeste werden aanvaard. Eén van de aangenomen resoluties verklaarde dat het bestuur van de ChristenUnie het initiatief diende te nemen tot ‘een brede bezinning op de praktische inhoud van christelijke naastenliefde in de vorm van politieke standpunten ten opzichte van mensen met andere religies in de (politieke) praktijk’. Een andere aangenomen resolutie had betrekking op het waarborgen van de godsdienstvrijheid in Turkije.

commissie-Schutte

Op het Uniecongres zei Rouvoet dat de ChristenUnie zich tot dan toe te afzijdig had gehouden in het debat over politieke en staatkundige hervormingen, en vooral had aangegeven wat zij niet wilde. De ChristenUnie zou naar zijn mening met eigen voorstellen voor politieke hervormingen moeten komen. Medio november werd vervolgens een commissie ingesteld onder leiding van G.J. Schutte, de oud-partijleider van het GPV, die onderzoek moest doen naar het functioneren van het democratisch bestel in Nederland. De commissie-Schutte diende aanbevelingen op te stellen voor het programma van de Unie bij de Tweede Kamerverkiezingen, die toen nog werden voorzien in mei 2007.

referendum Europese grondwet

In november 2003 had de ChristenUnie – overigens na enige aarzeling – in de Tweede Kamer tegen het houden van een referendum over de Europese grondwet gestemd (zie *Jaarboek 2003 DNPP*, blz. 33). Op 7 april 2005, aan het begin van de campagne voor dit referendum, bracht de Groen van Prinsterer Stichting de brochure *Een gemiste kans voor Europa* uit, geschreven door het Eerste-Kamerlid voor de ChristenUnie E. van Middelkoop en anderen. Hierin werd een aantal redenen aangegeven waarom de Europese grondwet voor de Unie onaanvaardbaar was, zoals het ontbreken in de preambule van een verwijzing naar de christelijke traditie. Ook veronderstelden de auteurs dat het Europese integratieproces door het aannemen van de grondwet – mede door de verzwakking van het vetorecht – zou worden versterkt. Brussel zou steeds meer bevoegdheden van de nationale regering overnemen, waardoor uiteindelijk een Verenigde Staten van Europa zou ontstaan. De

Unie vond dat in strijd ‘met de bijbelse ontwikkelingsopdracht die op regeringen en volken van de nationale staten rust’ (*Reformatorisch Dagblad*, 7 april 2005).

Tijdens het Unie-en ledencongres van 9 april kwam er vanuit de achterban kritiek op de wijze waarop de partij de campagne voor het referendum over de Europese grondwet was begonnen. Vooral een campagne-folder kon volgens de critici niet door de beugel, mede omdat er een paar ‘aperte onjuistheden’ in zouden staan (*Nederlands Dagblad*, 11 april 2005). Een aantal aanwezigen meende ook dat er te weinig discussie aan de standpuntbepaling van de partij vooraf was gegaan en dat de Unie de positieve aspecten van de grondwet te weinig waardeerde en de negatieve overdreef. Een poging om de partij op te roepen tot een positief stemadvies over te gaan, kreeg op het ledencongres evenwel duidelijk onvoldoende steun. Toch bleef de kritiek niet zonder gevolgen, want de Unie wijzigde haar campagnefolder door nu ook de positieve punten uit de Europese grondwet te noemen. Het negatieve stemadvies bleef echter gehandhaafd.

Het advies werd echter niet door iedereen in de ChristenUnie gevolgd. Zo gaven onder anderen voormalig partijleider K. Veling en oud-senator J.P. de Vries te kennen dat zij vóór zouden stemmen. Eind mei bleek uit een onderzoek van het *Nederlands Dagblad* (28 mei 2005) dat van diegenen uit de achterban van de ChristenUnie die zouden gaan stemmen (80 procent), 64 procent tegen de Europese grondwet zou stemmen en ruim twaalf procent vóór. Bijna een kwart twijfelde nog.

Na het referendum over de Europese grondwet zei partijleider Rouvoet dat de ChristenUnie zich eens grondig moest gaan bezinnen op het ‘fenomeen referenda’. Hij constateerde dat de Unie altijd principieel tegen correctieve referenda was geweest en om praktische redenen niet voor raadgevende referenda. ‘Maar houden we dit standpunt vol nu een meerderheid in de politiek zegt: deze volksraadpleging smaakt naar meer?’ (*Reformatorisch Dagblad*, 2 juni 2005).

ledenpolls

In februari werd de uitslag bekend van een peiling onder de leden van de ChristenUnie over het houden van ledenpolls (zie *Jaarboek 2004 DNPP*, blz. 42). Van de bijna 1.500 reagerende leden was 70 procent het geheel eens met het voornemen van de Tweede-Kamerfractie om de mening van de partijleden vaker te gaan peilen om de resultaten vervolgens te betrekken bij het innemen van standpunten. Bijna een kwart vond dat alleen bij zeer belangrijke kwesties een peiling nuttig was.

christen-migranten

In september werden de resultaten bekend van een ledenpoll die de Unie had gehouden over de vraag of de partij zich meer moest inspannen om de christen-migranten bij de partij te betrekken. Ruim tweederde van de respondenten beantwoordde deze vraag bevestigend. Van de in het onderzoek genoemde instrumenten kreeg het meer aanspreken van christen-migranten ‘door eigen, op migranten gericht beleid op het gebied van integratie, arbeidsmarkt en volkshuisvesting’ de meeste steun (bijna een kwart van de respondenten) (*Handschrift*, september 2005).

De werkgroep ChristenUnie Nederland Multicultureel organiseerde in 2005 vier zogeheten ‘migranten-talkshows’ (zie ook *Jaarboek 2004 DNPP*, blz. 43). Steeds was Tweede-Kamerlid mevr. J.C. Huizinga-Heringa aanwezig.

ouderenwerkgroep

Op 7 januari vond de eerste vergadering plaats van de ouderenwerkgroep van de ChristenUnie. De groep zou zich met name met het ouderenbeleid in de samenleving gaan bezighouden.

vrouwenwerkgroep

In 2004 was door het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid een subsidie van 80.000 euro aan de ChristenUnie verstrekt voor een driejarig project voor het verhogen van de vrouwenparticipatie binnen de partij (zie *Jaarboek 2004 DNPP*, blz. 43). Aan het begin van 2005 werd gestart met het project ‘ChristenUnie-Vrouwen en Mannen in de 21ste eeuw’ (CVM 21). Er werden activiteiten voor vrouwen opgezet om hen ‘te bemoedigen, te ondersteunen en te begeleiden’ (*Handschrift*, februari 2005). Ook mannen werden gestimuleerd om op zodanige wijze vrouwen binnen de partij tegemoet te treden, dat meer vrouwen enthousiast zouden worden om actief mee te werken binnen de ChristenUnie. Doel van het project was onder meer de verwezenlijking van het verlangen van het ledencongres van 13 november 2004 om kandidatenlijsten voor de verkiezingen van vertegenwoordigende organen voor minimaal een kwart uit gekwalificeerde vrouwen te laten bestaan, waarbij minstens één vrouw bij de eerste drie zou moeten behoren (zie *Jaarboek 2004 DNPP*, blz. 43). Verder dienden vrouwen dertig procent van het aantal zetels van de diverse Uniebesturen te gaan innemen.

Op 10 september belegde de vrouwenwerkgroep, die de naam ‘Inclusief – partners in politiek’ had aangenomen, een congres waar een inleiding

gehouden werd door staatssecretaris mevr. C.I.J.M. Ross-Van Dorp van Volksgezondheid, Welzijn en Sport. Zij sprak over de wijze waarop zij haar politieke loopbaan combineerde met haar verantwoordelijkheden voor haar gezin.

In het najaar ging voor Inclusief mevr. C. van der Stoep als vertrouwenspersoon aan de slag. Vrouwen die vanwege hun vrouwzijn ‘niet worden gehoord, betrokken of benoemd voor politieke functies’, zouden zich bij haar kunnen melden (*Handschrift*, december 2005).

gemeenteraadsverkiezingen 2006

In juni ontvingen de lokale ChristenUnies (de aanduiding van de lokale partijorganisatie van de Unie) een door een werkgroep geschreven handreiking voor de verkiezingsprogramma's bij de gemeenteraadsverkiezingen van 2006. De titel van deze handreiking was *Van Ik naar Samen*, waarmee werd aangegeven dat de ChristenUnie inzette ‘op de kwaliteit van relaties en op samenwerking, tussen mensen in een buurt, tussen organisaties en tussen burgers en overheid’ (*Handschrift*, september 2005). De handreiking bouwde voort op een *Appèl tot relatie-politiek*, dat op 22 januari werd gepresenteerd ter gelegenheid van het vijfjarig bestaan van de ChristenUnie. Het appèl, dat was geschreven door een projectgroep onder leiding van het hoofd Communicatie en Campagnes van de Unie J. Voordewind, was een antwoord op het toegenomen individualisme in de samenleving. Het werd door partijleider Rouvoet verwelkomd als een ‘vernieuwend accent in onze christelijk-sociale traditie’ (*Nederlands Dagblad*, 22 januari 2005).

Tweede-Kamerverkiezingen 2007

Tegen het einde van 2005 stelde het bestuur van de ChristenUnie een commissie in voor het selecteren van kandidaten voor de lijst van de Unie bij de aanstaande Tweede-Kamerverkiezingen, die toen nog voorzien waren in 2007. De directeur van de Evangelische Omroep A. de Boer ging als voorzitter fungeren. De commissie diende vóór 1 april 2006 met een voordracht te komen.

Unie- en ledencongres 12 november

Tijdens het Unie-en ledencongres van 12 november zette Rouvoet in zijn toespraak zich af tegen de uitspraak van premier Balkenende dat hij na de Kamerverkiezingen het liefst de bestaande coalitie van CDA, VVD en D66 zou willen voortzetten. Volgens Rouvoet zou Balkenende als hij het kabinet tot inzet van de verkiezingen ging maken, zich uitle-

veren ‘aan de liberalen van de VVD en de libertijnen van D66’ (*Nederlands Dagblad*, 14 november 2005).

Tijdens het ledencongres spraken de aanwezige leden zich onder meer uit voor een open blijven na 2013 van de kerncentrale Borssele, en het opnemen in het verkiezingsprogramma van een verplichte maatschappelijke stage voor jongeren.

permanente campagne

Ook in 2005 ondernam de ChristenUnie weer activiteiten in het kader van de zogeheten ‘permanente campagne’ (zie *Jaarboek 2004 DNPP*, blz. 41). Zo overhandigde de Unie op 10 mei een lijst van 1.100 handtekeningen aan de Reclame Code Commissie, ter ondersteuning van de klachten over het televisiespotje van Versatel over ‘de hand van God’. In juli stond de identiteits-chip (RFID) centraal. Over dit onderwerp was in mei al een notitie van de Tweede-Kamerfractie met als titel *RFID-tags. Kans of gevaar?* verschenen. Hierin werd de vrees uitgesproken dat de overheid op termijn voor de massale toepassing van een chip in de bovenarm zou kiezen, waardoor misbruik van de persoonlijke gegevens van groepen mensen gemakkelijk zou worden. Overwogen werd om een proefproces tegen de staat te beginnen om het verplichte karakter van de maatregel te voorkomen. De partij stelde verder een speciale RFID-werkgroep in.

Verder werd in 2005 door L. Meijer in het kader van de permanente campagne in samenwerking met de Tweede-Kamerfractie aan een initiatiefwetsvoorstel gewerkt waarin een verbod op de ontkenning van volkerenmoord geregeld werd. Het voorstel zou in 2006 bij de Kamer worden ingediend. In oktober startte de Unie een publieksactie voor meer ‘vrouwvriendelijke’ muziekclips bij de muziekzenders MTV, TMF en The Box (*Handschrift*, december 2005). De adverteerders werd gevraagd bij deze zenders te pleiten voor zelfregulering en vermindering van gewelddadige en erotische clips. Het publiek kon standaardbrieven downloaden en verzenden naar de adverteerders van de genoemde zenders. Ook zou de ChristenUnie het ageren tegen godslasterlijke en seksueel getinte programma’s en reclame-uitingen een vast onderdeel van haar doorlopende campagne maken.

internationale contacten

In januari kwamen de christelijke partijen uit Europa – waaronder de ChristenUnie – die betrokken waren bij de European Christian Political Movement (ECPM) (zie *Jaarboek 2004 DNPP*, blz. 43-44) in de Estse hoofdstad Tallinn bijeen. Er werd een bestuur van de ECPM gevormd.

Een belangrijk doel van de ECPM is in de toekomst een gezamenlijke fractie in het Europees Parlement te kunnen vormen.

In het kader van de ECPM was er halverwege 2005 een driedaags seminar in Timosoara (Roemenië) over christen-zijn en politiek. Oud-Unievoorzitter Van Daalen verzorgde er namens zijn partij een workshop. Van 30 november tot 2 december bezochten zestig afgevaardigden van christelijke partijen en organisaties uit heel Europa het eerste officiële congres van de ECPM in Leuven. Het thema was ‘etnische en religieuze diversiteit in Europa’. Op dat moment telde de ECPM elf lidpartijen uit negen landen.

verwante instellingen en publicaties

Behalve de hierboven reeds genoemde nota’s liet de Tweede-Kamerfractie van de ChristenUnie nog enkele notities het licht zien. Half juni verscheen *Krenten in de pap! Over de rol van de publieke omroep in een veranderend medialandschap*. In deze notitie over de toekomst van het omroepbestel koos de fractie ‘overduidelijk’ voor de bestaande omroepverenigingen, die dan wel ‘meer werk (zouden moeten) maken van hun identiteit’ (*Nederlands Dagblad*, 17 juni 2005). Rond prinsjesdag kwam de ChristenUnie weer met een tegenbegroting, met als titel *Groeien in vertrouwen*. Eind november verscheen het rapport *Spoor gaat voor*. Via een inventarisatie van bestaande en te verwachten knelpunten zouden er projecten ontwikkeld moeten worden die in 2020 een groei van veertig procent meer reizigers zouden realiseren.

Op 25 februari hield het wetenschappelijk bureau van de ChristenUnie, de Groen van Prinsterer Stichting, in Utrecht een congres over het thema ‘landbouw en ontwikkelingsbeleid’. Kort na dit congres verscheen over dit onderwerp in de serie Kort Commentaar *Eigen boontjes doppen? Koers en coherentie van landbouw- en ontwikkelingsbeleid*. De schrijver was J.J. Vreugdenhil, werkzaam bij de ontwikkelingsorganisatie ‘Tear Fund’ en op projectbasis voor het wetenschappelijk bureau van de ChristenUnie.

Op 19 mei organiseerde het wetenschappelijk bureau de jaarlijkse Groen van Prinstererlezing, die werd gehouden door G. Harinck, directeur van het Historisch Documentatiecentrum van het Nederlandse Protestantisme van de Vrije Universiteit Amsterdam. Onder de titel ‘De tucht van de democratie. Over pluriformiteit en burgerschap’ hield Harinck een pleidooi voor de erkenning van de veelvormigheid van de Nederlandse samenleving. De tekst van de lezing van Harinck werd als brochure uitgegeven.

Op 25 november belegde de Groen van Prinsterer Stichting in samenwerking met Sensor (het vroegere Gereformeerd Sociaal Economisch

Verband) en het Gereformeerd Maatschappelijk Verbond (GMV) een congres over het onderwerp 'nieuwe solidariteit'. Op 4 november was de bundel *Over de schutting. Op weg naar nieuwe solidariteit* gepresenteerd, die was geredigeerd door R. Kuiper en C. Visser. Tijdens de presentatie zei partijleider Rouvoet dat het hervormingsbeleid van het tweede kabinet-Balkenende neoliberaal gekleurd was en dat de balans tussen eigen verantwoordelijkheid en solidariteit was zoekgeraakt. Op 16 december organiseerde het wetenschappelijk bureau een symposium over het energievraagstuk, aan de hand van de publicatie (in de serie Kort Commentaar) *Stroomlijnen. Op weg met duurzame energie*, waarvan Vreugdenhil en H. van den Berg de redactie voerden.

De Vereniging van ChristenUnie-bestuurders hield op 11 en 12 maart een congres met als thema de Wet Maatschappelijke Ondersteuning (WMO). De vereniging koos bij die gelegenheid ook F. de Lange, wethouder in Harderwijk, tot voorzitter. Hij volgde J. Alssema, burgemeester van Staphorst, op.

Begin 2005 werd bekend dat Perspectief, de jongerenorganisatie van de ChristenUnie, de commissie Polarisation, integratie en acceptatie in het leven had geroepen, die zou bestaan uit leden van Perspectief en andere personen van Nederlandse of buitenlandse afkomst. De commissie diende vier keer per jaar bijeen te komen en na te denken over het thema 'Samen leven'. De commissie zou ook adviezen moeten opstellen, die namens Perspectief aan de Tweede Kamer zouden worden aangeboden. Op 23 april hield Perspectief haar algemene ledenvergadering. Naast het huishoudelijk gedeelte was er een discussie over de Europese grondwet. Op 4 juni nam Perspectief in samenwerking met de CNV-jongeren, Jong GMV en het CDJA deel aan de organisatie van het Christelijk Sociaal Jongerencongres over het thema 'Met wie ben jij solidair?' Op 23 september, toen Perspectief zijn eerste lustrum vierde, werd R. Havelaar tot voorzitter gekozen, als opvolger van M. Benard. Op 26 november vond de tweede algemene ledenvergadering van de ChristenUnie-jongeren plaats. P.L.B.A. van Geel, staatssecretaris van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer sprak de jongeren toe.

Democraten 66 (D66)

Het jaar 2005 verliep moeizaam voor D66. In het voorjaar stapte haar politieke leider Th.C. de Graaf op. Zijn vertrek leidde bijna tot een crisis binnen de partij over de vraag of D66 deel moest blijven uitmaken van het tweede kabinet-Balkenende. In de opiniepeilingen stond de partij op verlies; zij schommelde meestal tussen de vier en vijf zetels.

kerncentrale Borssele

Op aandrang van D66 was in mei 2003 in het regeerakkoord van het tweede kabinet-Balkenende bepaald dat de kerncentrale van Borssele in 2013 zou moeten worden gesloten (zie *Jaarboek 2003 DNPP*, blz. 23). Staatssecretaris P.L.B.A. van Geel van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer liet op 16 februari 2005 weten vanwege de hoge olieprijs en de opwarming van het klimaat sluiting te willen heroverwegen (zie ook in deze Kroniek onder CDA). Het Tweede-Kamerlid B. van der Ham was hierover – evenals zijn fractiegenoten – niet te spreken: ‘kernenergie is niet de goede weg’ (*Trouw*, 16 februari 2005). Fractievoorzitter in de Eerste Kamer E. Schuyer, minister L.J. Brinkhorst van Economische Zaken en oud-partijleider J.C. Terlouw waren daarentegen voorstander van het langer in bedrijf houden van de kerncentrale. Uiteindelijk stelde de Tweede-Kamerfractie zich op 21 juni, vlak voor het kamerdebat met staatssecretaris Van Geel, op het standpunt dat de kerncentrale in Borssele langer open kon blijven, wanneer tegelijk extra zou worden geïnvesteerd in duurzame energie. De milieubeweging reageerde teleurgesteld op de veranderde opstelling van D66.

aftreden politiek leider De Graaf

Op 23 februari begon minister Th.C. de Graaf voor Bestuurlijke Vernieuwing en Koninkrijksrelaties een ruim een week durende promotietoer met een bus door bijna veertig Nederlandse gemeenten om de direct gekozen burgemeester te promoten. Naast de hervorming van het kiesstelsel vormde dit plan het belangrijkste onderdeel van zijn bestuurlijke vernieuwingsagenda. Op 22 maart echter bleek er in de Eerste Kamer door toedoen van de PvdA-fractie geen tweederde meerderheid voor het voorstel om de Kroonbenoeming van de burgemeester uit de grondwet te schrappen – een noodzakelijke voorwaarde voor de invoering van de rechtstreeks gekozen burgemeester (zie in deze Kroniek onder ‘hoofdmomenten’).

De volgende dag maakte de zwaar aangeslagen De Graaf bekend af te treden als minister. Zijn besluit had niet alleen te maken met zijn nederlaag in de senaat, maar ook met het feit dat zijn plannen voor de invoering van een districtenstelsel te weinig steun kregen – niet alleen bij de coalitiepartners CDA en VVD, maar ook binnen zijn eigen partij (zie ook *Jaarboek 2004 DNPP*, blz. 22-23 en 47). Als minister voor Bestuurlijke Vernieuwing en Koninkrijksrelaties werd De Graaf op 31 maart opgevolgd door A. Pechtold, partijvoorzitter en burgemeester van Wageningen. Minister Brinkhorst werd vice-premier. In de media werd

bericht dat de voorzitter van de Tweede-Kamerfractie B.O. Dittrich zich voor de ministerspost beschikbaar had gesteld, maar daarvan zou hebben afgezien nadat enkele oudgedienden – waaronder minister Brinkhorst – hem dat hadden ontraden. Dittrich zelf ontkende dat hij De Graaf als minister had willen opvolgen; wel werd hij de nieuwe politieke leider van D66.

onrust binnen D66

Door het aftreden van De Graaf stak in D66 de onrust over de deelname aan het tweede kabinet-Balkenende weer de kop op – evenals in 2004 (zie *Jaarboek 2004 DNPP*, blz. 50-51). De beide andere D66-bewindslieden, Brinkhorst en staatssecretaris mevr. M.C. van der Laan van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, beraadden zich op hun positie. Binnen de partij meende een aantal leden – zoals de Commissaris van de Koningin in Utrecht B. Staal – dat D66 meteen de regering diende te verlaten. Tijdens het Tweede-Kamerdebat dat op het aftreden van minister De Graaf volgde, maakte Dittrich echter duidelijk dat D66 niet zomaar uit de coalitie wilde stappen, alleen omdat de gekozen burgemeester was afgestemd. Partijoprichter H.A.F.M.O. van Mierlo daarentegen stelde op 23 maart in een televisieprogramma dat nu de gekozen burgemeester was afgewezen en het nieuwe kiesstelsel het waarschijnlijk ook niet haalde, zijn partij niets meer in het kabinet te zoeken had. Ook het landelijk bestuur sprak zich ervoor uit dat bestuurlijke vernieuwing prioriteit bleef behouden.

Dittrich kreeg in zijn streven niet alleen bestuurlijke vernieuwing, maar ook andere thema's hoog op de agenda te zetten – zoals duurzaamheid, onderwijs, milieu en Europa – de steun van een groep jonge D66-ers ('geboren na 66'). Ook de voorzitters van de partijafdelingen in Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Utrecht vielen de nieuwe politieke leider bij, evenals voorzitter J. Paternotte van de Jonge Democraten.

'Het nieuwe kiesstelsel is voor ons nooit echt van belang geweest. Het gaat ons om onderwijs, milieu en natuur', zo meende hij (*Trouw*, 25 maart 2005).

Paasakkoord

Op 26 maart bereikte fractieleider Dittrich met zijn collega's Verhagen en Van Aartsen van CDA en VVD een akkoord over de voortzetting van de deelname van D66 aan het tweede kabinet-Balkenende (zie ook in deze Kroniek onder 'hoofdmomenten'). Belangrijkste punten uit het zogeheten 'Paasakkoord' waren het uittrekken van extra gelden voor

onderwijs en innovatie, nader onderzoek naar het referendum, verlaging van de voorkeursdrempel en hervorming van de publieke omroepen, waarbij de omroepverenigingen aan invloed zouden inboeten. Tevens werd vastgelegd dat het kabinet zou streven naar het opnemen van de gekozen burgemeester in de grondwet, met als doel de invoering van de gekozen burgemeester in 2010.

extra partijcongres 2 april

Mede op aandrang uit de partij hield D66 op 2 april een extra congres waar de leden over het 'Paasakkoord' en de voortzetting van de deelname aan de regeringscoalitie konden beslissen. Staal had de leden in de dagen voorafgaand aan het congres opgeroepen tegen te stemmen. Van Mierlo toonde zich kritisch en noemde het voorstel voor de gekozen burgemeester 'dubieus'. De partijcoryfee zag daarin reden om het akkoord af te wijzen, tenzij de partijtop duidelijk zou uitspreken dat D66 zich bleef committeren aan bestuurlijke vernieuwing (*de Volkskrant*, 30 maart 2005). Oud-partijleider Terlouw en oud-minister R.H.L.M. van Boxtel daarentegen waren wel tevreden over het akkoord. Enige commotie ontstond toen het partijbestuur bekend maakte dat personen die na 30 maart partijlid waren geworden geen stemrecht kregen op het partijcongres, maar dat eerst hun lidmaatschap zou worden 'onderzocht'. Aanleiding was de 'extreme stijging' van het aantal aanmeldingen. In de dagen daarvoor hadden enkele websites (zoals www.geenstijl.nl) opgeroepen om lid te worden van D66, om vervolgens op het congres tegen het Paasakkoord te stemmen. Het bestuur wilde voorkomen dat mensen 'met onzuivere bedoelingen stemrecht verwerven om hiermee het congres te beïnvloeden' (*NRC Handelsblad*, 1 april 2005). In de dagen voor het congres poogden bovendien enkele omroepverenigingen de D66-leden via advertenties te beïnvloeden. NCRV, AVRO en TROS riepen de leden op zich te keren tegen de plannen in het Paasakkoord betreffende de publieke omroepen (zie ook hieronder).

De ruim 2.700 leden die op het – rechtstreeks door de televisie uitgezonden – partijcongres in Den Haag aanwezig waren, stemden na vier uur debatteren met een tweederde meerderheid in met het Paasakkoord en daarmee met de continuering van de deelname van D66 aan het tweede kabinet-Balkenende. Veel leden uitten zich negatief over het akkoord en de snelle benoeming van Pechtold tot minister, nog voordat het congres zich had uitgesproken. Terlouw en Van Boxtel bepleitten aanvaarding van de overeenkomst, al was de laatste wel uiterst kritisch. Aan het einde van het congres diende het landelijk bestuur een zogeheten 'bestuursmotie' in, die het tegen de procedures in meteen in stem-

ming bracht. Vervolgens kreeg onder meer Van Mierlo de gelegenheid om toe te lichten dat hij alles afwegende toch voor het Paasakkoord zou stemmen. Ook de teruggetreden De Graaf gaf een positieve stemverklaring af, waarna het congres zijn steun voor het akkoord uitsprak.

Van Mierlo had in zijn bijdrage weliswaar opgeroepen om voor te stemmen, maar hij benadrukte tevens dat hij de VVD en CDA nog steeds als ‘de conservatieve partijen’ beschouwde en de PvdA als een natuurlijke bondgenoot. Hij zei er derhalve vanuit te gaan dat het landelijk bestuur en fractieleider Dittrich D66 als onafhankelijke partij aan de verkiezingen van 2007 zouden laten deelnemen (*Trouw*, 4 april 2005).

Coalitiegenoten CDA en VVD reageerden na afloop opgelucht over de afloop van het congres; Van Aartsen sprak van ‘een verstandig besluit na een mooi congres’ (*de Volkskrant*, 4 april 2005).

Op weg naar nieuwe solidariteit

Op het ‘Paascongres’ had het landelijk bestuur aangekondigd dat de discussie over de partijkoers op volgende congressen zou worden voortgezet. Dittrich verklaarde dat hij daarvoor een aanzet zou geven. Op 17 mei, vlak voor het voorjaarscongres van 21 mei, presenteerde hij het door hemzelf geschreven *Op weg naar nieuwe solidariteit. Pamflet voor verandering, vrijheid en verantwoordelijkheid*. Hierin brak hij een lans voor de totstandkoming van een ‘brede sociaal-liberale beweging’, waarin D66 kon opgaan. Dittrich achtte bestuurlijke vernieuwing ‘nog steeds heel belangrijk’, maar wilde dit item wel ‘meer in samenhang’ met andere punten bezien (*NRC Handelsblad*, 17 mei 2005). In het pamflet benadrukte Dittrich verder de solidariteit tussen de generaties. Hij stelde voor de pensioenleeftijd geleidelijk naar 67 jaar te verhogen en ouderen met een hoog aanvullend pensioen AOW-premie te laten betalen.

Dittrichs pamflet sloeg aan bij jongere leden van D66, die ook op het Paascongres in ruime meerderheid al steun verleenden aan zijn plannen. Op het congres op 21 mei in Nijkerk werd zijn stuk in de wandelgangen besproken; op 5 november kwam het formeel aan de orde tijdens het in Delft gehouden ‘Congres over de Toekomst’, dat zich boog over de mede op Dittrichs manifest gebaseerde discussienota *Op weg naar een sociaal-liberaal manifest*. De leden bleken zich over het algemeen wel in de pragmatische opvattingen van hun politiek leider te kunnen vinden. Besluitvormend was dit najaarscongres niet; op basis van de uitkomsten van de discussie zou een conceptmanifest worden opgesteld, dat op het voorjaarscongres in 2006 diende te worden vastgesteld.

rebellenclub

In 2004 was binnen D66 een zogeheten ‘rebellenclub’ opgericht, bestaande uit verontruste D66-ers die lokaal actief waren – vooral in Noord- en Zuid-Holland en Gelderland – en die vonden dat de partij teveel naar rechts was opgeschoven (zie *Jaarboek 2004 DNPP*, blz. 51). In mei 2005 publiceerde deze interne pressiegroep een eigen manifest, getiteld *Een aanzet om te komen tot smeerolie in de “linker buitenboordmotor”*. Het bevatte voorstellen voor interne partijvernieuwing en vrij drastische hervormingen van de overheid, sociale zekerheid, onderwijs en milieubeleid. D66 zou minder ‘grijs’ moeten worden en zou zich beter ‘vrijzinnig-democratisch’ dan ‘sociaal-liberaal’ kunnen noemen. Het pamflet werd op het congres van 21 mei aan partijleider Dittrich aangeboden, die het als een belangrijke bijdrage aan het partijdebat zag. Hij riep de leden op om ook hun eigen ideeën binnen de partij naar voren te brengen.

partijvoorzitter

Op 21 mei koos het partijcongres F. Dales, burgemeester van Breukelen, tot nieuwe voorzitter. Hij volgde Pechtold op, die minister was geworden. In zijn toespraak tot de congresgangers riep hij D66 op om opvallender te opereren: ‘wij zijn te redelijk, we zijn te bescheiden’ (*Trouw*, 23 mei 2005).

hervorming omroepbestel

In het Paasakkoord waren ook afspraken gemaakt over de hervorming van het publieke omroepbestel. In juni hadden de plannen van staatssecretaris Van der Laan voor een nieuwe mediawet meer vorm gekregen: zo zou het budget van de omroepen worden verminderd en mochten zij alleen nog maar programma’s maken met als doel opinievorming, debat, cultuur en educatie. Verder was zij voornemens de Nederlandse Programma Stichting (NPS) op te heffen. Later zou overigens blijken dat zij hiermee gevolg gaf aan een akkoord van de fractievoorzitters van CDA en VVD met het Tweede-Kamerlid A.D. Bakker, de D66-specialist op dit gebied. Binnen de partij nam vervolgens de kritiek op de voorstellen van Van der Laan toe. In een brief aan de Tweede-Kamerfractie noemden vier prominente partijleden – partijoprichter Van Mierlo, oud-voorzitter van de Tweede-Kamerfractie G.J. Wolffensperger, oud-staatssecretaris A. Nuis en A. Rinnooy Kan – de opheffing van de NPS ‘volstrekt onverantwoord’ (*de Volkskrant*, 29 juni 2005). Voorzitter J. Paternotte van de Jonge Democraten vond het ‘onbegrijpelijk’

(*Trouw*, 2 juli 2005). De Eerste-Kamerfractie zag bij monde van G. Schouw 'geen enkele inhoudelijke reden... waarom de NPS zou moeten verdwijnen' (*NRC Handelsblad*, 7 juli 2005). Ook Van der Laans partijgenoot Van Boxtel, die voorzitter was van de NPS, leverde kritiek. Haar beleid zou te rigide zijn en de partij 'een fiks aantal leden' kosten (*de Volkskrant*, 10 september 2005). In 2006 zouden haar plannen overigens stranden in de kabinetscrisis die tot het aftreden van alle D66-bewindslieden leidde.

referendum Europese grondwet

In november 2003 had de Tweede Kamer mede op initiatief van D66 een wetsontwerp goedgekeurd om een raadplegend referendum te houden over het verdrag voor een Europese grondwet (zie *Jaarboek 2003 DNPP*, blz. 33). Binnen D66 was evenwel niet iedereen enthousiast over de volksraadpleging. In mei 2005 kwalificeerde minister Brinkhorst het referendum als 'een slecht idee' (*de Telegraaf*, 18 mei 2005). De afgetreden minister De Graaf noemde het referendum minder gelukkig, omdat er te veel sentimenten zouden meespelen. Fractieleader Dittrich toonde zich echter positief, maar zei rekening te houden met een mogelijk nee. Hij gaf aan dat ook bij een negatief oordeel D66 de uitslag zou overnemen. De JD voerden actief campagne voor de Europese Grondwet, onder meer door de bus van grondwet-teenstander Wilders te volgen en in zijn voetsporen hun pamflet 'Waarom Wilders wauwelt' te verspreiden.

Oud-partijleider De Graaf zou later de negatieve uitslag als een 'blessing in disguise' verwelkomen: de burger had opnieuw de alarmbel laten rinkelen over de staat van de democratie in Nederland (*Trouw*, 8 juni 2005). Van der Ham, één van de initiatiefnemers van het referendum, wees er op dat de kloof tussen de burgers die de grondwet afwezen en de politici die voorstander waren feitelijk overdreven werd door de fractiediscipline in de Tweede Kamer: veel Kamerleden zouden er eigenlijk anders over denken.

minister Pechtold

Na zijn benoeming tot minister liet Pechtold regelmatig publiekelijk een van het kabinetsbeleid afwijkend geluid horen. Zo meende hij in september dat de grote vrees voor islamitische terreur en de nadruk op veiligheid ten koste zou gaan van de integratie van de moslims in Nederland en bovendien de grondrechten van alle burgers teveel onder druk zou zetten (*Trouw*, 3 september 2005). Zijn collega's Donner (CDA) en Remkes (VVD) meenden dat Pechtold 'zich geen zorgen

hoeft te maken' (*de Volkskrant*, 5 september 2005). In oktober ontstond ophef over de uitspraak van Pechtold dat de regelmatige waarschuwingen van premier Balkenende voor mogelijke aanslagen bijdroegen tot doemdenken: 'we moeten nu eens minder kakelen over terreurdreiging' (*Ons Contact*, nr. 3, 2005). De minister betuigde meteen spijt over zijn uitspraken. Het Tweede-Kamerlid W.G.J.M. van de Camp (CDA) vond dat de 'ijdeluiterij' van Pechtold 'knap irritant wordt' (*NRC Handelsblad*, 19 oktober 2005).

Kort daarvoor had Pechtold bovendien in een gesprek met *De Telegraaf*, op 8 oktober, de hypotheekrenteaftrek ter discussie gesteld. Hij werd onmiddellijk gewaarschuwd door de premier, vice-premier Zalm en de voorzitter van de Tweede-Kamerfractie van de VVD, Van Aartsen, om zich te beperken tot zijn eigen portefeuille en geen onderdelen van het regeerakkoord ter discussie te stellen. Partijleider Dittrich nam het op voor Pechtold en juichte het toe dat ministers zich over verschillende onderwerpen uitspraken.

Het najaarscongres op 5 november sprak via twee moties zijn steun uit voor de afwijkende standpunten van Pechtold, met name zijn kritiek op 'doemdenken' en 'gekakel' over terreurdreiging.

partijcongres 5 november

In de aanloop naar het congres hadden verschillende leden onbehagen geuit over de koers van partijbestuur en fractie, maar op het congres viel daar weinig van te merken. Partijvoorzitter Dales en politiek leider Dittrich riepen in hun toespraken de partij opnieuw op minder bescheiden te zijn. Het moest 'minder grijs.. en meer agendabepalend', aldus de partijvoorzitter, 'no more mister nice guy' (*de Volkskrant*, 7 november 2005). Dittrich richtte vooral zijn pijlen op het CDA dat in de coalitie 'door roeien en ruiten' ging om zijn zin door te zetten (*Trouw*, 7 november 2005).

Afghanistan

In december besloot het kabinet in principe 1.100 Nederlandse militairen naar Afghanistan te zenden om deel te nemen aan veiligheidsoperaties van de International Security Assistance Force (ISAF). Deze strijdmacht van de NAVO was op gezag van de Verenigde Naties vanaf 2001 in Afghanistan ingezet om het regeringsleger bij te staan in de strijd tegen opstandelingen en om bij te dragen aan de wederopbouw van het land. De Nederlandse troepen zouden vanaf 2006 in de provincie Uruzgan vooral die tweede taak dienen te vervullen. Op 16 december verklaarde Dittrich dat de Tweede-Kamerfractie ernstige bezwaren

zou maken tegen de uitzending van Nederlandse militairen, die zij te gevaarlijk achtte. De D66-bewindslieden Brinkhorst en Pechtold koesterden zelf twijfels over de missie, maar eerstgenoemde zou het ‘aardiger’ gevonden hebben als de fractie haar afwijzing niet meteen naar buiten gebracht had (*Trouw*, 29 december 2005). De kwestie zou in 2006 nog voor de nodige beroering zorgen.

verwante instellingen en publicaties

De Tweede-Kamerfractie presenteerde op 28 oktober de nota *Effectieve terreurbestrijding* van de hand van het fractielid L.W.S.A.L.B. van der Laan en fractiemedewerker Ph. Tijsma, met onder meer het voorstel om in het kader van de terrorismebestrijding de inlichtingen- en veiligheidsdiensten met het openbaar ministerie, de marechaussee en de Immigratie- en Naturalisatiedienst samen te voegen in een departement van veiligheid. Als tegenwicht zou een ministerie van ‘democratie en rechtsstaat’ moeten dienen. Terrorismebestrijding vergde geen inperking van de vrijheid van meningsuiting, aldus Van der Laan.

Op 5 december presenteerden Dittrich en zijn fractiegenote mevr. F. Koser Kaya de nota *De zekerheid van werk*. Hierin stelden zij voor de Centra voor Werk en Inkomen (CWI) en de Uitvoering Werknemersverzekeringen (UWV) op te heffen en reïntegratie van werklozen en uitkeringen voortaan geheel over te laten aan uitzendbureaus en gemeenten.

Op 6 december verscheen de notitie *De Verenigde Staten van Europa. Pamflet voor een transparante, slagvaardige en toekomstgerichte Europese Unie*, van de hand van Dittrich, Van der Laan en europarlementariër mevr. S.H. in 't Veld. Zij pleitten voor een duidelijk afgebakend federaal Europa – afgebakend in geografisch opzicht, maar ook met betrekking tot de bevoegdheden van de federale en nationale overheden.

In mei publiceerde het Kenniscentrum *Verzekering van onze toekomst*, een manifest van het Kenniseconomie Platform van D66 waarin een aantal speerpunten voor innovatie van onderwijs en overheid werden geformuleerd. Hoofdredacteuren waren C. de Vries en C. Rutteman, beiden werkzaam in het bedrijfsleven. Zij kregen steun van een vijftigtal partijleden die regelmatig in workshops bijeen waren gekomen. In augustus liet het Kenniscentrum de brochure *Destandaardisatie als grondbeginsel. Zorgen voor vernieuwend onderwijs* van N. Zwikker het licht zien. Op grond van gesprekken met elf deskundigen bood deze een overzicht van de onderwijsvernieuwing die werd samengevat met de term ‘het nieuwe leren’.

Op 1 augustus trad E. Dees terug als coördinator van het Kenniscentrum van D66. Zijn functie bleef tot 1 januari 2006 vacant.

De Jonge Democraten (JD) hielden hun voorjaarscongres op 23 en 24 april in Nijmegen, waar onder meer oud-premier A.A.M. van Agt (CDA) in debat ging met oud-D66-leider Terlouw over Europese integratie. Ook Dittrich en Brinkhorst bezochten het congres, dat veel aandacht besteedde aan bestuurlijke vernieuwing. Op 29 en 30 oktober kwam de jongerenorganisatie van D66 in Den Haag bijeen voor haar najaarscongres, dat geopend werd door mevr. M.L. Vos, de oprichter van Alternatief Voor Vakbond (AVV). De JD koos een nieuw bestuur onder voorzitterschap van R. de Vries. De burgemeesters van Den Haag, Rotterdam en Tilburg discussieerden over de problemen van grote steden. De jongerenorganisatie organiseerde samen met de drie noordelijke D66-regio's op 19 november in Heerenveen het symposium 'Is er nog een duurzame toekomst?'

De Bestuurdersvereniging van D66 hield op 9 en 10 september haar bestuurdersweekend. Onder andere werd gesproken over de verwachtingen die de leden ten aanzien van de vereniging koesterden.

De Stichting International Democratic Initiative (IDI) organiseerde diverse projecten voor en vaak ook in samenwerking met zusterpartijen in Midden- en Oost-Europa.

personalia

Op 23 februari overleed H.J. Zeevalking. Hij was staatssecretaris van Justitie geweest in het kabinet-Den Uyl (van 1975 tot 1977), lid van de Tweede Kamer van 1977 tot 1979, partijvoorzitter van 17 oktober 1979 tot 10 september 1981 en minister van Verkeer en Waterstaat in het tweede en derde kabinet-Van Agt van 1981 tot 1982.

Op 17 april overleed J.P.A. Gruijters. Hij was één van de oprichters van D66. In de jaren 1971-1972 was hij lid van de Tweede Kamer. Van 1973 tot 1977 maakte hij als minister van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening deel uit van het kabinet-Den Uyl. Van 1980 tot 1996 was Gruijters burgemeester van Lelystad.

Op 20 augustus overleed een andere medeoprichter van D66, H.J. van Lookeren Campagne. Hij was voorzitter van de partij van 25 november 1967 tot 14 december 1968.

GroenLinks

GroenLinks hield zich in 2005 vooral bezig met vernieuwing op ideologisch en organisatorisch gebied. In de peilingen schommelde de partij vrij vaak heen en weer tussen de acht en twaalf zetels. Fractievoorzitter mevr. F. Halsema werd in december door de parlementaire pers uitgeroepen tot het beste kamerlid van het jaar.

linkse samenwerking

Het GroenLinkse Eerste-Kamerlid L.H.G. Platvoet, zijn SP-collega M.J.M. Kox en het Tweede-Kamerlid A.Th. Duivesteyn (PvdA) namen in *de Volkskrant* van 12 maart het initiatief om tot verregaande samenwerking tussen hun partijen te komen (zie ook in deze Kroniek onder PvdA en SP). Met enkele andere partijgenoten bepleitten zij een nieuwe sociale coalitie. De mogelijke linkse meerderheid in de peilingen zou volgens hen kunnen resulteren in 'Een ander Nederland' – onder deze naam werd ook een website geïnstalleerd. PvdA-leider Bos reageerde terughoudend op het voorstel nauwer samen te werken op weg naar de Tweede-Kamerverkiezingen van 2007.

Op 1 mei kwamen leden van de drie partijen in Amsterdam bijeen om verder te praten over linkse samenwerking. Daarbij werd het Motieboek gepresenteerd: een overzicht waaruit bleek dat GroenLinks, PvdA en SP sinds het aantreden van het tweede kabinet-Balkenende in mei 2003 één lijn trokken bij stemmingen over bijna achthonderd van de ruim duizend door hen ingediende moties. Het Tweede-Kamerlid D.M. Samsom (PvdA) liet bovendien zien dat de kloof tussen linkse en rechtse partijen bij stemmingen in de Kamer sinds 2000 duidelijk breder was geworden. De partijraad van GroenLinks sprak op 21 mei in een motie steun uit aan de oproep voor 'Een ander Nederland', al bleek er onder de aanwezigen ook twijfel te bestaan over de samenwerking met PvdA en SP, gezien de verschillende opvattingen over onderwerpen als de multiculturele samenleving en milieubeleid. Namens de Tweede-Kamerfractie verdedigde Halsema de samenwerking. Zij zou het liefst met de twee partijen samen een tegenbegroting indienen.

Op 19 maart, de dag van het partijcongres van GroenLinks, had politiek leider Halsema in *de Volkskrant* de 'linkse lente' uitgeroepen, een tegengeluid in de 'rechtse winter' van de regerende partijen. Van 9 tot 11 september organiseerde de partij bovendien het 'Linkse Lente'-festival in Nijmegen, getiteld 'Kijk in de toekomst'. Op het terrein van de Radboud Universiteit namen circa vijfhonderd leden en belangstellenden deel aan debatten en workshops met kamerleden over milieu, buitenlands beleid en andere onderwerpen. Oud-premier A.A.M. van Agt (CDA) sprak over het lot van de Palestijnen in de door Israel bezette gebieden. Op 11 september presenteerde Halsema de website www.linkselente.nl, bedoeld als podium voor linkse vrijdenkers. Zij betreurde dat PvdA en SP niet bereid bleken samen met GroenLinks een tegenbegroting in te dienen. Overigens stelde ze later in een open brief aan PvdA-leider Bos met enige tevredenheid vast dat de drie linkse tegenbegrotingen uiteindelijk toch weinig van elkaar verschilden (*de Volkskrant*, 4 oktober 2005).

ideologische vernieuwing

De 'linkse lente' impliceerde voor de partijtop van GroenLinks niet alleen het streven naar linkse samenwerking, maar ook een herbezinning op het eigen gedachtegoed (zie ook de bijdrage van A.P.M. Lucardie en W.H. van Schuur in dit Jaarboek). Daartoe had Halsema in 2004 al een aanzet gegeven met haar pleidooi voor 'vrijzinnig links' (zie *Jaarboek 2004 DNPP*, blz. 56-57).

Op initiatief van het Wetenschappelijk Bureau van GroenLinks en onder redactie van B. Snels, directeur van het bureau, verscheen op 11 oktober *Vrijheid als ideaal*, een bundel beschouwingen over het begrip vrijheid. Het GroenLinkse Tweede-Kamerlid mevr. N. Azough leverde een bijdrage over emancipatie en integratie van moslims in Nederland. In het nawoord 'Een linkse lente' pleitte Halsema voor 'sociaal-individualisme'. Volgens haar had GroenLinks teveel 'leentjebuurtjes gespeeld bij de sociaal-democraten, die een grote voorkeur aan de dag legden voor bevoogdende staatsarrangementen' en zou haar partij meer een eigen opvatting over sociaal-economische vrijheid moeten ontwikkelen. Als concrete voorbeelden noemde ze persoonsgebonden budgetten voor kinderopvang en flexibilisering van de arbeidsmarkt.

Partijgenoten reageerden hierop met waardering en kritiek. De in juni uit de Tweede Kamer vertrokken sociologe mevr. E.H. Tonkens prees de 'cultuurpolitieke wending naar vrijzinnigheid' van haar vroegere fractievoorzitter, maar wees haar kritiek op de verzorgingsstaat scherp af. Door individuele keuzevrijheid boven collectieve voorzieningen te stellen stapte Halsema in haar ogen 'naar rechts over' (*Trouw*, 15 oktober 2005). Op 11 november organiseerde het Bureau samen met de senaatsfractie een symposium in Den Haag rond het boek, onder leiding van fractievoorzitter mevr. D.J.B. de Wolff. Halsema ging hier in discussie met D. Schrijer, PvdA-wethouder van de Rotterdamse deelgemeente Charlois en de Groningse filosofe mevr. B. Prins, waarna een debat plaats vond tussen de directeurs van de wetenschappelijke bureaus van GroenLinks, PvdA en SP.

Ook op 11 november presenteerde de Tweede-Kamerfractie van GroenLinks de nota *Vrijheid eerlijk delen*, geschreven door Halsema en mevr. W. van Gent. Met deze publicatie wilden zij het debat binnen hun partij over het nieuwe verkiezingsprogramma een impuls geven. De kamerleden stonden een ingrijpende modernisering van de verzorgingsstaat naar Scandinavisch model voor. Zo wilden zij een radicale inkomensnivellerings via progressieve belastingen, waarbij tegelijk inkomensafhankelijke regelingen als huursubsidie en hypotheekrenteaftrek werden afgeschaft. Ook stonden zij een activerend werkgelegenheidsbeleid voor met een forse inkomensafhankelijke arbeidskorting, een soepeler ontslagrege-

ling, een hogere maar korterduurende werkloosheidsuitkering, en participatiebanen voor langdurig werklozen. De nota oogstte lof maar ook veel kritiek, vooral vanuit de vakbeweging. De voorzitter van de FNV, mevr. A. Jongerius, vond de kritiek op haar organisatie 'onder de gordel' en zelfs 'schandelijk', al stemde ze in met het streven naar participatie en inkomensnivellering (*de Volkskrant*, 26 november 2005). De voorzitter van de vakbondswerkgroep van GroenLinks, mevr. J. van Dongen, noemde in een debat op 19 november in Utrecht het stuk 'niet goed onderbouwd' en 'ongenuanceerd' (*GroenLinks Magazine*, december 2005). Vooral het voorstel tot versoepeling van het ontslagrecht wekte veel verontwaardiging bij vakbondsleden en andere GroenLinkers. De werkgeversorganisatie VNO-NCW liet zich daarentegen zeer positief uit: dankzij deze 'trendbreuk' plaatste GroenLinks zich 'in het spectrum van partijen waarmee we kunnen praten' (*Trouw*, 12 november 2005).

aanpassing kandidaatstellingsprocedure Tweede-Kamer- en Europese verkiezingen

In februari 2004 had het partijcongres een commissie laten instellen die onder leiding van de Commissaris van de Koningin in Noord-Holland, H.J.L. Borghouts, een voorstel diende te formuleren voor een democratischer kandidaatstellingsprocedure voor volksvertegenwoordigers (zie *Jaarboek 2004 DNPP*, blz. 55). Op 19 maart 2005 nam het partijcongres het voorstel van de commissie slechts gedeeltelijk over. De leden zouden via een referendum de lijsttrekker voor de Tweede-Kamerverkiezingen en de Europese verkiezingen mogen kiezen (wat overigens tot 1994 ook mogelijk was), zoals de commissie had voorgesteld. Een voorstel om de leden eveneens te laten stemmen over alle kandidaten op de lijst kreeg geen meerderheid: het congres wilde deze beslissing zelf blijven nemen. Een onafhankelijke kandidatencommissie zou voortaan bekend maken welke kandidaten zij geschikt achtte voor verschillende onderdelen ('blokken') van de kandidatenlijst, maar niet meer een bepaalde volgorde voorstellen. Vooral over de invloed van deze kandidatencommissie leefde enige onvrede bij leden van GroenLinks. De partijraad werd belast met nadere uitwerking van de voorstellen en deed dat op 21 mei en 24 september. Het huishoudelijk reglement werd in september aangepast.

partijvernieuwing

Naast de aanpassing van de kandidaatstellingsprocedure voor de Tweede-Kamer- en de Europese verkiezingen stemde het partijcongres op 19 maart voorts voor een 'visietekst' over migratiebeleid, volgend op

discussies in 2004 (zie *Jaarboek 2004 DNPP*, blz. 55-56) en een enquête die door ruim duizend leden was ingevuld – ook een vorm van partijvernieuwing. Een andere vorm daarvan was de invoering van individuele ledenpagina's met 'persoonlijke politieke profielen' op de website van de partij in april. De partijtop hoopte zo de communicatie met de leden te verbeteren. Ongeveer vierduizend leden namen de pagina in gebruik.

gekozen burgemeester

De gehele GroenLinks-fractie in de Eerste Kamer stemde op 22 maart tegen de plannen van minister De Graaf (D66) voor Bestuurlijke Vernieuwing en Koninkrijksrelaties voor een rechtstreeks door de bevolking gekozen burgemeester (zie in deze Kroniek onder 'hoofdmomenten'). Volgens de senatoren had de gemeenteraad het hoogste gezag in de lokale democratie en zou de burgemeester dan ook door de gemeenteraad gekozen moeten worden. Lokale GroenLinks-politici waren het hier lang niet altijd mee eens, en betreurden veelal de verspeelde kans om een einde te maken aan het in hun ogen verouderde principe van een door de Kroon benoemde burgemeester.

Het GroenLinkse Tweede-Kamerlid A.J.W. Duyvendak pleitte na de verwerping van het voorstel van De Graaf voor een Conventie over Politieke Vernieuwing, teneinde de impasse in de bestuurlijke vernieuwing te doorbreken. Naar analogie van de Conventie die de Europese grondwet had ontworpen, zou deze Conventie samengesteld kunnen worden uit volksvertegenwoordigers en bestuurders op nationaal, provinciaal en lokaal niveau. In april werd dit voorstel voorgelegd aan minister Pechtold, die de teruggetreden De Graaf was opgevolgd. In juni presenteerde Duyvendak in een notitie tien agendapunten voor de Conventie, onder de titel *Kies voor de sterke kiezer; niet voor de sterke man*. Zowel op lokaal als op nationaal niveau zou de kiezer meer invloed moeten krijgen op machtsvorming, via een tweede stem op een bepaalde coalitie. Daarnaast zouden ook referenda en burgerinitiatieven mogelijk gemaakt moeten worden. Directe verkiezing van een burgemeester of minister-president zou deze tot 'sterke man' maken en de kiezer niet echt meer invloed geven.

referendum Europese grondwet

Het referendum over de Europese grondwet op 1 juni vond mede op initiatief van GroenLinks plaats (zie in deze Kroniek onder 'hoofdmomenten'). GroenLinks voerde intensief campagne vóór een 'ja'-stem, waarbij europarlementariër mevr. K.M. Buitenweg een voortrekkersrol

speelde. In een open brief aan het Comité Grondwet Nee stelde Buitenweg dat afwijzing bepaald geen groenere of socialere grondwet zou opleveren.

In een nieuwsbericht op de website van GroenLinks lieten politiek leider Halsema en Buitenweg al op 1 juni weten dat ‘GroenLinks baalt van de referendumuitslag’, maar dat men trots was op de hoge opkomst. Volgens Buitenweg wilden de kiezers niet zozeer ‘minder Europa’, maar vooral een beter Europa. Volgens bepaalde opiniepeilingen zou een meerderheid van GroenLinksaanhangers (ongeveer 55 procent) voor de Europese grondwet gestemd hebben; onderzoek van de Stichting Kiezersonderzoek Nederland wees op een meerderheid van tegenstemmers (63 procent).

Bij een nabeschouwing tijdens de partijraad op 24 september bleek dat de samenwerking binnen GroenLinks tijdens de campagne niet altijd goed was verlopen. GroenLinkers bleken moeilijker te activeren dan voor verkiezingscampagnes. Sommige leden opperden dat de partij de grondwet minder enthousiast en meer genuanceerd had moeten verdedigen. Voor een volgend referendum zou wellicht eerst een intern referendum onder de leden gehouden moeten worden.

Karimi

Op initiatief van de Tweede-Kamerleden J.C. van Baalen (VVD) en mevr. F. Karimi (GroenLinks) nam de Tweede Kamer aan het eind van 2004 het plan aan tot de Nederlandse financiering van een op Iran gerichte televisie-satellietzender, vanwege het belang van de vrijheid van meningsuiting in dat land.

Na afloop van een bezoek aan Iran in mei 2005 werd Karimi op intimiderende wijze op het vliegveld van Teheran ondervraagd; mogelijk werden er ook kopieën gemaakt van haar adresboekje en aantekeningen die ze gemaakt had tijdens haar verblijf. In juni verklaarde de Iraanse regering dat Karimi had gezocht naar informatie over het atoomprogramma, wat zij echter meteen ontkende.

Karimi presenteerde op 23 mei in Den Haag de autobiografie *Het geheim van het vuur*. De herinneringen aan haar jeugd in Iran en haar ervaringen in een islamitische verzetsorganisatie tegen het regime had zij opgeschreven met medewerking van de journalist C. Keulemans.

Pormes

Het Eerste-Kamerlid S.R. Pormes zou volgens het boek *Tien rode jaren. Links radicalisme in Nederland (1970-1980)* van de journalist A. Verbij in de jaren zeventig in Zuid-Jemen samen met leden van de extreem-

linkse Rode Jeugd deelgenomen hebben aan een guerrillatraining georganiseerd door Palestijnse terroristen. Het partijbestuur sprak met hem daarover in februari. De kwestie kwam opnieuw in de publiciteit door een artikel van Th. Vaessen in *HP/De Tijd* van 27 mei 2005. In een volgend artikel (17 juni) bevestigde dezelfde journalist – die zich onder meer baseerde op informatie van de Centrale Recherche Informatiedienst (CRI) – ook geruchten dat Pormes betrokken zou zijn geweest bij twee gewelddadige acties van Zuid Molukkers: de tweede treinkaping bij De Punt in 1977 en de beschieting van een politieauto in Assen in 1982. Bovendien zou hij valsheid in geschrifte hebben gepleegd bij een Molukse stichting voor verslavingszorg en enige tijd ten onrechte een werkloosheidsuitkering hebben genoten. In een derde artikel, dat op 22 juli verscheen, plaatste Vaessen deze feiten in een bredere context door op te merken dat ook de Tweede-Kamerleden Duyvendak en Karimi ooit banden hadden onderhouden met terroristische groepen.

Naar aanleiding van deze berichten verzocht partijvoorzitter H. Meijer samen met De Wolff aan de minister van Justitie om het verleden van Pormes te onderzoeken en bekend te maken wat de CRI al wist. Vervolgens gaf het partijbestuur in juli opdracht aan een kleine commissie van twee juristen, F. Tas en S. Minks, om de beschuldigingen aan het adres van de senator te onderzoeken. In november bracht de commissie van juristen verslag uit. Zij vond geen harde bewijzen voor de diverse beschuldigingen, maar achtte de onschuld van Pormes evenmin bewezen; met name zijn deelname aan de training in Zuid-Jemen leek haar nogal aannemelijk. In elk geval had Pormes zijn partij bij verschillende gelegenheden over genoemde zaken onvoldoende openheid gegeven.

Het partijbestuur nam de conclusie van de commissie over en zei op 21 november zijn vertrouwen in Pormes op. Het verzocht hem zijn zetel per direct ter beschikking te stellen. Daarnaast stak het bestuur ook de hand in eigen boezem: verschillende partijorganen hadden zorgvuldiger moeten handelen en meer informatie moeten natrekken. Integriteit zou voortaan meer aandacht moeten krijgen bij selectie van kandidaten in de partij.

Pormes erkende in een reactie op 26 november dat hij het partijbestuur niet altijd en overal volledig over had ingelicht, maar bestreed de conclusies van het rapport. Hij weigerde vooralsnog zijn zetel op te geven, zolang de leden zich hierover niet hadden uitgesproken. Op 28 november besloot het bestuur daarop hem te royeren als partijlid met een beroep op artikel 11 van de statuten, dat royement mogelijk maakt wanneer een lid de partij ‘op onredelijke wijze benadeelt’. De senator ging hiertegen in beroep bij de geschillencommissie van de partij.

Binnen GroenLinks ontstond onenigheid over het gevoerde onderzoek, dat weinig nieuws zou brengen en teveel gebruik zou maken van ano-

nieme getuigen. Enkele oud-partijbestuursleden zoals K. Kalkman en J. Wijnhoven richtten een comité op om Pormes te steunen. Op initiatief van de verontruste leden werd op 17 december een extra partijraad over de kwestie belegd. Nadat partijvoorzitter Meijer een aantal kritische vragen over de besluiten van het bestuur uitvoerig had beantwoord, richtte de raad via een motie aan de geschillencommissie het verzoek om te na te gaan of bemiddeling nog mogelijk was. De affaire zou in 2006 tot een ontknoping komen.

gemeenteraadsverkiezingen 2006

Mede met het oog op de gemeenteraadsverkiezingen van 2006 stelde het partijbestuur in februari 2005 een Permanent Campagneteam in, waarvan het Tweede-Kamerlid Duyvendak landelijk voorzitter werd. Het Permanente Campagneteam zou aangestuurd worden door een Strategisch Beraad, waaraan vertegenwoordigers van verschillende partijgeledingen deel zouden nemen. In het voorjaar kwam dit Beraad voor het eerst bij elkaar. Hieraan nam ook de net aangestelde campagnemanager J. de Bruijn deel. Op de partijraad van 19 november werd opgemerkt dat deze reorganisatie wel erg ‘*top-down*’ verliep. De reorganisatie zou in 2006 verder besproken worden.

Op 9 april organiseerde de afdeling Partijontwikkeling in Utrecht een conferentie voor raadsleden en leden van programma- en campagne-commissies, ter voorbereiding van de raadsverkiezingen. De circa 275 deelnemers konden kiezen tussen vijftien workshops. Duyvendak drong aan op landelijke eenheid in de campagne: ‘nu is het beeld dat GroenLinks uitstraalt te divers’ (*de Rode Draad*, april 2005). Ook op het hierboven reeds vermelde ‘Linkse Lente’-festival in september werd in enige workshops aandacht besteed aan de komende verkiezingscampagnes.

De gemeenteraadsverkiezingen werden eveneens besproken door de partijraad op 19 november, mede aan de hand van kiezersonderzoek van het bureau Motivaction. De rode draad voor de campagne zou de ‘ontspannen samenleving’ zijn, met als centrale leuzen ‘vrijheid en verbondenheid’ en ‘GroenLinks: het antwoord op de rechtse winter’. De inzet zou gericht zijn op meer progressieve colleges. Vanuit de partijraad kwam vrij veel kritiek op deze benadering, onder meer omdat die te weinig rekening zou houden met lokale omstandigheden. Ongeveer 240 afdelingen zouden mee gaan doen aan de raadsverkiezingen: tweehonderd zelfstandig en veertig in samenwerkingsverbanden of progressieve partijformaties.

Tweede-Kamerverkiezingen 2007

Op 11 september, bij de presentatie van de website www.linkselente.nl, verklaarde Halsema dat zij zich opnieuw beschikbaar wilde stellen voor het lijsttrekkerschap van GroenLinks voor de Tweede-Kamerverkiezingen, die toen in 2007 verwacht werden.

De partijraad koos op 24 september de kandidatencommissie voor de Kamerverkiezingen. Voorzitter werd mevr. C.E. Roozemon, directeur van het Interprovinciaal Overleg en eerder vice-voorzitter van de FNV. In november stelde het partijbestuur een commissie in die onder leiding van het Tweede-Kamerlid C.C.M.Vendrik het verkiezingsprogramma zou schrijven. Ook hier zouden het Permanent Campagneteam en het Strategisch Beraad een rol gaan spelen.

verwante instellingen en publicaties

In augustus publiceerde het Wetenschappelijk Bureau van GroenLinks *Wenkende alternatieven. Progressieve visies op een andere globalisering* onder redactie van M. Buiten, die tot 1 januari beleidsmedewerker van het bureau was geweest. De bundel bevatte voorstellen van 'anders-globalisten' op het gebied van internationale handel, financiën, landbouw en milieubeleid en reacties daarop vanuit GroenLinks, onder meer van het Tweede-Kamerlid Vendrik en Internationaal Secretaris M. Dadema.

In november verscheen *Schaduwmacht in de schijnwerpers. Adviescommissies in politiek Den Haag*, een bundel kritische beschouwingen en interviews onder redactie van Duyvendak, P. de Jong, B. Pauw en R. van Schendelen. Het was een vervolg op de initiatiefnota van Duyvendak uit maart 2004, getiteld *De schaduwmacht. De invloed van politieke commissies*, waarin hij de samenstelling en het functioneren van door de regering ingestelde commissies kritisch tegen het licht hield (zie *Jaarboek 2004 DNPP*, blz. 57). Volgens het Tweede-Kamerlid waren de voorzitters van adviescommissies afkomstig uit een klein clubje oud-politici, dat nauw verweven zou zijn met de top van het bedrijfsleven. Ook minister Pechtold voor Bestuurlijke Vernieuwing en Koninkrijksrelaties liet zich in de bundel kritisch uit over het aantal en de samenstelling van de adviescommissies.

Dwars, de jongerenorganisatie van GroenLinks, hield zich in 2005 bezig met de eigen organisatie. In mei verscheen daarover een uitgebreid rapport van de Commissie Bestuurlijke Vernieuwing, *Bestuurlijke vernieuwing binnen Dwars*. Met name lokale afdelingen bleken vaak niet goed te functioneren. Daarnaast was een Jongerennetwerk ontstaan van jonge leden van GroenLinks die zich niet bij Dwars wilden aansluiten.

Bestuurlijke vernieuwing was het belangrijkste onderwerp op het congres dat van 17 tot 19 juni in Rotterdam gehouden werd, al werd er ook gesproken over emancipatie en seksuele diversiteit. Het congres koos O. Bakker tot Coördinator Algemeen – het egalitaire equivalent van ‘voorzitter’. Op het wintercongres op 10 en 11 december in Utrecht koos Dwars nu formeel een bestuur (in plaats van een ‘coördinerend overleg’), waarin Bakker Voorzitter Organisatie en S. de Vries Voorzitter Politiek werd. Bovendien vierde de organisatie haar vijftienjarig bestaan.

Het Feministisch Netwerk organiseerde samen met het partijbureau en de Tweede-Kamerfractie een bijeenkomst over feminisme op 19 oktober in Utrecht.

De werkgroep 50+, die zich voortaan ‘GroenLinksPlus!’ noemde, hield op 29 oktober een themamiddag over de economische waarde van onbetaalde zorg in Utrecht.

Roze Links, het GroenLinks platform voor seksuele diversiteit, organiseerde op 19 november een themadag over antihomogeweld en ‘roze veiligheid’ in Utrecht.

Op 11 december presenteerden senator Platvoet en de voorzitter van de GroenLinks-fractie in de Amsterdamse gemeenteraad M. van Poelgeest hun boek *Amsterdam als emancipatiemachine*. Aan de hand van acht interviews met sociale wetenschappers en andere deskundigen schetsten de auteurs een gematigd optimistisch beeld van de grote stad als een bont en dynamisch geheel, waarin immigratie, emancipatie en emigratie elkaar afwisselen.

personalia

Op 21 januari overleed de schrijver Th. de Vries, die van 1936 tot 1971 actief lid was geweest van de Communistische Partij van Nederland (CPN), één van de partijen die in 1990 in GroenLinks opging.

Op 27 maart overleed H. Wiebenga, die van 1965 tot 1969 voorzitter was geweest van de Pacifistisch Socialistische Partij (PSP), een andere voorganger van GroenLinks. Wiebenga was van 1969 tot 1972 lid van de Tweede Kamer voor die partij.

In mei kwam oud-voorzitter van de Tweede-Kamerfractie P. Rosenmöller in opspraak vanwege zijn royale verdiensten als voorzitter van de commissie Pavem (Participatie van Vrouwen uit Etnische Minderheidsgroepen). Hij stortte daarop in juni een deel van zijn salaris terug.

Het Tweede-Kamerlid E.H. Tonkens werd per 1 augustus 2005 benoemd tot bijzonder hoogleraar actief burgerschap aan de Universiteit van Amsterdam. In de Tweede Kamer werd zij op 29 juni opgevolgd door P.L.M. Jungbluth.

Groep-Lazrak

In 2004 had het Tweede-Kamerlid A. Lazrak zich losgemaakt van de SP en een onafhankelijke fractie gevormd (zie *Jaarboek 2004 DNPP*, blz. 79-80). Op 24 januari 2005 presenteerde hij de resultaten van een onderzoek naar de gevoelens van autochtone Nederlanders, Italianen en Spanjaarden ten opzichte van moslims, uitgevoerd door TNS NIPO en het bureau Sigmados. De Nederlanders bleken gemiddeld veel negatievere en angstiger gevoelens te koesteren dan de Italianen en Spanjaarden. Lazrak meende dat dit de overheid aan het denken zou moeten zetten.

Anders dan zijn vroegere partij sprak Lazrak zich uit vóór de Europese grondwet, al voerde hij geen eigen campagne.

Groep-Wilders

Het Tweede-Kamerlid G. Wilders had in 2004 de VVD-fractie vaarwel gezegd (zie *Jaarboek 2004 DNPP*, blz. 98-99). In 2005 begon hij aan de opbouw van een eigen partij. Daarin werd hij natuurlijk beperkt door het isolement waarin hij leefde, vanwege de bedreigingen aan zijn adres van de zijde van moslim-extremisten. In februari noemde hij zelf zijn verblijf in een gevangenis in Kamp Zeist ‘bijna niet leefbaar’ (*NRC Handelsblad*, 19 februari 2005).

Volgens de peilingen was de aanhang van Wilders aan schommelingen onderhevig. De belangrijkste opiniepeilers verschilden hierbij onderling nogal: waar Interview/NSS een gestage daling signaleerde van dertien zetels eind december 2004 naar vijf zetels in januari 2005 en slechts één zetel aan het eind van het jaar, lieten TNS NIPO en De Hond vaak hogere cijfers zien.

partijopbouw

Vanaf januari organiseerde Wilders politieke diners voor sympathisanten, die voor tweeduizend euro met hem konden eten – uiteraard zwaar beveiligd. Het geld was bestemd voor de opbouw van een eigen partij – of liever een ‘volksbeweging’, zoals de politicus het zelf uitdrukte.

Op 23 maart opende Wilders zijn website en maakte hij een begin met de verzending van elektronische nieuwsbrieven, die aanvankelijk sporadisch maar vanaf september bijna wekelijks zouden verschijnen. Op 31 maart schreef hij de Groep-Wilders in bij de Kiesraad.

kandidaatstelling Tweede-Kamerverkiezingen 2007

Op 25 maart verscheen een advertentie in *NRC Handelsblad* en *De Telegraaf* om kandidaten te werven voor de Tweede-Kamerverkiezingen, die in mei 2007 werden verwacht. Van de sollicitanten die zich aanmeldden, zou Wilders er 25 in het najaar uitnodigen voor een nadere kennismaking – tijdstip en plaats werden niet openbaar gemaakt.

beginselprogramma

Op 13 maart publiceerde Wilders een eerste beginselprogramma, onder de titel *Onafhankelijkheidsverklaring*. De titel had een dubbele betekenis. Ten eerste verklaarde de auteur zichzelf onafhankelijk van de ‘zelfvoldane politieke elite’ van Nederland, dat wil zeggen de gevestigde politieke partijen die het vrijwel altijd met elkaar eens waren en de belangen van de middenklasse zouden negeren. Die elite bekommerde zich bovendien te weinig om de onafhankelijkheid van Nederland en om zijn cultuur, die van binnen en van buiten bedreigd werden: met name door immigranten uit islamitische landen, maar ook door de overdracht van bevoegdheden van Den Haag aan Brussel. Wilders stelde daar een aantal radicale maatregelen tegenover, zoals een *status aparte* voor Nederland binnen de Europese Unie en sluiting van de grenzen voor asielzoekers en voor gezinsleden en toekomstige huwelijkspartners uit het buitenland. Daarnaast pleitte hij voor deregulering en belastingverlaging, halvering van het aantal ambtenaren, afschaffing van het minimumloon, afstoting van de Antillen, strengere straffen vooral voor geweldsdelicten, een verbod op islamitische scholen, invoering van referenda en de directe verkiezing van burgemeesters, politiecommissarissen en rechters.

De meeste partijen reageerden kritisch op de *Onafhankelijkheidsverklaring*, of negeerden de publicatie. Vice-premier G. Zalm (VVD) noemde het ‘een onverstandige versie van het VVD-programma’ (*de Volkskrant*, 15 maart 2005). Alleen het Tweede-Kamerlid B.J. Eerdmans, die de LPF-fractie inmiddels de rug had toegekeerd, vond het positief en ‘zeer fortuynistisch’ (*Trouw*, 15 maart 2005). Hij zou zich ook aan willen sluiten bij Wilders’ partij-in-opbouw, mits deze zijn kritiek op de islam zou matigen. Wilders bleek daar echter niet toe bereid, waarop Eerdmans zijn heil elders ging zoeken. Ook toen M. Herben, oud-fractievoorzitter van de LPF, in oktober Wilders nauwe samenwerking aanbood, wees deze de uitnodiging af.

Edmund Burke Stichting

Directeur B.J. Spruyt van de Edmund Burke Stichting, die het conservatisme als politieke filosofie wilde uitdragen, had een belangrijke rol gespeeld bij de opstelling van de *Onafhankelijkheidsverklaring*. Hij bleek bereid ook verder met Wilders samen te werken. Vier van de vijf bestuursleden van de stichting – die zelf lid waren van CDA, VVD en SGP – zagen daarmee de onpartijdigheid van de denktank in gevaar komen en legden in april hun functie neer. Spruyt zelf duidde hun vertrek anders, namelijk als gebrek aan ‘commitment’ bij het bestuur (*Reformatorisch Dagblad*, 20 oktober 2005). De denktank raakte in financiële problemen, zodat Spruyt begin september als directeur moest aftreden.

tourNEE

Op 16 mei startte Wilders in zijn geboortestad Venlo zijn campagne tegen de Europese grondwet in een bus, die steden in elke provincie zou aandoen. De ‘tourNEE’ zoals de tocht genoemd werd, kreeg vrij veel aandacht van de media. De Jonge Democraten – de jongerenorganisatie van D66 – volgden de bus in een blauwe caravan om Wilders overal van replek te dienen. Wilders deelde folders uit getiteld ‘Nederland moet blijven’. Zijn belangrijkste bezwaren tegen de grondwet betroffen het verlies van Nederlandse soevereiniteit en het gevaar dat Turkije zou toetreden – en vervolgens dankzij de grondwet als volkrijke lidstaat veel invloed zou gaan uitoefenen.

publicaties

Op 20 april verscheen *Kies voor vrijheid. Een eerlijk antwoord*, waarin Wilders zijn politieke leven beschreef en zijn denkbeelden ontvouwde. Op 28 april signeerde de auteur – zwaar bewaakt – zijn boek voor honderden belangstellenden in een Haagse boekhandel.

Lijst Pim Fortuyn (LPF)

Aan het begin van 2005 trad de Tweede-Kamerfractie van de LPF nog als één geheel op, al had men de banden met de partijorganisatie feitelijk geslaakt (zie *Jaarboek 2004 DNPP*, blz. 63-64). Alleen W. van den Brink was lid gebleven. M. Herben meldde zich spoedig opnieuw aan, G.P. van As en J.M. Varela zouden dat later ook doen.

Nawijn scheidt zich af

Oud-minister en Tweede-Kamerlid H.P.A. Nawijn woonde op 25 januari de nieuwjaarsreceptie van het Vlaams Belang (voorheen: Vlaams Blok) in Antwerpen bij en hield daar een toespraak over het integratiedebat in Nederland. Op dezelfde dag kondigde hij aan, in 2006 aan de gemeenteraadsverkiezingen in zijn woonplaats Zoetermeer te zullen deelnemen met een Lijst Hilbrand Nawijn.

Op 20 juni bracht de leider van het Vlaams Belang, F. Dewinter, een tegenbezoek aan Nawijn, die hem ontving in het voormalige huis van Fortuyn in Rotterdam – nu eigendom van de vastgoedmagnaat Chr. Thunnesen. Zij bespraken een plan voor een gezamenlijke denktank. Ook enkele (ex-)leden van de lokale partij Leefbaar Rotterdam woonde de bijeenkomst bij. Andere leden van de LPF-fractie reageerden verontwaardigd op dit bezoek van de Vlaamse partijleider. Varela verklaarde dat Fortuyn tot aan zijn dood niets te maken wilde hebben met ‘rechts-extremisten’ als Dewinter en dat Nawijn de naam van Fortuyn misbruikt had (*Trouw*, 20 juni 2005). Ook M. Fortuyn, de broer van de vermoorde politicus, vond de actie van Nawijn en Dewinter ‘provocerend en ongehoord’ (*NRC Handelsblad*, 20 juni 2005). Naar aanleiding van deze reacties besloot Nawijn, die toch al een aparte status had ingenomen binnen de LPF-fractie, zich nu helemaal los te maken en een eigen fractie in de Tweede Kamer te vormen, de Groep-Nawijn. Hij overwoog ook een eigen partij op te richten om aan de komende Kamerverkiezingen deel te nemen.

partijbijeenkomsten

Op 19 februari vond in Rotterdam een bijzondere algemene ledenvergadering plaats waar een nieuw bestuur werd gekozen, bestaande uit drie personen: G. Snel, mevr. L. Simonis en J. van der Vorm-de Rijke. Snel, sinds november 2004 interim-voorzitter, werd nu officieel voorzitter en hield een toespraak over het fortuynisme. A. van Hattem presenteerde de Jonge Fortuynisten, de jongerenorganisatie van de partij, waarvan hij voorzitter was geworden. Voorts werd de relatie met de Tweede-Kamerfractie besproken. De hele fractie mocht zich ‘LPF’ blijven noemen. De partij zou dan ook subsidie blijven ontvangen op basis van acht kamerzetels.

Op 4 april werd het jaarverslag van de LPF-fractie over 2004 in Den Haag gepresenteerd door Van As.

Op 25 juni hield de partij in Ede een algemene ledenvergadering van voornamelijk huishoudelijke aard. De partijfinanciën waren nu in orde, zo stelde Snel tevreden vast.

voorbereidingen voor de oprichting van nieuwe partijen

Op 23 april kwam een aantal ex-leden van de LPF in Mijdrecht bijeen om een nieuwe partij op te richten, die Onze Nieuwe Samenleving Nederland (afgekort: ONS Nederland) zou heten. Voorzitter werd B. Lammers, sinds 2003 voorzitter van de LPF-fractie in de Provinciale Staten van Flevoland. In juli 2005 maakte deze fractie zich formeel los van de LPF en noemde zich voortaan 'ONS Flevoland'.

Het Tweede-Kamerlid B.J. Eerdmans zocht aan het begin van het jaar contact met de Groep-Wilders, al nam hij afstand van diens kritiek op de islam (zie ook in deze Kroniek onder Groep-Wilders). Later in het jaar zou hij toenadering zoeken tot Leefbaar Rotterdam, waar eveneens plannen voor een nieuwe (landelijke) partij gesmeed werden.

referendum Europese grondwet

De LPF voerde campagne tegen de Europese grondwet, vooral via deelname van kamerleden aan fora en discussiebijeenkomsten. Hun bezwaren richtten zich vooral tegen het ondemocratische, ondoorzichtige en bureaucratische karakter van de 'Europese superstaat', tegen een Europees asiel- en migratiebeleid (waar Nederland geen veto meer tegen zou mogen uitspreken), en tegen toetreding van Turkije.

Actie 'kwartje van ons'

Het Tweede-Kamerlid M.J.L.M. Hermans startte in september een petitie om het zogenaamde 'kwartje van Kok', de toeslag op de benzineprijs die in 1991 door de toenmalige minister van Financiën als tijdelijke maatregel ingevoerd werd, terug te draaien. Via de website www.kwartjevanons.nl kon men hiermee instemming betuigen.

verwante instellingen en publicaties

De vrijmetselaar Herben presenteerde op 12 oktober in Den Haag zijn boek *Vrij denken over religie, politiek en vrijmetselarij* aan vice-premier Zalm (VVD). Het boek bevatte beschouwingen over de vrijmetselarij en de islam, vrijheid en moderniteit, Fortuyn en de geschiedenis van de LPF – met enige autobiografische elementen. Terugblikkend op de afgelopen jaren erkende Herben dat de val van het eerste kabinet-Balkenende in oktober 2002 onvermijdelijk was vanwege de conflicten binnen de LPF. Hij bood zijn excuses aan voor de door hem destijds geuite beschuldiging dat Zalm als VVD-leider het kabinet doelbewust ten val had gebracht (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 124). Voorts stak

hij een hand uit naar de van de VVD afgescheiden G. Wilders, die daar echter niet op inging.

Eerdmans presenteerde op 7 november in Den Haag een *Herstelplan rechtsstaat. Voor een betrouwbaar en open rechtssysteem*. Hij stelde onder meer voor naar Duits voorbeeld een door het lot geselecteerde jury de straf te laten bepalen bij moord en andere geweldsmisdrijven. Ook wilde hij voor deze misdrijven een minimumstrafeis vastleggen. Slachtoffers of hun nabestaanden zouden meer inspraak moeten krijgen bij opsporing en vervolging van daders.

personalia

C.H.J. van Leeuwen, die in 2002-2003 staatssecretaris voor Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen was geweest, meldde zich in februari aan bij de PvdA.

In oktober won Eerdmans de Thorbeckeprijs voor politieke welsprekendheid, die door de Universiteit van Leiden elke twee jaar wordt toegekend.

S. Moleveld, die in 2004 enige maanden voorzitter van de LPF was geweest, werd in december door de rechtbank in Rotterdam veroordeeld tot een werkstraf van honderd uur en een boete. Hij had naar Herben en zichzelf dreigbrieven verzonden, die zogenaamd van een islamitische groepering afkomstig waren (zie *Jaarboek 2004 DNPP*, blz. 65-66).

Partij van de Arbeid (PvdA)

De PvdA stelde in 2005 een nieuw beginselprogramma vast, nadat diverse pogingen daartoe in voorafgaande jaren waren gestrand. In de peilingen deed de partij het goed: aan het eind van het jaar was zij goed voor ruim vijftig kamerzetels. Partijleider W.J. Bos bood op 16 december het boek *Dit land kan zoveel beter* aan oud-premier W. Kok aan. Naast een korte autobiografie lichtte Bos hierin zijn politiek programma toe.

linkse samenwerking

Op 12 maart publiceerden acht kamerleden van linkse partijen, waaronder het PvdA-Tweede-Kamerlid A.Th. Duivesteijn en het PvdA-Eerste-Kamerlid L.P. Middel, in *de Volkskrant* een pleidooi voor nauwere linkse samenwerking, die zou moeten uitmonden in een lijst van hoofdpunten voor een progressief beleid (zie ook in deze Kroniek onder GroenLinks en SP). Nadrukkelijk sloten ze (althans op dit moment) de vorming van één lijst voor de Tweede-Kamerverkiezingen uit. Politiek leider Bos liet meteen weten weinig voor nauwere samenwerking te

voelen. Partijvoorzitter R.A. Koole deed dat evenmin, met als argument dat je met drie visnetten meer zou vangen dan met één. Bos weigerde overigens ook om enige voorkeur voor een coalitie uit te spreken. In september leek hij bij de behandeling van de miljoenennota in de Tweede Kamer overigens een hardere toon aan te slaan tegenover het CDA. Gunde hij daarvoor de christen-democraten nog het voordeel van de twijfel, nu vond hij dat ze met name door hun verdediging van een nieuw zorgstelsel ‘erg in de neoconservatieve hoek terecht komen’ (*NRC Handelsblad*, 22 september 2005).

Linkse samenwerking bleef een onderwerp van discussie. Op 1 mei (traditioneel gevierd als de Dag van de Arbeid) organiseerde Duivesteijn met andere ondertekenaars van het manifest een Dag van de Progressieve Samenwerking in Amsterdam. Hij liet zien dat de drie partijen bij stemmingen over moties in de Tweede Kamer in tachtig procent van de gevallen het zelfde standpunt innamen. Tijdens de landelijke 1 mei-bijeenkomst van de PvdA in Nijmegen leverde partijleider Bos juist kritiek op de SP, die in haar campagne tegen de Europese grondwet de waarheid geweld zou aandoen.

De PvdA ging niet in op de suggestie van GroenLinks om gezamenlijk een tegenbegroting in te dienen en presenteerde haar eigen ‘Beterbegroting’ in de Tweede Kamer. Het Politiek Forum sprak op 24 september in Utrecht waardering uit over deze alternatieve begroting, al was er ook wel kritiek.

Op het partijcongres in Utrecht sloot Bos in zijn toespraak op 10 december een linkse coalitie nadrukkelijk niet uit, maar evenmin een coalitie met CDA of VVD. Hij meende dat GroenLinks intussen de PvdA rechts had ingehaald: ‘het echte probleem voor een linkse samenwerking ligt niet bij de PvdA, maar zit bij de kloof tussen GroenLinks en de SP’ (*NRC Handelsblad*, 12 december 2005). Overigens maakte Bos in dezelfde rede duidelijk dat hij premier wilde worden.

beginselprogram

Op 29 januari stelde het partijcongres in Delft een nieuw ‘beginselmanifest’ vast, dat het beginselprogramma uit 1977 moest vervangen. Het concept was op 1 mei 2004 gepresenteerd (zie *Jaarboek 2004 DNPP*, blz. 73-74). Terwijl het oude program de nadruk legde op gelijkheid, gaf het nieuwe voorrang aan vrijheid en het recht op een ‘fatsoenlijk’ bestaan. Daarnaast werden solidariteit, ‘nabij’ (kleinschalig) bestuur, selectieve en duurzame groei, de democratische rechtstaat en ‘gemeenschap als keuze’ (en niet als verplichting) als beginselen genoemd. Mondialisering (ook wel globalisering genoemd) werd onder voorbehoud aanvaard. Tegenover de groeiende macht van kapitaal en kapitaal-

verschaffers moest echter ‘tegenmacht’ gevormd worden: een ‘beschaafd kapitalisme vraagt om een gemengde economische orde waarin het marktmechanisme ingeperkt en ingebed wordt door wetten en regels’.

Het beginselprogramma droeg duidelijk het stempel van Bos en Koole, ook al hadden ze op enkele punten concessies gedaan aan wat men de linkervleugel van de partij zou kunnen noemen. Daarmee werd kritiek niet voorkomen. P. Kalma, directeur van de Wiardi Beckman Stichting (WBS), het wetenschappelijk bureau van de partij, vond de tekst van het programma weliswaar beter dan het concept, maar miste een visie op inkomenspolitiek, een bredere democratieopvatting en een uitwerking van de gemengde economie die men zei na te streven. Met dit programma dreigde de PvdA volgens hem te vervallen tot een van de ‘empty vessels to be filled by a popular leader’ (*de Volkskrant*, 27 januari 2005). Bos reageerde meteen fel: als Kalma terecht een ‘programmatische leegte’ bij de PvdA constateerde, zou hij dat vooral zijn eigen bureau moeten verwijten. De WBS zou de Tweede-Kamerfractie eens wat meer bruikbare stukken moeten leveren. Ook in die fractie leefde kritiek op het beginselmanifest. D.M. Samsom vond de strekking wel erg liberaal en miste ‘systeemkritiek’ op de toenemende ongelijkheid, de privatisering en de uitputting van natuur en milieu. Juist over privatisering en inkomensverschillen vond op het partijcongres discussie plaats, die echter niet leidde tot substantiële wijzigingen in de tekst.

staatkundige vernieuwing

Op 10 februari presenteerde de Leidse hoogleraar politicologie R.B. Andeweg in Den Haag het rapport *De leidende burger* aan partijleider Bos. Met deze studie was de projectgroep Democratie en Bestuurlijke Vernieuwing onder leiding van Andeweg in het najaar van 2003 begonnen. Op grond van een kritische analyse kwam men tot een vijftal voorstellen voor een beperkte vernieuwing van het staatkundig bestel. Zo diende er geen gekozen minister-president te worden ingevoerd, maar wel zou de lijsttrekker van de grootste partij automatisch formateur moeten worden. Ook wenste de commissie op korte termijn geen ander kiesstelsel, maar wel de optie dat kiezers op een lijst of op een persoon op die lijst kunnen stemmen, waarbij de nu gehanteerde drempel voor voorkeursstemmen zou verdwijnen. Op langere termijn zou terugkeer naar het districtenstelsel met absolute meerderheden, zoals dat voor 1917 in Nederland bestond, de beste optie zijn. Via een correctief referendum zouden burgers wetten en grondwetswijzigingen kunnen afkeuren. De provincies zouden plaats moeten maken voor (feitelijk al bestaande) regio's en landsdelen.

Bos reageerde in eerste instantie positief op het rapport, al was hij het niet met alle voorstellen eens. Hij pleitte voor uitstel van de door het kabinet voorgestelde hervorming van het kiesstelsel. Op het Politiek Forum op 19 maart in Utrecht bleek een meerderheid van de deelnemers volgens een peiling het voorstel van de projectgroep voor afschaffing van de drempel voor voorkeursstemmen te steunen. Afschaffing van de provincies werd daarentegen duidelijk afgewezen. In zijn toespraak tot het Politiek Forum toonde Bos weinig geestdrift voor welke hervorming van het kiesstelsel dan ook, maar hij riep zijn partijgenoten op de discussie voort te zetten.

De meeste aanbevelingen van het rapport vonden hun weg naar een resolutie die op het partijcongres op 10 december goedgekeurd werd. De voorstellen zouden nader uitgewerkt moeten worden, met name die over de hervorming van het kiesstelsel, de opheffing van de provincies en de vervanging van de Eerste Kamer door een Reflectiekamer. Het partijcongres sprak zich wel uit voor een correctief referendum en een referendum over grondwetsherzieningen, maar niet voor een wetgevend referendum op initiatief van burgers (ook wel volksinitiatief genoemd).

gekozen burgemeester

Op 22 maart stemde de Eerste-Kamerfractie van de PvdA tegen het kabinetsvoorstel om de benoeming van de burgemeester uit de grondwet te schrappen (zie ook in deze Kroniek onder 'hoofdmomenten'). De senatoren waren weliswaar geen voorstander van benoeming, maar de inhoudelijke bezwaren leken niet onoverkomelijk. Zij koesterden echter wel ernstige bezwaren tegen de haast waarmee minister De Graaf voor Bestuurlijke Vernieuwing en Koninkrijksrelaties de procedure wilde veranderen en al in 2006 burgemeesters wilde laten kiezen. Politiek leider Bos en partijvoorzitter Koole betreurden het besluit van de Eerste-Kamerfractie, dat tot gevolg had dat het voorstel werd verworpen en De Graaf aftrad. De Tweede-Kamerfractie had in 2004 in meerderheid vóór het voorstel gestemd (zie *Jaarboek 2004 DNPP*, blz. 75). Bos had overigens op het Politiek Forum op 19 maart wel begrip getoond voor de argumenten van de senatoren. Oud-senator en hoogleraar parlementaire geschiedenis J.T.J. van den Berg vroeg zich echter af waarom zijn partij zich tot erfgenaam maakte van de regenten die in de negentiende eeuw Thorbecke's hervormingen tegen trachtten te houden (*NRC Handelsblad*, 21 maart 2005). D66-politici lieten zich nog scherper uit over het optreden van de PvdA-senatoren: 'de partij van de achteruitgang', 'dat soort tuig daar', 'eens een rat, altijd een rat' (*de Volkskrant*, 23 maart 2005). Andeweg, voorzitter van de PvdA-projectgroep Democratie en Bestuurlijke Vernieuwing, beschuldigde de Eerste Kamer van

‘ongrondwettelijke usurpatie van bevoegdheden’ en verweet zijn partijgenoten hun ‘onbeschaamde machtspolitieke spel’ (*NRC Handelsblad*, 23 maart 2005). Senator E.C.M. Jurgens kaatste de verwijten terug en meende dat juist de regeringspartijen regentesk gedrag hadden vertoond door de verkiezing van de burgemeester zonder raadpleging van de kiezers of de gemeenten door te willen drukken. Fractievoorzitter H.C.P. Noten gaf toe dat hij de ontstane crisis niet had voorzien. Hij had verwacht dat de regeringspartijen uiteindelijk meer concessies zouden doen.

referendum Europese grondwet

Op 1 mei gaf Bos bij de landelijke viering van de Dag van de Arbeid in Nijmegen het startschot voor de campagne van zijn partij voor het referendum over de Europese grondwet (zie ook in deze Kroniek onder ‘hoofdmomenten’). De PvdA was vóór; volgens Bos zou Europa met de grondwet ‘socialer, veiliger, slagvaardiger, minder bureaucratisch en democratischer’ worden (*NRC Handelsblad*, 2 mei 2005). De PvdA-leider merkte tijdens de campagne bij gesprekken aan de voordeur dat veel kiezers hem weliswaar goed gezind waren, maar zich toch niet lieten overtuigen om voor de grondwet te stemmen. De PvdA kreeg steun in de campagne van oud-premier Kok en de aftredend voorzitter van de Federatie Nederlandse Vakbeweging (FNV), L. de Waal.

Binnen de partij roerden zich echter ook tegenstanders van de grondwet, onder meer via een artikel in *de Volkskrant* (21 mei 2005). Tot de dissidenten behoorden bekende sociaal-democraten zoals oud-minister (en oud-VARA-voorzitter) M.P.A. van Dam, medewerkers van de WBS en oud-kamerleden zoals mevr. M. Wagenaar. Laatstgenoemde publiceerde in mei *Het einde van de buitenspelcultuur. Een democratisch antwoord op het populisme*, waarin zij onder meer de grondwet verwierp als te weinig democratisch. Uiteindelijk bleken zich (volgens peilingen en kiezersonderzoek) onder de PvdA-kiezers meer tegenstanders dan voorstanders van de grondwet te bevinden.

Op het Politiek Forum op 11 juni te Utrecht werden de gevolgen van het referendum besproken. Koole kondigde een werkgroep aan die een nieuwe consensus (binnen de partij) over Europa zou zoeken. Ook op de bijeenkomst van de Partij van Europese Sociaal-democraten (PES) op 24 juni in Wenen werd aandacht besteed aan het referendum, met name door Bos. In zijn toespraak merkte hij op dat zijn partij het federalisme achter zich had gelaten en meer zag in een brede economische unie die zou kunnen samengaan met een smallere politieke unie.

Op 13 oktober verscheen reeds een notitie van de nieuwe werkgroep, voorgezeten door Koole en Duivesteyn, onder de titel *Europa: vertrou-*

wen herwinnen. De werkgroep, die bestond uit zes kamerleden, de internationaal secretaris, een europarlementariër en enkele andere deskundigen, koos voor een benadering die weliswaar niet eurosceptisch maar wel 'meer Euro-kritisch dan totnogtoe' zou zijn 'om het vertrouwen van de kiezers te herwinnen'. De interne markt van de Europese Unie zou minder dominant moeten worden en meer ruimte voor publieke belangen moeten laten. De PvdA streefde niet zozeer naar een steeds hechtere unie, maar naar 'eenheid in verscheidenheid' in Europa. 'We moeten terug naar onze roots', zo lichtte Duivesteijn de nota toe (*Trouw*, 14 oktober 2005).

Tweede-Kamerverkiezingen 2007

Al in januari werd duidelijk dat Bos zich kandidaat zou stellen voor het lijsttrekkerschap bij de komende Kamerverkiezingen – die toen in 2007 verwacht werden. Formeel zouden de leden de lijsttrekker mogen kiezen, maar zowel Bos als Koole lieten doorschemeren dat ze niet veel behoefte hadden aan een interne strijd tussen kandidaten. In februari werd bekend dat P. Scheffer, publicist en bijzonder hoogleraar 'grootstedelijke problematiek' aan de Universiteit van Amsterdam, serieus overwoog zich ook kandidaat te stellen. Hij vreesde dat de PvdA met Bos als lijstaanvoerder de verkiezingen niet zou winnen. Uiteindelijk zou hij pas in juli 2006 besluiten af te zien van een kandidatuur.

In 2004 had het partijbestuur al een commissie ingesteld om een nieuwe procedure voor de kandidaatstelling te ontwerpen (zie *Jaarboek 2004 DNPP*, blz. 69-70). De commissie onderzocht verschillende opties. De meest radicale mogelijkheden, zoals een schriftelijke stemming over alle kandidaten door de leden thuis of door een ledencongres, werden spoedig verworpen. De commissie wilde de vaststelling van de kandidatenlijst aan het partijcongres overlaten, volgens de bestaande procedure, maar voorafgaand aan dat congres zouden in elke provincie de leden één van de eerste dertig kandidaten op de lijst mogen aanwijzen. Het congres zou de volgorde op de lijst blijven bepalen.

Het partijbestuur legde het congres op 9 december dit voorstel voor, naast een variant waarbij in elke kieskring de leden één van de eerste veertig kandidaten mochten aanwijzen. Het congres verwierp echter beide varianten en koos voor een derde optie: de huidige procedure zou blijven bestaan – waarbij het partijcongres alle kandidaten aanwijst – maar met een 'verscherpte opdracht aan het partijbestuur' om bij de kandidaatstelling meer rekening te houden met regionale componenten.

Lijsttrekkers voor de gemeenteraadsverkiezingen van 2006 konden voor het eerst in de PvdA door de leden direct gekozen worden, indien zich meer dan één kandidaat aanmeldde. In 22 gemeenten gebeurde dat ook. In Rotterdam brak de strijd al vroeg los. Deelgemeentewethouder D. Schrijer meldde zich in juli aan, gevolgd door fractievoorzitter B. Creemers en later door M. van Muijen en het Tweede-Kamerlid E.P. van Heemst. Laatstgenoemde kreeg de meeste stemmen. Bijna de helft van de ruim 2.100 leden van de afdeling had een stem uitgebracht. In Amsterdam stelde zich aanvankelijk alleen fractievoorzitter L. Asscher kandidaat voor de functie. Pas in september diende zich mevr. M. van Diggelen, oud-voorzitter van het stadsdeel Geuzenveld-Slotermeer, als tegenkandidaat aan. Asscher kreeg een ruime meerderheid van de stemmen. De opkomst was lager dan in de Maasstad: iets meer dan een kwart van de leden had een stem uitgebracht. Asscher publiceerde in november zijn toekomstvisie op de stad onder de titel *Nieuw Amsterdam*. In Den Haag konden de leden kiezen tussen twee wethouders, M. Norder en mevr. J. Klijsma (overigens ook voorzitter van het Centrum voor Lokaal Bestuur – CLB – van de PvdA). De laatstgenoemde werd met iets meer dan de helft van de 800 uitgebrachte stemmen gekozen. In Utrecht werd fractievoorzitter mevr. R. den Besten zonder tegenkandidaten als lijsttrekker aangewezen. In Assen en Tilburg werden wethouders tot lijsttrekker gekozen, in Amersfoort en Bergen op Zoom een zittend raadslid.

Het CLB stelde voor het eerst sinds 1978 een basisprogramma op, getiteld *Ambities en vertrouwen*, als leidraad voor de afdelingen. Een eerste aanzet werd gegeven op een conferentie op 26 februari in Utrecht, waar deelnemers hun eigen programma mochten schrijven. Als vervolg hierop hield het CLB themabijeenkomsten op 16 april en 21 mei, eveneens in Utrecht. Partijvoorzitter Koole hield op 16 april een rede getiteld 'Wibaut komt nooit meer terug', waarin hij modern en inspirerend leiderschap verdedigde ten opzichte van het autoritair en afdwingend leiderschap van vroeger. Op 18 juni werd in Breda het basisprogramma gepresenteerd tijdens het Festival van het Binnenlands Bestuur dat het CLB elk jaar organiseerde. De Leuvense (socialistische) burgemeester L. Tobback leverde commentaar op het program, dat hij nuttig maar te defensief vond. De eveneens uitgenodigde Rotterdamse wethouder M. Pastors (Leefbaar Rotterdam) achtte het programma slaapverwekkend. Zelfs Van Heemst oordeelde kritisch over het document, dat duidelijker en scherper had moeten zijn.

Zeven 'medewerkers regionale steunpunten' werden aangesteld om de campagnes in hun regio te ondersteunen door middel van trainingen,

uitwisseling van ervaringen en gezamenlijke activiteiten. Ook na de campagne zouden zij activiteiten regionaal blijven coördineren.

gedragscode

In oktober stelde het partijbestuur op basis van het advies van een werkgroep een gedragscode vast voor politici, met betrekking tot zaken als belangenverstrengeling, nevenfuncties en nevenverdiensten, declaraties, giften en belangen in ondernemingen. PvdA-politici zouden neveninkomsten, giften en belangen in ondernemingen moeten melden.

verkiezing nieuwe partijvoorzitter

In juni kondigde Koole aan zich niet nog een keer herkiesbaar te stellen als partijvoorzitter. Hij zou in januari 2006 hoogleraar politicologie in Leiden worden. Ook de vice-voorzitter, P. van der Velden, en enkele andere bestuursleden stelden zich niet herkiesbaar.

Kandidaten voor het voorzitterschap konden zich vanaf 1 juli opgeven, mits ze daarbij vijftig ondersteuningsverklaringen van partijgenoten konden overleggen. Als eerste kandidaat meldde zich in augustus P. van de Rijt, leraar en oud-bestuurder van de voetbalclub FC Volendam. Hij trok zich echter al in september terug vanwege kritiek op zijn verleden: als voetbalbestuurder was hij veroordeeld voor valsheid in geschrifte. Als tweede stelde mevr. A.M. Hoogland, voorzitter van het stadsdeel Amsterdam Westerpark, zich kandidaat. In september voegden zich daarbij mevr. A.M.C. Goedmakers oud-partijbestuurder en lid van het Europees Parlement van 1989 tot 1994; M. van Hulten, die in de periode 1999-2004 eveneens europarlementariër geweest was; H.M. Logtens, vroeger voorzitter van de Nederlandse Bond van Huurders; en ter elfder ure het Eerste-Kamerlid Middel. De kandidaten presenteerden zich op 24 september op het Politiek Forum te Utrecht en vervolgens op een viertal regionale bijeenkomsten in oktober. Middel trok zich echter begin oktober terug en aanvaardde een benoeming als burgemeester van de Friese gemeente Smallingerland.

Op 1 november werd de uitslag in Den Haag bekend gemaakt. Van de ruim 20.000 leden (ruim een derde van het totaal) die een stem hadden uitgebracht, gaf 43 procent de voorkeur aan Van Hulten. Na herverdeling van de stemmen (waarbij tweede en derde voorkeuren werden meegerekend) werd hij voorgedragen voor het voorzitterschap. Het partijcongres bevestigde de keuze op 9 december in Utrecht. In zijn congresrede kondigde Van Hulten aan, het beleid van Koole voort te willen zetten en de partij verder te democratiseren. Vice-voorzitter werd mevr. S. de Jong, scheidend burgemeester van Leek. Het nieuwe partijbestuur

telde voor het eerst meer vrouwen dan mannen. In zijn afscheidsrede sprak Koole de hoop uit dat het kabinet-Balkenende spoedig vervangen zou worden door een kabinet-Bos.

Kort voor zijn afscheid had Koole een essay het licht doen zien getiteld *Links van het midden, of: waarom ik sociaal-democraat ben*, dat onder de leden van de partij verspreid werd. Hierin gaf hij een persoonlijk getinte toelichting op de ideologie van zijn partij, zoals die in het nieuwe beginselprogramma verwoord werd.

partijcongres 9 december

In de loop van 2005 verschenen een aantal rapporten van projectgroepen binnen de PvdA, die alle op het congres op 9 december werden behandeld.

Op 26 april presenteerde partijbestuurder en organisatieadviseur S. de Waal het rapport *Zorg voor een gezond leven* in Den Haag aan partijvoorzitter Koole. De door De Waal voorgezeten Projectgroep Zorg deed hierin aanbevelingen voor een eenvoudiger zorgstelsel, dat door preventieve maatregelen de verschillen tussen arm en rijk zou verkleinen en de patiënt meer macht en inzicht zou bieden. Langdurige zorg zou op gemeentelijk niveau geregeld moeten worden. In oktober verscheen *Goed wonen: voor iedereen, van iedereen*, een rapport van de Projectgroep Wonen onder voorzitterschap van P. Boelhouwer. Om de keuzevrijheid op de woningmarkt te bevorderen wilde de projectgroep woningbouwverenigingen meer ruimte geven, maar ook verantwoording laten afleggen. Kopen zou niet bevoordeeld moeten worden boven huren, maar andersom evenmin. Een woontoeslag zou zowel huursubsidie als hypotheekrenteaftrek moeten vervangen. In december verscheen *Vreedzaam veilig. Een sociaal-democratische koers in een veranderende wereld*, een rapport dat was opgesteld door de Projectgroep Internationale vrede en veiligheid. Hierin werd in kort bestek de aanpak van internationale problemen als armoede, terrorisme, de wapenwedloop, Europese samenwerking, het Midden-Oosten en internationale misdaad besproken. Op 6 december verscheen *De Wet van Wederkerigheid*, een notitie van de Projectgroep Verzorgingsstaat, die geleid werd door senator Noten. Op grond van een beknopte historische analyse stelde de projectgroep dat de verzorgingsstaat berust op drie waarden: wederkerigheid, vertrouwen en ondeelbare verantwoordelijkheid. De notitie bevatte een aantal concrete voorstellen om werkloosheid te verminderen en de participatie te vergroten.

verwante instellingen en publicaties

Het Tweede-Kamerlid mevr. M.I. Hamer presenteerde op 23 februari een 'Leerlingen populatieplan' om spreiding van achterstandsleerlingen over openbare en bijzondere scholen te bevorderen zonder de keuzevrijheid van ouders te beperken. In augustus publiceerden de Tweede-Kamerleden J. R.V.A. Dijsselbloem en mevr. N.A. Kalsbeek *Tussen regels en realiteit. Een praktijkonderzoek*. Aan de hand van concrete observaties bij jeugdhulpverlening, sociale diensten en verpleegtehuizen stelden ze vast dat regelgeving en regeringsbeleid vaak slecht aansloten bij de realiteit in de publieke sector. Op 7 november verscheen *De kracht van kunst* van de hand van mevr. H. Tammes en de Tweede-Kamerleden mevr. M. Bussemaker en J.A.W.J. Leerdam. De auteurs stelden hierin maatregelen voor om de participatie aan culturele activiteiten te bevorderen, met name bij jongeren en allochtonen. De overheid zou de verdeling van subsidiegelden voor kunst en cultuur aan een zelfstandig bestuursorgaan moeten overlaten. Op 21 november verscheen *Een goede ontwikkeling. Internationale samenwerking in sociaal-democratisch perspectief*, geschreven door een commissie onder leiding van het Tweede-Kamerlid A.G. Koenders. De commissie, waarvan ook medewerkers van de EVS deel uitmaakten, deed enkele concrete aanbevelingen zoals meer nadruk op corruptiebestrijding en rurale ontwikkeling, en de instelling van een minister van Internationale Samenwerking.

Op 26 februari organiseerde de Wiardi Beckman Stichting (WBS), het wetenschappelijk bureau van de PvdA, in Utrecht een conferentie over 'Links en de moraal'. Aan het eind van de conferentie ging Bos in debat met GroenLinks-leider Halsema; daarbij vielen de overeenkomsten meer op dan de verschillen. In maart verscheen *Tegendraadse beschouwingen*, een bundel eerder gepubliceerde artikelen van R. Cuperus. Hij was tot 1 januari eindredacteur geweest van het door de WBS uitgegeven blad *Socialisme & Democratie*. Op 29 maart presenteerde de adjunct-directeur van de WBS, F. Becker, het boek *Leergeld. Sociaal-democratische onderwijspolitiek in een tijd van nieuwe verschillen* aan het Tweede-Kamerlid Hamer. Het boek bevatte een kritische visie op het onderwijsbeleid van de PvdA van de hand van de socioloog S. Karsten en de hoogleraar onderwijskunde W. Meijnen, met commentaar van onder meer de Tweede-Kamerleden Hamer en J. Tichelaar. Op 1 april organiseerde de WBS samen met anderen een conferentie over de toekomst van de sociale zekerheid in Amsterdam. De inleidingen werden onder redactie van P. de Beer, Bussemaker en WBS-directeur Kalma later in het jaar gebundeld en uitgegeven onder de titel *Keuzen in de sociale zekerheid*. Op de conferentie presenteerde de WBS *Nieuwe*

vormen van solidariteit. Sociaal-democratische beginselen en de verzorgingsstaat, geschreven door de hoogleraar sociologie R. van der Veen. Om de voor een verzorgingsstaat vereiste solidariteit te behouden zou men die kleinschaliger moeten organiseren, waarbij ook meer nadruk op individuele verantwoordelijkheid gelegd zou dienen te worden. Over hetzelfde onderwerp publiceerde de WBS in samenwerking met de Tweede-Kamerfractie het rapport *Zonder visie geen toekomst? Zeven bijdragen over de verzorgingsstaat*, onder redactie van Bussemaker, Kalma en M. van Leeuwen. Naast bijdragen van hun hand bevatte de bundel onder meer een beschouwing van van oud-senator D.J. Wolfson. In juni verscheen *Kerndepartementen. Een nieuwe overheid – ook aan de top*, een kritische studie van T. Horrevorts en R. Pans over bureaucratie en bestuurlijke vernieuwing met commentaren van verschillende deskundigen en oud-politici. Oud-minister van Binnenlandse Zaken K.G. de Vries nam het eerste exemplaar op 6 juni in ontvangst. In september verscheen de brochure *De publieke omroep verdient beter. Een toekomstplan van de PvdA*, geschreven door het Tweede-Kamerlid M.H.P. van Dam, Becker en Cuperus, waarin werd aanbevolen dat de omroepverenigingen zouden fuseren tot drie netorganisaties met elk een eigen ‘branding’. Het jaarboek van de WBS had als thema cultuurpolitiek en bevatte onder meer een terugblik van F. van der Ploeg op zijn staatssecretariaat van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen in het tweede kabinet-Kok (1998-2002). In november publiceerde de WBS samen met haar Duitse en Oostenrijkse zusterorganisaties de bundel *Public discourse and welfare state reform*, waaraan Becker en Cuperus een bijdrage leverden over de ontwikkeling van de Nederlandse verzorgingsstaat.

Op 4 en 5 juni hielden de Jonge Socialisten (JS), de jongerenorganisatie van de PvdA, hun voorjaarscongres in Amsterdam. Ze kozen penningmeester R. Zandvliet tot voorzitter, als opvolger van R. Wilhaus. Bovendien werd een nieuwe hoofdredacteur voor *LAVA*, het ledenblad van de JS, gekozen. PvdA-leider Bos sprak in zijn toespraak de wens uit dat de JS meer leden en meer invloed op de PvdA zouden krijgen, maar ook zichzelf zouden vernieuwen. Op 26 en 27 november congresseerde de JS in Groningen, waar onder meer gediscussieerd werd over de Europese grondwet, het platteland en hoger onderwijs.

De Evert Vermeer Stichting (EVS), die zich bezig houdt met ontwikkelingssamenwerking, organiseerde de jaarlijkse Afrikadag op 16 april in Utrecht. Oud-minister van Ontwikkelingssamenwerking J.P. Pronk sloot de bijeenkomst af.

De Alfred Mozer Stichting verzorgde in 2005 evenals in voorgaande jaren trainingen en bijeenkomsten voor geestverwanten uit Midden- en Oost-Europa. In samenwerking met enkele andere organisaties organi-

seerde ze op 13 en 14 mei in Den Haag en Amsterdam een internationale conferentie over de Balkan onder de titel 'Wave of resistance'.

Het Centrum voor Lokaal Bestuur (CLB) organiseerde op 18 juni in Breda het jaarlijkse festival voor het binnenlandse bestuur. J.S.T. Fransman, medewerker van het CLB, presenteerde hier zijn rapport *Crisisverschijnselen in de lokale politiek. Een onderzoek naar politieke versnippering van gemeenteraden*. Op 30 september vond in Alkmaar de jaarlijkse burgemeestersdag plaats en op 12 november in Lelystad de Statendag, waar Bos en het Tweede-Kamerlid A.J.W. Boelhouwer in gesprek gingen met de Statenleden over de toekomst van het platteland en neveninkomsten van provinciebestuurders.

Het Kenniscentrum van de PvdA organiseerde een serie 'oppositiedebatten' over diverse actuele onderwerpen in verschillende plaatsen, en publiceerde in december een aantal bijdragen en gesprekken hierover onder de titel *Oppositie*. Op 12 november organiseerde het Kenniscentrum het 'Kennisfestival' in Leiden. Hoofdthema was 'burgerzaken'.

personalia

Op 15 januari overleed de socioloog H.A.A. Molleman, die van 1976 tot 1979 lid van de Tweede Kamer was geweest.

Op 12 februari overleed M. van der Goes van Naters, Tweede-Kamerlid van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) van 1937 tot 1946 en vervolgens van de PvdA tot 1967, waarbij hij van 1945 tot 1951 deze fracties voorzat.

Op 31 juli overleed de econoom W.F. Duisenberg, van 1973 tot 1977 minister van Financiën, daarna korte tijd lid van de Tweede Kamer en vervolgens van 1982 tot 1997 president van De Nederlandsche Bank en van 1998 tot 2003 president van de nieuwe Europese Centrale Bank.

Op 20 oktober overleed A.A. van der Louw, partijvoorzitter van 1971 tot 1974, vervolgens burgemeester van Rotterdam en in 1981-1982 minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk. Ook was hij lid van de Tweede Kamer in 1971 en 1982-1983. Bijna twee maanden na zijn overlijden verscheen *De razendsnelle opmars van Nieuw Links*, een persoonlijk getinte maar toch ook kritische geschiedenis van deze mede door hem opgerichte beweging in de tweede helft van de jaren zestig.

Op 21 oktober overleed mevr. K.Y.I.J. Adelmund, lid van de Tweede Kamer sinds 2002 en van 1994 tot 1998, partijvoorzitter van 1997 tot 1998 en staatssecretaris van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen van 1998 tot 2002.

Op 11 november presenteerde R. Oudkerk zijn herinneringen aan de periode 1993-2005 onder de titel *Geen weg terug*. De schrijver was in

2004 als wethouder afgetreden vanwege publicaties over cocaïnegebruik en bezoek aan prostituees (zie *Jaarboek 2004 DNPP*, blz. 70-71).

Socialistische Partij (SP)

Het jaar 2005 verliep voor de SP uitstekend. De partij had een belangrijk aandeel in de afwijzing van de Europese grondwet in het referendum. Daarnaast bleef de ledenaanhang van de partij groeien. Op 31 januari kondigde partijleider J.G.Ch.A. Marijnissen in een paginagrote advertentie in *de Volkskrant* aan dat de SP met 44.299 leden de derde partij van Nederland was geworden. De ledengroei zette zich in de rest van het jaar voort: op 31 december telde de partij 44.853 leden.

partijleider Marijnissen

Aan het begin van 2005 gaf Marijnissen aan opnieuw lijsttrekker te willen worden bij de Tweede-Kamerverkiezingen die voor mei 2007 waren gepland – voor de zesde achtereenvolgende keer sinds 1989. In januari presenteerde Marijnissen zijn nieuwe boek *Hoe dan, Jan?* Hierin werd de SP-leider geïnterviewd door de schrijver K. Glastra van Loon en de journalist K. Slager. In deze vraaggesprekken gaf Marijnissen aan welke alternatieven hij zag voor ‘een beter Nederland en een betere wereld’. Op 11 maart verscheen *Waar historie huis houdt*, eveneens van Marijnissen. Hierin pleitte hij voor de oprichting van een nationaal historisch museum.

referendum Europese grondwet

In de campagne voor het referendum over de Europese grondwet speelde de SP een prominente rol (zie ook in deze Kroniek onder ‘hoofdmomenten’). De SP was tegen zo’n grondwet, omdat Nederland anders ‘geen baas meer zou zijn in eigen land’, aldus partijleider Marijnissen (*de Tribune*, 13 mei 2005). Volgens hem waren in het verleden zonder raadpleging van de bevolking regelmatig delen van de nationale soevereiniteit naar Brussel overgeheveld. De SP voerde energiek campagne, zowel op haar website als met ongeveer drie miljoen folders en een poster met een kaart van Europa, waarop Nederland in de zee was verdwenen. Ook bracht de partij een brochure uit met argumenten tegen de grondwet, getiteld *Weet waar je ja tegen zegt*. Het Tweede-Kamerlid H. van Bommel verving in de campagne de met een hernia kampende partijleider Marijnissen. Op 26 mei werd in Den Haag het boekje *De Europese grondwet. Stem voor/tegen* gepresenteerd. Van Bommel nam hierin de tekst tegen de Europese grondwet voor zijn rekening; het

Tweede-Kamerlid J.C. van Baalen (VVD) schreef het deel vóór de grondwet. Met steun van de fractie van Verenigd Links in het Europees Parlement, waarvan de SP deel uitmaakte, werd door het Comité Grondwet Nee de brochure *Nee tegen deze Grondwet* uitgebracht.

De negatieve uitslag van het referendum betekende een grote overwinning voor de SP. Van Bommel sprak de wens uit dat er een breed debat zou worden gehouden om in kaart te brengen hoe de Nederlandse bevolking dacht over de inrichting en koers van de Europese Unie.

linkse samenwerking

De top van de SP maakte zich al enige tijd sterk voor een mogelijke linkse coalitie met PvdA en GroenLinks (zie *Jaarboek 2004 DNPP*, blz. 81-82). In maart braken het Eerste-Kamerlid M.J.M. Kox, zijn collega R.A.A.G.M. van Raak en Tweede-Kamerlid mevr. A.M.V. Gerken samen met politici van GroenLinks en PvdA een lans voor linkse regeringssamenwerking (zie ook in deze Kroniek onder GroenLinks en PvdA). PvdA-leider Bos reageerde echter weinig enthousiast op dit voorstel, waarmee hij volgens SP-leider Marijnissen een historisch moment voorbij liet gaan: 'de peilingen tonen dat een linkse meerderheid mogelijk is' (*de Volkskrant*, 14 maart 2005). Later stelde Bos dat de SP haar eigen glazen ingooide met haar stijl van campagnevoeren tegen de Europese grondwet.

partijfinanciën

In Amsterdam bleken raadsleden van de SP en andere partijen in de jaren 2002 en 2003 subsidies of onkostenvergoedingen ontvangen te hebben die zij niet goed konden verantwoorden. Nadat de gemeentelijke accountantsdienst hierover gerapporteerd had, verzocht het gemeentebestuur de Groningse hoogleraar staatsrecht D.J. Elzinga nader onderzoek in te stellen (zie in deze Kroniek onder 'hoofdmomenten'). Uit dit onderzoek kwam naar voren dat gelden die als ondersteuning van de Amsterdamse SP-fractie waren bedoeld, in de landelijke partijkas terecht kwamen. Elzinga stelde dat deze handelwijze in strijd was met de gemeentewet. De SP kon daarbij geen sluitend antwoord geven op de vraag of het geld ook daadwerkelijk was besteed aan ondersteuning van haar Amsterdamse raadsfractie. In augustus kondigde de SP aan vanaf 1 januari 2006 te zullen stoppen met de praktijk waarbij lokale raadsfracties subsidies voor fractieondersteuning aan de landelijke partijkas overmaakten. Volgens penningmeester mevr. M. van Broekhoven hield dit besluit verband met de verwachte groei van de partij en stond het los van de affaire in Amsterdam.

In september werd bekend dat de Amsterdamse SP-fractie ruim 65.000 euro aan fractievergoedingen die in de landelijke partijkas waren gevloeid, diende terug te betalen. Van Broekhoven verklaarde echter het bedrag niet te zullen retourneren. Zij stelde dat het geld wel degelijk ten goede was gekomen aan de fractie in Amsterdam, maar dat alle bestedingen niet meer te achterhalen waren. De Amsterdamse gemeenteraad nam op 28 september een motie aan, waarin de SP (en andere partijen) werd verplicht om voor 1 november het bedrag terug te betalen.

Elzinga noemde in oktober de manier waarop de SP gemeentelijke subsidiegelden centraal incasseerde en vervolgens herverdeelde onder partijafdelingen, ‘een evident onrechtmatige constructie’ (*de Volkskrant*, 4 oktober 2005). In 2002 ging het volgens hem om een bedrag van ruim een half miljoen euro. Hij adviseerde de betreffende gemeenten na te gaan op welke wijze de SP de toegekende fractiebijstand had besteed. De SP wees dit van de hand; volgens de partij zouden de jaarrekeningen steeds door de gemeentelijke accountants zijn goedgekeurd.

partijcongres

Op 28 mei hield de SP in Nijmegen haar dertiende partijcongres, met als thema ‘de SP en de wereld’. Ter voorbereiding was het congresstuk ‘Heel de wereld’ – een uitwerking van de internationale paragraaf uit het beginselprogramma van de SP – in de afdelingen besproken. Een aangepaste versie van het document was in april op de regioconferenties behandeld. De bijna 800 afdelingsafgevaardigden namen met een grote meerderheid het congresstuk aan.

Naast toespraken van Van Bommel en enkele internationale sprekers werd telefonisch contact gezocht met een bedlegerige Marijnissen, die tevens werd herkozen als partijvoorzitter. Het congres wees verder H. van Heijningen aan als algemeen secretaris. Hij volgde P. Jansen in deze functie op.

‘Zorg geen markt’

Het Tweede-Kamerlid mevr. A.C. Kant was in 2004 één van de initiatiefnemers geweest van het comité ‘Zorg geen markt’, dat zich richtte tegen het door het kabinet-Balkenende bevorderde marktdenken in de zorg (zie *Jaarboek DNPP 2004*, blz. 82). Op 24 mei 2005 organiseerde de SP in Den Haag onder dezelfde naam een manifestatie, samen met een aantal werknemers in de zorg. Na de zomer zette de partij de landelijke ‘Actie Noodrem’ op tegen de invoering van het nieuwe zorgstelsel in 2006, onder meer omdat de premie niet geheel inkomensafhankelijk zou worden en vanwege de introductie van de marktwerking. Aan het

einde van het jaar gaf het wetenschappelijk bureau van de SP de door mevr. I. Palm geredigeerde bundel *De zorg is geen markt* uit. Hierin analyseerde een aantal gerenommeerde deskundigen de gevolgen van de marktwerking in de zorg.

De Ruiter

Het Tweede-Kamerlid P. de Ruiter kondigde op 29 september zijn vertrek uit de Kamer aan. De Ruiter was op 23 mei 2002 geïnstalleerd als kamerlid, maar zat al sinds december 2003 thuis omdat hij het parlementaire werk te zwaar vond, te meer daar de SP-kamerleden in het weekeinde voor de partij in touw dienden te zijn. Bij de bekendmaking van zijn afscheid gaf De Ruiter ook aan moeite te hebben gehad met de manier van leidinggeven van Marijnissen. Op 6 oktober werd De Ruiter opgevolgd door E. Irrgang.

acties

Ook in 2005 voerde de SP weer veelvuldig actie. In januari startte zij de campagne 'Stop de huurexplosie'. De partij wilde zich zo inzetten voor het behoud van de sociale woningbouw. In de herfst voerde de SP actie tegen Shell vanwege het feit dat de oliemaatschappij in het verleden gevaarlijk afval in de Biesbosch had gestort. Onder aanvoering van het Tweede-Kamerlid mevr. K. van Velzen werd een hoeveelheid vervuilde grond op de stoep van het hoofdkantoor van Shell in Den Haag gestort.

verwante instellingen en publicaties

De Tweede-Kamerfractie van de SP bracht in 2005 enkele rapporten over het onderwijs uit. In januari verscheen *Samen aan de basis. Uitkomsten van de enquête over zwarte en witte scholen*, geschreven door het Tweede-Kamerlid mevr. F. Vergeer-Mudde, M. Bosman en H. Güven. Uit onderzoek onder basisscholen was gebleken dat een meerderheid van de ondervraagden een actievere rol van de overheid wenste bij het bevorderen van gemengde scholen. In juni kwam *Morgen moet het beter!* uit, een zwartboek over de 'verslechtingen in de gevangenis en de reclassering', dat was opgesteld door het Tweede-Kamerlid J.M.A.M. de Wit en mevr. A. Hendriks. In augustus presenteerde de fractie in het rapport *Een mooi loon voor een mooie baan* de uitkomsten van een onderzoek dat door Van Velzen en P.F.C. Jansen was uitgevoerd naar de beloning van directeur-bestuurders en leden van raden van commissarissen van woningcorporaties. Als vervolg op het in 2004 gepubliceerde rapport *Onwijs duur onderwijs!* (zie *Jaarboek 2004*

DNPP, blz. 85) verscheen in september *Onwijs duur onderwijs 2005. Voorstellen voor kosteloos onderwijs en uitkomsten van onderzoek naar de schoolkosten*, van de hand van Vergeer-Mudde en Y. Haan. Een door hen gehouden enquête zou hebben aangetoond dat ondanks enkele hervormingen de schoolkosten hoog bleven; in het rapport deden zij voorstellen om deze kosten terug te dringen. Verder publiceerde het Tweede-Kamerlid Gerkens in september de initiatiefnota *Oorstrelend en hartveroverend. Kwaliteit en diversiteit in de Nederlandse popmuziek*, waarin zij pleitte voor een sterkere positie voor Nederlandse popartiesten. De fractie legde in oktober haar visie op de toekomst van de publieke omroep vast in een door Vergeer-Mudde en V. van der Lem geschreven notitie met als titel *Verankering*.

Samen met het Wetenschappelijk Bureau publiceerde de Tweede-Kamerfractie in januari het rapport *Stop uitverkoop fysiotherapie*. Palm en Kant deden hierin verslag van een peiling onder fysiotherapeuten over de gevolgen van de marktwerking in hun beroepsgroep. In juli presenteerden fractie en bureau *Kinderopvang een gewone zaak? Enquête over de effecten van de nieuwe wet op de kinderopvang*. Gerkens, Palm en R. Kappelhof presenteerden hierin de resultaten van een onderzoek naar de gevolgen van de in januari 2005 ingevoerde wet op de kinderopvang. Hoewel die was bedoeld om de toegankelijkheid van de kinderopvang te vergroten, bleek uit de peiling dat voor zo'n tien procent de toegankelijkheid juist was verminderd. In november zag de brochure *Vijfentwintig medicijnen tegen te grote macht van de farmaceutische industrie* het licht. Kant en Palm deden hierin voorstellen om de onafhankelijkheid van artsen en het medisch onderzoek ten opzichte van farmaceutische producenten te vergroten.

ROOD, de jongerenorganisatie van de SP, organiseerde van 11 tot 30 april de reizende tentoonstelling 'Het Palestijnse leven'. Hiermee wilde ROOD laten zien dat Palestijnen geen zelfmoordenaars maar gewone mensen waren. In de zomer voerde ROOD actie tegen leeftijdsdiscriminatie bij Albert Heijn. Op 5 juni had de ledenvergadering van ROOD plaats. De leden kozen mevr. R. Leijten tot voorzitter. Op 14 juli boden de SP-jongeren enkele duizenden handtekeningen aan de cosmetica-producent L'Oréal aan, uit protest tegen de dierproeven die dit bedrijf liet uitvoeren.

De SP-werkgroep Sociale Globalisering, waartoe Van Bommel het initiatief had genomen, publiceerde in mei *De wereld op z'n kop. Van neoliberale naar sociale globalisering*. In dit rapport werd ingegaan op de invloed van globalisering op het dagelijks leven.

Op 18 juni organiseerde het SP-Ouderenplatform een bijeenkomst voor oudere partijleden in Ouwehands Dierenpark in Rhenen. Thema was 'wonen en welzijn'.

Op 1 juli 2005 overleed schrijver en journalist K. Glastra van Loon. Hij was nauw betrokken bij de SP en schreef in 2000 samen met Marijnissen het boek *De laatste oorlog. Gesprekken over de nieuwe wereldorde*.

Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP)

In de SGP werd in 2005 verder gediscussieerd over de betekenis van de theocratische beginselen van de partij, met name voor de godsdienstvrijheid. Maar vooral de gebeurtenissen in de tweede helft van 2005 kleurden dit jaar voor de staatkundig-gereformeerden. Enerzijds werden zij geconfronteerd met een ongunstige juridische uitspraak over het vrouwenstandpunt van de partij. Anderzijds liepen de spanningen binnen de SGP over de positie van de vrouw hoog op, met name in relatie met de electorale samenwerking met de ChristenUnie.

theocratie en godsdienstvrijheid

De discussie binnen de SGP over theocratie en godsdienstvrijheid, die in 2004 weer opbloede (zie *Jaarboek 2004 DNPP*, blz. 89-90), werd in 2005 voortgezet. In een interview zei het staatkundig-gereformeerde Eerste-Kamerlid G. Holdijk onder meer dat ook in het geval dat de SGP in de meerderheid zou zijn, de partij aan andere godsdiensten de ruimte zou moeten geven 'hun religie te belijden en gebedshuizen te bouwen en te onderhouden' (*Reformatorisch Dagblad*, 12 februari 2005). Dat betekende echter niet, aldus Holdijk, dat hij daarmee het theocratisch beginsel wilde loslaten en de godsdienstvrijheid kritiekloos en principieel aanvaardde. Zijn uitspraken leidden tot verdeelde reacties. Zo zei het oud-hoofdbestuurslid van de SGP L.M.P. Scholten dat hij het 'fundamenteel oneens' was met Holdijk. SGP-jongerenvoorzitter Chr. van Bommel daarentegen gaf aan dat hij niet kon aanvaarden dat de SGP in een meerderheidspositie de godsdienstvrijheid en andere vrijheden zou beëindigen. Partijleider B.J. van der Vlies stelde dat de SGP de godsdienstvrijheid niet zou afschaffen, maar dat 'publieke ongeloofsuitingen' geweerd zouden worden. Daarbij dacht hij aan zaken als processies en gebedsoproepen vanaf minaretten. Van der Vlies omschreef zijn standpunt als 'gewetensvrijheid met een zekere bewegingsvrijheid' (*Reformatorisch Dagblad*, 19 februari 2005). In deze lijn dacht ook de algemeen voorzitter van de SGP, W. Kolijn. Holdijk zei later trouwens ook dat processies en minaretten voor hem niet acceptabel waren. Het Tweede-Kamerlid C.G. van der Staaij zei op 27 april in een lezing dat de SGP in de discussie met buitenstaanders maar beter niet het

begrip ‘theocratie’ kon hanteren. Dat gaf kans op verwarring, want volgens hem werd theocratie ten onrechte vaak als strijdig met democratie gezien. De SGP streefde niet naar een andere regeringsvorm dan de democratie. Van der Staaij vond de aanduiding ‘theocratische politiek’ meer toepasselijk, maar gaf de voorkeur aan ‘christelijke of bijbel-genormeerde politiek’ (*Nederlands Dagblad*, 28 april 2005). Als de SGP een tweederde meerderheid zou behalen, moest naar de mening van het kamerlid aan andersdenkenden ruimte worden geboden. De lezing van Van der Staaij werd door de Guido de Brès-Stichting, het wetenschappelijk instituut van de SGP, onder de titel *Theocratie en democratie* in brochurevorm uitgegeven.

Op de jaarvergadering van de SGP op 2 april zei partijleider Van der Vlies dat de staatkundig-gereformeerden ‘absoluut’ geen dictatuur of totalitaire staat voor ogen hadden, maar ‘een democratisch georganiseerde rechtsstaat met bijbels genormeed beleid’ (*Nederlands Dagblad*, 4 april 2005).

jaarvergadering

Op de jaarvergadering, die voor het eerst niet in februari werd gehouden (zie *Jaarboek 2004 DNPP*, blz. 86), werd onder meer een aantal leden van het hoofdbestuur verkozen. Hierbij werd rekening gehouden met het ontstaan van de Hersteld Hervormde Kerk (HHK), waarin die Nederlandse Hervormden zich hadden verenigd die geen lid wilden worden van de fusiekerk Protestantse Kerk Nederland (PKN). In 2004 had men de vacature die was ontstaan door het vertrek van dominee D.J. Budding niet vervuld, omdat toen de situatie nog niet duidelijk was. Nu werd op basis van de vaste doelstelling het hoofdbestuur een zo goed mogelijke afspiegeling van de kerkelijke achterban van de SGP te laten zijn, gekozen voor vier zetels voor de PKN en twee voor de HHK, op een totaal van vijftien hoofdbestuursleden.

Tijdens de middagvergadering was er een themabijeenkomst over het onderwerp ‘vrijheid van meningsuiting’, waarbij Van der Staaij de inleiding hield.

omstreden burgemeestersbenoeming

Op 11 april vernam de burgemeester van Graafstroom J. van Belzen dat de gemeenteraad van Barendrecht hem unaniem had voorgedragen als burgemeester van deze plaats. Daarmee zou Van Belzen – die tevens lid was van het hoofdbestuur van de SGP – de staatkundig-gereformeerde burgemeester van de grootste gemeente (40.000 inwoners) worden. Een deel van de inwoners van Barendrecht wilde echter geen burgemeester

van een ‘fundamentalistische partij’, wier ideologie haaks op de democratie zou staan (*Nederlands Dagblad*, 21 april 2005). Eind april werd een actiecomité tegen de benoeming van Van Belzen actief. De handtekeningen die het op Koninginnedag verzamelde, werden aan minister Remkes van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties gestuurd met het verzoek af te zien van de benoeming van Van Belzen. De minister ging daar niet op in; op 1 juli werd Van Belzen als burgemeester van Barendrecht geïnstalleerd.

referendum Europese grondwet

Bij de campagne voor het referendum over de Europese grondwet sprak de SGP zich duidelijk voor het ‘nee’ uit. De staatkundig-gereformeerde hoofdpunten van bezwaar kwamen overeen met die van de Christen-Unie (zie in deze Kroniek onder ChristenUnie). Anders dan bij de ChristenUnie was het ‘nee-stemmen’ bij de SGP niet of nauwelijks een punt van discussie. Een punt van overweging voor de SGP was wel dat de partij behalve tegen de Europese grondwet ook ‘tegen de aan referenda ten grondslag liggende gedachte van volkssoevereiniteit’ was.

Toch besloot de partij, die zich in het parlement tegen een referendum over de Europese grondwet had uitgesproken, aan de volksraadpleging deel te nemen. Daarbij speelde mee dat het hier om een raadplegend referendum ging: het parlement behield het recht een zelfstandig besluit te nemen – ook al waren er partijen die zich aan de uitslag van het referendum wensten te binden. In de tweede plaats was voor de SGP een duidelijke tegenstem ten aanzien van de Europese grondwet van meer belang dan het ‘wellicht wat in het gedrang komen’ van staatkundige beginselen van de partij (*de Banier*, 25 maart 2005). Ook de oppositionele, behoudende Landelijke Stichting ter Bevordering van de Staatkundig Gereformeerde Beginselen, die zich verzette tegen deelname van de SGP aan de verkiezingen voor het Europees Parlement (zie *Jaarboek 2004 DNPP*, blz. 88), zag geen bezwaren tegen het gaan stemmen bij dit referendum. Wel zouden volgens het stichtingsbestuur ‘in lijn met onze principes’ alleen de mannen hun stem mogen uitbrengen (*Reformatorisch Dagblad*, 28 mei 2005).

radio en televisie

In september nam het hoofdbestuur van de SGP het officiële besluit tot aanpassing van de bestaande mediarichtlijn. Hierdoor kregen staatkundig-gereformeerde partijbestuurders en politici wat meer ruimte voor het meewerken aan radio- en televisieuitzendingen (zie *Jaarboek 2004 DNPP*, blz. 86-87).

Eind 2005 werd op voordracht van de permanente campagnecommissie door het hoofdbestuur de programmacommissie ingesteld met als voorzitter partijsecretaris P.A. Zevenbergen en als secretaris J.W. van Berkum, medewerker van het wetenschappelijk bureau van de SGP. Deze commissie zou het ontwerpverkiezingsprogramma gaan schrijven.

vrouwenlidmaatschap: rechterlijke uitspraken

Op 2 juni begonnen de rechtszittingen in het kader van de door de Stichting Proefprocessenfonds van het Clara Wichmann Instituut (CWI) mede namens negen maatschappelijke organisaties tegen de Nederlandse staat en de SGP aangespannen processen (zie *Jaarboek 2003 DNPP*, blz. 118; en de bijdrage van A.H.M. Dölle in dit Jaarboek). In de zaak tegen de Nederlandse staat werd door het CWI van de rechter gevraagd uit te spreken dat de overheid in ieder geval de subsidie aan de SGP diende te beëindigen zolang deze partij geen vrouwen als volwaardig lid toeliet. Vooral artikel 7 van het Vrouwenverdrag van de Verenigde Naties nam een belangrijke plaats in het pleidooi van de CWI-advocaten in. Vijf dagen later was de tweede zittingsdag met nu de SGP als tegenpartij. Het CWI eiste dat de SGP vier maanden na de uitspraak van de rechter haar statuten zou moeten hebben gewijzigd, zodat een volledig vrouwenlidmaatschap van de partij mogelijk werd. Het CWI baseerde die eis op de overtuiging dat het vrouwenstandpunt van de SGP met name niet strookte met internationale verdragen.

Naast deze processen kwam het SGP-standpunt over de politieke positie van vrouwen nog vanuit een andere richting onder vuur te liggen. In een evaluatieverslag van de Commissie Gelijke Behandeling (CGB) over de laatste vijf jaar dat op 21 juni bekend werd was het voorstel opgenomen de Algemene Wet Gelijke Behandeling (AWGB) in die zin aan te passen, dat verenigingen intern geen onderscheid meer konden maken naar geslacht of ras. De praktijk binnen de SGP was voor de CGB een belangrijke aanleiding om dit voorstel te doen. Na een dergelijke aanpassing zou de commissie klachten over de gang van zaken bij de SGP niet langer niet-ontvankelijk behoeven te verklaren. De SGP reageerde afwijzend op dit voorstel. Kolijn memoreerde dat de politiek naar aanleiding van de grondrechtennota van minister De Graaf voor Bestuurlijke Vernieuwing en Koninkrijksrelaties nog recentelijk had uitgesproken dat er geen hiërarchie in de grondrechten moest worden aangebracht. Van der Staaij wees er op dat er bij het tot stand komen van de AWGB bewust voor gekozen was politieke partijen en de meeste verenigingen buiten de reikwijdte van de wet te laten vallen.

Op 7 september verklaarde de rechter in de zaak van het CWI tegen de SGP de Stichting Proefprocessenfonds en de ondersteunende maatschappelijke organisaties niet ontvankelijk, zodat hij zich niet inhoudelijk over de zaak uitsprak. Het ging hier om een belang – aldus de rechter – dat met name SGP-vrouwen aanging, en die waren niet bij het proces betrokken. De uitspraak in het proces tegen de staat was voor de SGP echter ongunstig. De staat mocht van de rechter de SGP geen subsidie meer verstrekken, zolang vrouwen geen volwaardig lid zouden kunnen worden van deze partij. Volgens de rechter schaadde de overheid het VN-Vrouwenverdrag door geen stappen tegen de SGP te ondernemen. Dat de staat verschillende grondrechten tegen elkaar moet afwegen was volgens de rechter geen excuus, omdat in het betreffende verdrag die afweging al heeft plaatsgevonden: politieke partijen mogen niet discrimineren en zo nodig moet de vrijheid van godsdienst worden ingeperkt. De in te houden subsidie voor de partij bedroeg jaarlijks ongeveer 800.000 euro, voor de Tweede-Kamerfractie werd ruim 300.000 euro beschikbaar gesteld. Dit laatste bedrag zouden de staatkundig-gereformeerden niet kwijt raken.

De SGP reageerde ‘verbaasd en teleurgesteld’ op de uitspraak van de rechter tegen de staat. Het oordeel zou niet corresponderen met eerdere politieke en juridische uitspraken. Bovendien was een ‘vergaande en aanvechtbare’ uitleg gegeven aan het VN-Vrouwenverdrag, en was in de Wet subsidiëring politieke partijen intrekking van de subsidie gekoppeld aan veroordeling wegens strafbare discriminatie (persbericht SGP, 7 september 2005). In het verleden was uitdrukkelijk bepaald dat de SGP zich daar niet aan schuldig maakte. De partij was zich verder bewust dat de rechterlijke uitspraak opnieuw druk zou zetten op de discussie binnen de SGP over het lidmaatschap van vrouwen. In dat debat moesten inhoudelijke en niet financiële argumenten de doorslag geven, aldus de partijleiding.

Op 10 september kondigde minister Remkes aan dat hij namens de staat hoger beroep zou aantekenen tegen het vonnis tegen de staat. Hij wilde niet alleen een principiële uitspraak over de relatie van de staat tot de politieke partijen, maar ook over de verhouding tussen de grondrechten onderling. Het hoger beroep betekende echter geen opschorting van de stopzetting van de subsidie voor de SGP. Medio november maakte Remkes dan ook bekend dat hij met ingang van 1 januari 2006 de subsidie voor de SGP zou inhouden. De SGP deelde mee hiertegen in beroep te gaan bij de bestuursrechter. Verder dacht de partij aan noodmaatregelen als een giftenactie en een verhoging van de contributie.

Op 7 november werd bekend dat de Stichting Proefprocessenfonds hoger beroep had aangetekend tegen de uitspraak van de rechter dat de Stichting niet ontvankelijk was verklaard in de zaak tegen de SGP zelf.

Andere politieke partijen reageerden verdeeld op de rechterlijke uitspraak inzake het beëindigen van de subsidie aan de SGP. De Tweede-Kamerfractie van de VVD was tevreden, en het Tweede-Kamerlid Van der Laan van D66 ‘zeer verheugd’ (*Nederlands Dagblad*, 8 september 2005). Het CDA was van mening dat de subsidie niet stopgezet zou moeten worden, al kon partijvoorzitter mevr. M. van Bijsterveldt zich vanuit de positie van de rechter bekeken de uitspraak wel voorstellen. Partijleider Rouvoet van de ChristenUnie was ‘verbaasd en bezorgd’ over de uitspraak (*Handschrift*, september 2005). Ook de regering had steeds het standpunt ingenomen dat er op grond van de vrijheden van godsdienst en vereniging ook ruimte was voor de SGP-visie, en dat moest zo blijven, aldus Rouvoet.

vrouwenlidmaatschap: het debat binnen de partij

Naast de gebeurtenissen op het juridische terrein en mede gestimuleerd daardoor ging ook de discussie over het vrouwenstandpunt binnen de SGP door (zie *Jaarboek 2004 DNPP*, blz. 90-91). Uit een lezersonderzoek van het *Reformatorisch Dagblad* (10 september 2005) bleek overigens dat 65 procent van de SGP-achterban niet van mening was dat de rechterlijke uitspraak een nieuw debat binnen de SGP noodzakelijk maakte; 70 procent vond niet dat de partij als gevolg van de uitspraak van de rechter de partij open moest stellen voor vrouwen. Wel dacht 57 procent dat op de korte dan wel langere termijn vrouwen voor de SGP in raden, Staten of Kamers zitting zouden nemen.

Vooraanstaande SGP-ers pleitten echter wel voor meer mogelijkheden voor vrouwen binnen de partij. Nog vóór de uitspraak van de rechter op 7 september sprak burgemeester en hoofdbestuurslid Van Belzen zich er voor uit dat elke lokale kiesvereniging van de SGP zelf zou kunnen besluiten of het lidmaatschap voor vrouwen zou worden opengesteld. In dezelfde tijd zei burgemeester A. Noordergraaf van Hardinxveld-Giesendam in een televisieprogramma niet tegen een volledige gelijkstelling van man en vrouw binnen de SGP te zijn. Enkele dagen na de rechterlijke uitspraak riep SGP-jongerenvoorzitter Van Bommel het hoofdbestuur op nu snel met het door haar toegezegde rapport over het vrouwenstandpunt naar buiten te komen (zie *Jaarboek 2003 DNPP*, blz. 118). Dat rapport was volgens hem belangrijk, omdat het voor veel jongeren duidelijk was dat op bijbelse gronden de vrouw geen ambt in de kerk mocht bekleden, maar dat het voor hen twijfelachtig was of die lijn naar de politiek kon worden doorgetrokken.

Midden november werd bekend gemaakt dat dit rapport nog even op zich zou laten wachten, onder meer omdat een aantal juristen was gevraagd zich te buigen over de vraag ‘in welke vormen, uitgaande van de

principiële afwijzing van het passief kiesrecht (regeermacht) de betrokkenheid van vrouwen gestalte zou kunnen krijgen' (*de Banier*, 25 november 2005). Kolijn deelde mee dat in een bijeenkomst van de rapporteurs en de meelezers van het rapport de meesten niet gelukkig bleken te zijn met de geldende formule van het buitengewoon lidmaatschap voor vrouwen. Volgens de partijvoorzitter werd er naar gestreefd de brochure in maart 2006 aan de kiesverenigingen toe te zenden.

vrouwenlidmaatschap: de SGP-jongeren

Het bestuur van de SGP-jongeren stelde aan het begin van november aan de aangesloten verenigingen voor dat vrouwen lid zouden kunnen worden van het landelijk bestuur en de secties (permanente commissies) van de jongerenorganisatie. Algemeen voorzitter Kolijn gaf te kennen dat het hoofdbestuur van de partij hiertegen geen bezwaar had. Met Van Bommel meende hij dat met het regeerambt steeds was bedoeld 'het deel uitmaken van volksvertegenwoordigende organen en het bekleden van publieke ambten' (*Reformatorisch Dagblad*, 4 november 2005). Het voorstel van het SGP-jongerenbestuur had daarop geen betrekking. In het voorstel waren nog wel enige beperkingen voor vrouwelijke bestuursleden opgenomen. Zo zouden zij bijvoorbeeld geen openbare bijeenkomsten mogen leiden, of die openen en sluiten met gebed. In 2000 was een voorstel van het jongerenbestuur om vrouwen deel te laten uitmaken van alleen de secties door de achterban nog weggestemd. Op 18 en 19 december hielden de SGP-jongeren een tweedaags congres over de positie van de vrouw in de moederpartij, met als titel 'Vrouwen zetten SGP in vuur en vlam'. Tot de organisatie hiervan had het bestuur van de jongerenorganisatie na de uitspraak van de rechter besloten. Ook tegenstanders van het vrouwenstandpunt van de partij kregen alle ruimte hun visie naar voren te brengen. De Katwijkse wethouder W.J. van Duyn meende dat de positie van de vrouw een onderwerp was dat aan ieders geweten kon worden overgelaten. Van der Vlies zei dat hij de plannen van het hoofdbestuur tot 'nadere betrokkenheid' van de vrouwen steunde (*Nederlands Dagblad*, 21 november 2005) en riep de achterban op de gelederen te sluiten. De congresserende jongeren gaven met een zeer duidelijke meerderheid te kennen dat het vrouwenstandpunt van de partij verruimd zou moeten worden.

samenwerking ChristenUnie en SGP bij gemeenteraadsverkiezingen

Na de Europese verkiezingen in 2004 had partijleider Rouvoet van de ChristenUnie om een evaluatie van de samenwerking tussen zijn partij en de SGP gevraagd. Hij had daarbij ook de samenwerking bij gemeen-

teraadsverkiezingen op het oog (zie *Jaarboek 2004 DNPP*, blz. 41). Op 14 februari 2005 kwamen de besturen van ChristenUnie en SGP overeen dat bij de raadsverkiezingen in 2006 een gezamenlijke lijst de voorkeur had als dat ‘nuttig en noodzakelijk’ was (*Nederlands Dagblad*, 16 februari 2005). Dat zou met name het geval zijn als kiesverenigingen zelfstandig geen zetel zouden kunnen behalen. Samenwerking lag minder voor de hand als kiesverenigingen wel op eigen kracht zetels zouden kunnen behalen. De beide besturen voerden dit overleg tegen de achtergrond van een onderzoek dat de ChristenUnie onder haar leden had laten uitvoeren. Daaruit bleek onder meer dat ruim 40 procent van de Unieleiden meende dat hun kiesvereniging in 2006 niet met de SGP een gemeenschappelijke lijst moest vormen. Als dit toch zou gebeuren, dan zou acht procent niet op die lijst stemmen. Bijna de helft van de Unieleiden dacht wel positief over samenwerking.

Eind maart maakte het hoofdbestuur van de SGP bekend dat de regels waaraan staatkundig-gereformeerde kiesverenigingen moesten voldoen in het geval van lokale samenwerking met de ChristenUnie soepeler zouden worden toegepast. Op verzoek van de kiesvereniging zou een commissie van drie hoofdbestuursleden (Kolijn, Zevenbergen en Van Belzen) kunnen oordelen dat van een of meer criteria mocht worden afgeweken, en in die zin het hoofdbestuur adviseren. Wat betreft de positie van de vrouw betekende dit – aldus algemeen voorzitter Kolijn – dat wanneer een vrouwelijke kandidaat van de ChristenUnie via voorkeurstemmen gekozen werd of na verloop van tijd via opvolging in de gemeenteraad kwam, de SGP niet meer automatisch de samenwerking met de Unie zou opzeggen. De commissie zou dan in samenspraak met de kiesvereniging alle belangen afwegen, waarbij ook de mate van weerstand in de SGP-kiesvereniging tegen vrouwelijke raadsleden van de ChristenUnie zou worden betrokken.

Ondanks deze versoepeling ontstonden er toch problemen ten aanzien van de electorale samenwerking met de ChristenUnie. Op 23 november keurde het SGP-hoofdbestuur vier samenwerkingsovereenkomsten af, in de gemeenten Amersfoort, Zoetermeer, Enkhuizen en Gorinchem. De reden voor dit besluit was het feit dat er ChristenUnie-vrouwen op direct-verkiesbare plaatsen stonden. Deze afkeuring was volgens Kolijn niet in strijd met de eerder dit jaar afgekondigde versoepeling, want deze had geen betrekking op vrouwelijke raadskandidaten op direct-verkiesbare plaatsen. De vier kiesverenigingen vonden het standpunt van het hoofdbestuur niet consequent nu ChristenUnie-vrouwen via voorkeurstemmen en opvolging eventueel wel in de raad mochten komen, maar niet via een direct verkiesbare plaats. Na overleg met de kiesverenigingen handhaafde het hoofdbestuur zijn besluit. Uit teleurstelling zegde wethouder H. Akkerman uit Gorinchem zijn partijlid-

maatschap op. In Enkhuizen stapte onder meer het staatkundig-gereformeerde raadslid D. van Pijkeren naar de ChristenUnie over; op de kandidatenlijst van zijn nieuwe partij werd hij meteen op de tweede plaats gezet. De kiesvereniging van de SGP in Enkhuizen riep haar achterban op bij de komende raadsverkiezingen op de ChristenUnie te stemmen. In Amersfoort legden de vier bestuursleden van de kiesvereniging hun functie neer; ook zij adviseerden hun achterban om ChristenUnie te gaan stemmen. SGP-burgemeester B.J. van Putten uit Putten – broer van de bekende voorvechter binnen de partij voor een gelijke positie van de vrouw in de SGP, mevr. H. Grabijn-Van Putten – beëindigde zijn lidmaatschap.

Begin december legden ook twee leden van het hoofdbestuur hun functie neer. Eén van hen was de vice-partijvoorzitter, de hervormde predikant J.H. van Daalen. Hij stond weliswaar achter het partijstandpunt dat het regeerambt de vrouw niet toekwam, maar meende dat de SGP niet in de rechten van een andere partij moest treden. Van Daalen bleef wel lid van de SGP. Ook Van Belzen trad terug als lid van het hoofdbestuur. Hij vond onder meer dat wanneer de SGP-aanhang klein was, er in samenwerking met de ChristenUnie toch veel kon worden bereikt.

Op 9 december stelde een groep staatkundig-gereformeerde wethouders en raadsleden – verenigd in het Beraad Christelijke Politiek – voor dat het hoofdbestuur de afhandeling van de vrouwenkwestie zou overdragen aan een commissie van wijze mensen. Het bestuur had in dezen het morele gezag verloren en het leek erop dat het er niet meer op eigen kracht kon uitkomen. Kolijn betwijfelde of dit standpunt van weliswaar ‘gezichtsbepalende SGP-ers’ wel leefde in de volle breedte van de partij (*Reformatisch Dagblad*, 9 december 2005). De algemeen voorzitter van de SGP was dan ook niet van plan voor de uitgeoefende druk te zwichten.

Eveneens op 9 december sprak partijleider Van der Vlies zich in het openbaar over de ontstane situatie uit. Hij meende dat de partij er niet meer omheen kon ‘ernstig te overwegen de verantwoordelijkheid voor de kandidaatstelling te leggen bij de plaatselijke kiesverenigingen’ (*Reformatisch Dagblad*, 9 december 2005). Hij gaf daarbij aan dat hij als adviseur van het hoofdbestuur dit standpunt herhaaldelijk had ingenomen. Tegelijk nam Van der Vlies het hoofdbestuur in bescherming door er onder andere op te wijzen dat veel partijgenoten het als zeer moeilijk zouden ervaren als in een politiek orgaan een vrouw namens hen het woord zou voeren.

In een spoedvergadering op 12 december schortte het hoofdbestuur het besluit tot afwijzing van de vier samenwerkingsverbanden op. Een commissie van vier bestuursleden kreeg het mandaat rechtstreeks met de vier kiesverenigingen afspraken te maken, met de uitdrukkelijke intentie

de lijstineenschuivingen toe te staan. Kolijn deed mee dat Van der Vlies in dit besluit 'een zware stem' had gehad (*NRC Handelsblad*, 14 december 2005). De algemeen voorzitter kondigde ook aan dat er een nieuwe samenwerkingsrichtlijn zou komen, tegelijkertijd met de afronding van de discussie in de partij in 2006 over de plaats van de vrouw in de politiek en in de SGP zelf. Wat betreft die samenwerking met de ChristenUnie was de 'denkrichting' nu om het hoofdbestuur wel een adviserende stem toe te kennen, maar de uiteindelijke beslissingsbevoegdheid bij de kiesverenigingen te leggen (*Reformatorisch Dagblad*, 13 december 2005).

De herziening van het afwijzende besluit door het hoofdbestuur leidde overigens in Amersfoort en Enkhuizen niet tot herstel van de samenwerking tussen ChristenUnie en SGP. In Gorinchem daarentegen kwam er wel een gemeenschappelijke lijst tot stand, en trad wethouder Akkerman weer toe tot de SGP. Ook in Zoetermeer gingen de Unie en de staatkundig-gereformeerden alsnog gezamenlijk in zee.

Van de kant van de ChristenUnie wees directeur H. van Rhee van het landelijk bureau erop dat de partijlijn was dat op lokaal niveau met de SGP kon worden samengewerkt als de plaatselijke ChristenUnie maar vrij was in het samenstellen van haar kandidatenlijst, waarbij de oproep van de landelijke Unie om meer vrouwen op deze lijsten te krijgen onverkort van kracht bleef. Begin december verbrak de ChristenUnie in Hilversum het 23 jaar oude gemeenschappelijke optreden bij de raadsverkiezingen, onder meer omdat men dacht dat de Unie nu zelfstandig een zetel zou kunnen behalen.

internationale contacten

Ook in 2005 was de Werkgroep Oost-Europa van de SGP weer betrokken bij activiteiten gericht op het stimuleren van politiek bewustzijn in Oost-Europa. De projecten werden gesubsidieerd door het ministerie van Buitenlandse Zaken. De hoofdmoot van deze projecten werd gevormd door – veelal meerdaagse – conferenties en zomerkampen, waar mede van SGP-zijde lezingen werden verzorgd. In Hongarije werd onder meer een jongerenkamp van 16-19 augustus 2005 gehouden over het thema 'het gezin in een veranderende wereld'. In Roemenië – waar met name de Hongaarse minderheid de doelgroep is – vonden tien bijeenkomsten plaats, waaronder een driedaagse conferentie van 12 tot 14 mei voor studenten over Europese integratie, en een tweedaagse bijeenkomst op 28 en 29 oktober over abortus, gen-technologie en euthanasie.

verwante instellingen en publicaties

Het hoofdbestuur van de SGP organiseerde op 2 december de jaarlijkse conferentie in samenwerking met de verschillende geledingen in de partij (zoals het wetenschappelijk bureau) alsmede de Tweede-Kamerfractie. Onderwerp was het rapport *De islam in huis. Een politieke positiebepaling*, dat was geschreven op initiatief van de Tweede-Kamerfractie (met als auteur fractiemedewerker E.J. Brouwer). In de door het hoofdbestuur goedgekeurde publicatie stelde de SGP dat zij moslims als volwaardige staatsburgers beschouwde, maar ook dat ‘om principiële en historische redenen de islam in Nederland niet een zelfde bescherming mag genieten als het christendom’. Onder anderen Van der Staaij hield een inleiding.

Het wetenschappelijk bureau van de SGP, de Guido de Brès-Stichting, organiseerde in 2005 twee conferenties. Op 5 april was het onderwerp ‘De eerste christenen als voorbeeld. Lessen uit de vroege kerk’. Er werd gesproken door A. van de Beek, hoogleraar theologie aan de Vrije Universiteit en R. Bisschop, historicus en SGP-gemeenteraads- en Statenlid. Op 3 oktober werd geconfereerd over het thema: ‘Theocraten aan het stuur’, over de mogelijkheden en beperkingen voor theocratische politiek in een democratisch bestel. In het panel zaten naast Van der Staaij het christen-democratische Eerste-Kamerlid H.E.S. Woldring en B. Levering, lid van de Provinciale Staten in Utrecht voor de PvdA. De De Brès-Stichting organiseerde in samenwerking met onder meer de wetenschappelijke instituten van het CDA en de ChristenUnie op 22 juni een conferentie over biotechnologie in de landbouw. Verder liet het wetenschappelijk bureau van de SGP naast de hierboven reeds vermelde lezing van Van der Staaij twee brochures het licht zien. In *De betekenis van levensbeschouwing voor het onderwijs* werden de inleidingen gepubliceerd die waren gehouden op de gelijknamige, door de De Brèsstichting georganiseerde conferentie op 16 december 2004 (zie *Jaarboek 2004 DNPP*, blz. 93). De tweede publicatie was *De ene school is de andere niet: over de brede school*, geschreven door de aan het wetenschappelijk bureau verbonden G. van der Hoek.

Voorlichting en Vorming organiseerde op 19 september in Gouda een congres voor lokale bestuurders, met als thema ‘Integrale veiligheid’. Minister Remkes zette het kabinetsbeleid in dezen uiteen; SGP-burgemeester S. Stoop van Dirksland gaf een reactie uit de praktijk.

De SGP-jongeren hielden op 1 april hun jaarvergadering. Op 22 april organiseerde de jongerenorganisatie van de SGP in Gouda een congres over het onderwerp ‘Vrede over Israël’. Daar werd ook een zogeheten Infoschets met dezelfde titel gepresenteerd. Op 23 juni werd – evenals in 2004 – de ‘Haagse debatavond’ belegd. Behalve door het Tweede-

Kamerlid Van der Staaij werd daar een bijdrage geleverd door zijn collegae J.N. Dubbelboer (PvdA) en B. van der Ham (D66). Op 5 november hielden de SGP-jongeren een bijeenkomst over terrorisme, en op 16 december over 'De toekomst van de SGP'. Hier spraken van SGP-zijde Bisschop en Van Bommel, en verder de directeur van de Edmund Burke Stichting B.J. Spruyt en de voorzitter van de Jonge Democraten R. de Vries. De SGP-jongeren publiceerden ook nog de Infoschets *Stamcellen, het geneesmiddel voor de toekomst? Een morele en politieke beoordeling*, van de hand van A.A. Teeuw.

personalia

Op 10 april overleed plotseling J. Mulder, de directeur van de Guido de Brès-Stichting, het wetenschappelijk bureau van de SGP. Hij had vanaf 1987 de leiding van dit instituut gehad. Mulder was ook een stimulator en deelnemer aan het debat in zijn partij over de vraag hoe de SGP in de huidige samenleving haar theocratische uitgangspunten tot uitdrukking moest brengen (zie *Jaarboek 2004 DNPP*, blz. 89).

Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD)

'Niemand kan ontkennen dat 2005 zeer levendig is verlopen in onze liberale volkspartij', aldus partijvoorzitter J.H.C. van Zanen in zijn terugblik (*Jaarverslag 2005 VVD-Hoofdbestuur*). De VVD nam een nieuw beginselmanifest aan, voerde campagne in de aanloop naar het referendum over de Europese grondwet, en trof voorbereidingen voor de Tweede-Kamerverkiezingen die in 2007 waren geagendeerd. Bij dit alles traden ook tegenstellingen binnen de partij aan het licht.

Hirsi Ali

Op 18 januari keerde het Tweede-Kamerlid mevr. A. Hirsi Ali onder grote belangstelling van de media terug in de Tweede Kamer. Sinds de moord op de filmregisseur Th. van Gogh op 2 november 2004 was zij – overwegend in het buitenland – ondergedoken vanwege bedreigingen door moslimextremisten (zie *Jaarboek 2004 DNPP*, blz. 102). Op de naar aanleiding van haar terugkeer gehouden persconferentie maakte Hirsi Ali een zelfbewuste indruk; ze zei door te gaan met haar strijd tegen 'beginselen van de islam die onverenigbaar zijn met de liberale democratie' (*de Volkskrant*, 19 januari 2005). Hirsi Ali kondigde daarbij een tweede deel van de film *Submission* aan, die zij samen met Van Gogh had gemaakt. In november deelde zij mee dat het script af was; in 2006 zouden de opnamen voor de film worden gemaakt.

Op 18 februari protesteerde Hirsi Ali publiekelijk tegen de wijze waarop zij en het eveneens bedreigde Tweede-Kamerlid G. Wilders beschermd werden tegen terroristische dreigingen door hun geheime verblijfplaatsen bekend te maken. Hirsi Ali wilde een algemeen bekend maar goed beveiligd adres hebben waar ze kon gaan wonen, zodat ze volledig kon deelnemen aan het maatschappelijke en politieke leven. Ook Tweede-Kamervoorzitter F.W. Weisglas drong aan op vaste woonruimte voor bedreigde kamerleden. Hoewel minister J.P.H. Donner van Justitie kritiek uitte op de handelwijze van Hirsi Ali, vond zijn departement al snel een nieuwe woning voor haar.

Begin maart werd Hirsi Ali voor de rechter gedaagd door vier moslims, die haar uitspraken in woord en geschrift en in de film *Submission Part I* over de islam en de profeet Mohammed 'grievend en beledigend voor de islamitische bevolkingsgroep' achtten (*NRC Handelsblad*, 15 maart 2005). Op 15 maart sprak de rechter uit dat Hirsi Ali niet de wet had overtreden, maar wel de grenzen ervan had opgezocht. De rechter maande het kamerlid voorzichtiger te zijn met haar uitspraken.

Op 10 april maakte *Time Magazine* bekend dat het blad Hirsi Ali op de lijst van de 'invloedrijkste personen ter wereld' had gezet, omdat zij iemand was die op zou komen voor haar overtuiging. Hirsi Ali zelf vond de uitverkiezing 'een hele grote eer' (*Trouw*, 11 april 2005).

gekozen burgemeester

In maart behandelde de Eerste Kamer het voorstel van minister De Graaf voor Bestuurlijke Vernieuwing en Koninkrijksrelaties om de grondwet zodanig te wijzigen dat burgemeesters niet langer door de Kroon benoemd, maar eventueel door de burgers gekozen zouden worden (zie in deze Kroniek onder 'hoofdmomenten'). In 2003 had een partijcommissie van de VVD de rechtstreeks door de bevolking gekozen burgemeester aanbevolen (zie *Jaarboek 2003 DNPP*, blz. 175). Binnen de partij was dit standpunt omstreden – ook al zou het in mei 2005 in het *Liberaal Manifest* worden opgenomen (zie hieronder). Op 14 januari 2005 stelde een extra algemene ledenvergadering van de VVD-Bestuurdersvereniging vast dat het nut en de noodzaak van de invoering van een direct gekozen burgemeester niet was aangetoond. De vergadering drong er bij de Eerste-Kamerfractie op aan dat dit eerst zou gebeuren, voordat er over de zogeheten 'deinstitutionalisering' zou worden besloten. Op 5 maart riep oud-partijleider H. Wiegel de liberale senatoren op om tegen de plannen te stemmen en zo nodig het kabinet te laten vallen. Ondanks deze druk ging de liberale Eerste-Kamerfractie akkoord met het voorstel.

Liberaal Manifest

In 2003 had de algemene vergadering van de VVD besloten het in 1981 vastgestelde *Liberaal Manifest* te actualiseren (zie *Jaarboek 2003 DNPP*, blz. 131). In 2004 werd daartoe een commissie ingesteld onder leiding van G. Dales, burgemeester van Leeuwarden (zie *Jaarboek 2004 DNPP*, blz. 101). Deze commissie presenteerde op 25 februari 2005 de conceptversie, getiteld *Om de vrijheid. Liberaal Manifest*. Hierin werden onder meer een aantal ingrijpende bestuurlijke hervormingen voorgesteld, zoals de directe verkiezing van de formateur (en daarmee hoogstwaarschijnlijk de minister-president) en de burgemeester. Deze staatkundige vernieuwingsvoorstellen waren binnen de partij omstreden. Oud-partijleider H.F. Dijkstal zag net als minister H.G.J. Kamp van Defensie niets in een gekozen formateur/premier. Op een partijbijeenkomst op 12 maart, waar partijleden over het manifest in discussie konden gaan met de commissie-Dales, was evenmin veel enthousiasme te bespeuren over deze voornemens.

Op 27 en 28 mei boog de algemene vergadering zich over het *Liberaal Manifest*. Met 346 tegen 241 stemmen wees het ledencongres de gekozen formateur af, nadat het erelid H.J.L. Vonhoff en de Kamervoorzitter Weisglas zich hiertegen hadden gekeerd. Vervolgens diende oud-voorzitter mevr. C. Scheidel van de Jongeren Organisatie Vrijheid en Democratie (JOVD) met steun van partijvoorzitter Van Zanen een voorstel in voor een rechtstreeks gekozen minister-president, dat met een nipte meerderheid werd aangenomen (287 tegen 273 stemmen). Verder stemden de leden ook in met de invoering van de gekozen burgemeester en het referendum (in bepaalde gevallen). Tweede-Kamerfractievoorzitter J.J. van Aartsen toonde zich hierover zeer tevreden; ‘dit is een geweldige doorbraak’, zo meende hij (*Trouw*, 30 mei 2005). Oud-partijleider Wiegel reageerde afwijzend, omdat voor de invoering van de gekozen premier een veel tijd kostende grondwetswijziging noodzakelijk was. Dijkstal reageerde uiterst negatief. Hij meende dat de VVD onder leiding van Van Aartsen ‘te veel populistische trekjes’ had gekregen en overwoog zijn partijlidmaatschap op te zeggen (*Dagblad van het Noorden*, 3 juni 2005). Ook in 2004 leverde Dijkstal scherpe kritiek op de koers van de VVD (zie *Jaarboek 2004 DNPP*, blz. 96).

De uitkomsten van het debat op de algemene vergadering over het *Liberaal Manifest* werden door de commissie-Dales verwerkt in een definitieve versie. Op 26 november werd die aangeboden aan het hoofdbestuur. Het document fungeerde binnen de partij als paraplu voor discussies over andere onderwerpen. In dit verband stonden op de algemene ledenvergadering van 17 december de zogeheten ‘visiedocumenten samenleving’ centraal. De leden bespraken toen thema’s als vergrij-

zing, arbeidsmigratie en gezondheidszorg. De uitkomsten van de discussies zouden door de programcommissie worden betrokken bij de opstelling van het VVD-programma voor de komende Kamerverkiezingen.

vrijheid van onderwijs

De onenigheid binnen de VVD over de vrijheid van onderwijs in 2004 (zie *Jaarboek 2004 DNPP*, blz. 102-103) duurde in 2005 voort. Om het oprichten van moslimscholen tegen te gaan, pleitten onder meer Hirsi Ali, Van Aartsen en minister mevr. M.C.F. Verdonk voor Vreemdelingenzaken en Integratie voor de afschaffing van artikel 23 van de grondwet, dat de onderwijsvrijheid regelt. Hun partijgenoot M. Rutte, staatssecretaris van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, was echter tegenstander van de afschaffing van het recht op subsidiëring van bijzonder onderwijs. Volgens hem verwoordde artikel 23 'een fundamenteel liberaal recht' (*Trouw*, 10 februari 2005).

In de conceptversie van het *Liberaal Manifest* had de commissie-Dales voorgesteld artikel 23 van de grondwet over de vrijheid van onderwijs dusdanig aan te passen, dat de staat het recht zou krijgen in te grijpen wanneer het onderwijs niet 'vrij is van discriminatie op levensbeschouwelijke gronden (cf. artikel 1 van de Grondwet)', of 'de bestaande Nederlandse rechtsorde' niet zou aanvaarden (*Om de vrijheid. Liberaal Manifest*, blz. 65). De rangorde in de grondrechten die de commissie zo aanbracht (het anti-discriminatiebeginsel dat boven de vrijheid van onderwijs en van godsdienst gaat), was binnen de VVD omstreden. Het Tweede-Kamerlid C.G.A. Cornielje vond deze 'niet wenselijk' (*Nederlands Dagblad*, 26 februari 2005). Ook Wiegel kantte zich op 5 maart in de reeds aangehaalde toespraak tegen beperkingen van de onderwijsvrijheid. De algemene vergadering van 27 en 28 mei nam de betreffende passage uit het manifest echter ongewijzigd over.

In oktober publiceerde een in 2003 ingestelde werkgroep van de Prof.mr. B.M. Teldersstichting – het wetenschappelijk bureau van de VVD – het geschrift *De grenzen van de open samenleving. Migratie- en integratiebeleid in liberaal perspectief*. De door J.G.C. Wiebenga voorgezeten werkgroep week in dit rapport af van het partijstandpunt, door afschaffing te bepleiten van 'de publieke financiering van het godsdienstig bijzonder onderwijs'.

conflict Hirsi Ali en Wiegel

In de herfst van 2005 leidde het debat binnen de VVD over de vrijheid van onderwijs tot een harde botsing tussen Wiegel en Hirsi Ali. Begin januari waren beiden al met elkaar in aanvaring gekomen, toen Wiegel

in een televisieprogramma Hirsi Ali 'geen goede liberaal' noemde, omdat zij moslims voor de keuze zou stellen te kiezen tussen hun geloof en de grondwet (*de Volkskrant*, 3 januari 2005).

Na de presentatie van het *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2005* op 21 november kwamen de twee weer met elkaar in conflict. In een interview in het Jaarboek noemde Hirsi Ali Wiegel een 'reactionair conservatief' die in het 'land van Ooit' zou leven (*NRC Handelsblad*, 22 november 2005). Met name keerde zij zich tegen Wiegels opvatting dat het bijzonder onderwijs moest blijven bestaan: zij wilde het juist afschaffen omdat het zou bijdragen aan maatschappelijke segregatie. Wiegel adviseerde Hirsi Ali per brief: 'niet op de persoon spelen, geen wiggen drijven, niet zo fanatiek, respect voor andersdenkenden en verdraagzaamheid: zo kunnen wij onze Nederlandse samenleving versterken en een toekomst bieden' (*Trouw*, 23 november 2005). Onder druk van de Tweede-Kamerfractie nam Hirsi Ali het woord 'reactionair' terug, zonder dat ze haar standpunt over het bijzonder onderwijs wijzigde.

In de daarop volgende (door kranten gepubliceerde) correspondentie raakte het tweetal nog verder van elkaar verwijderd. Wiegel meende dat Hirsi Ali de maatschappelijke tegenstellingen verscherpte; Hirsi Ali kondigde aan uit de VVD te stappen wanneer Wiegel partijleider zou worden (zie hieronder). Tweede-Kamerfractievoorzitter Van Aartsen riep de beide kemphanen op hun toon wat te matigen.

Het debat bracht binnen de VVD verdeeldheid aan het licht: de gewezen partijleider F. Bolkestein en directeur P.G.C. van Schie van de Teldersstichting steunden Hirsi Ali, terwijl Wiegel werd bijgevalen door JOVD-voorzitter K.J. Terwal en mevr. N. Ginjaar-Maas, staatssecretaris voor Onderwijs in de periode 1982-1989.

Op de partijraad van 26 november maande Van Aartsen zijn beide partijgenoten opnieuw tot terughoudendheid. Hij meende dat Hirsi Ali niet op deze wijze met Wiegel had mogen omgaan, maar verklaarde tegelijkertijd dat Hirsi Ali alle ruimte had om op persoonlijke titel tegen artikel 23 van de grondwet te ageren.

voorzetting regeringscoalitie

In april stelde Van Aartsen in het blad *Forum* van de werkgeversorganisatie VNO-NCW, dat na de volgende Tweede-Kamerverkiezingen 'de coalitie gewoon door moet'. De voorzitter van de liberale Tweede-Kamerfractie zag weinig in samenwerking met de PvdA, omdat de sociaal-democraten 'nog steeds een behoudende partij' waren (*de Volkskrant*, 21 april 2005). Op 2 mei riep Van Aartsen in *Trouw* de coalitiepartijen CDA, D66 en VVD op om gezamenlijk met één kandi-

daat-premier de komende Kamerverkiezingen in te gaan. CDA en D66 wezen het voorstel direct af. Van Aartsens partijgenoot Wiegel steunde het plan en bleek een groot voorstander van stembusakkoorden. Vlak voor de algemene vergadering in mei verklaarde Van Aartsen in het televisieprogramma 'Barend & Van Dorp' dat Wiegel 'een uitstekende kandidaat' zou zijn als gezamenlijke lijsttrekker en kandidaat-premier namens de drie regeringspartijen (*NRC Handelsblad*, 26 mei 2005).

Tweede-Kamerverkiezingen 2007: lijsttrekkerschap

Op 24 februari sprak Wiegel in het televisieprogramma 'Felderhof ontmoet' zich openlijk uit over een terugkeer in de landelijke politiek. Sinds zijn vertrek uit Den Haag in 1982 had hij vaker gespeculeerd over een *come-back*. Liberale Tweede-Kamerleden reageerden weinig enthousiast. Volgens een peiling van onderzoeksbureau Interview was Wiegel van de drie mogelijke VVD-leiders – naast vice-premier G. Zalm en Van Aartsen (sinds 2004 'politiek aanvoerder'; zie *Jaarboek 2004 DNPP*, blz. 99-100) – veruit de populairste bij de liberale kiezers. Uit een peiling van M. de Hond in maart bleek dat onder zijn aanvoering de VVD goed zou zijn voor dertig zetels. Zoals reeds vermeld, noemde Van Aartsen in mei Wiegel de ideale kandidaat voor het premierschap.

Op 20 september verklaarde Zalm in een radioprogramma dat hij niet van plan was zich beschikbaar te stellen als lijsttrekker voor de volgende Tweede-Kamerverkiezingen, die in mei 2007 waren voorzien. Van Aartsen had zich al in 2004 openlijk kandidaat gesteld (zie *Jaarboek 2004 DNPP*, blz. 99-100). Hij ambieerde evenwel alleen die functie wanneer de gemeenteraadsverkiezingen van maart 2006 succesvol zouden verlopen voor de VVD. Staatssecretaris Rutte gaf te kennen niet in de race te zijn voor het lijsttrekkerschap. 'Van Aartsen moet het gaan doen, want hij is de sterkste kandidaat' (*de Volkskrant*, 10 september 2005). Van Aartsens kandidatuur was echter niet onbetwist. In november stelde voorzitter J.W.J.H. de Backer van de JOVD: 'in de VVD is de leider ook nog niet gevonden' (*NRC Handelsblad*, 16 november 2005).

Tweede-Kamerverkiezingen 2007: programma

Op 30 november werd bekend dat B. Verwaayen, topman van British Telecom, voorzitter werd van de commissie die het programma moest opstellen voor de Tweede-Kamerverkiezingen.

herinvoering doodstraf

Eind februari pleitte directeur Van Schie van de Teldersstichting in het blad *Liberaal Reveil* voor afschaffing van het verbod op de doodstraf. Voor mensen die gruwelijke of meervoudige moorden of oorlogsmisdaden hadden begaan of terroristische aanslagen hadden gepleegd, moest de doodstraf gelden. De VVD-fractie in de Tweede Kamer keerde zich direct bij monde van mevr. L.J. Griffith tegen het voorstel. Europarlementariër J. Maaten noemde het voorstel van Van Schie ‘een slecht idee en moreel verwerpelijk’ (*de Volkskrant*, 23 februari 2005).

Amsterdamse wethouder Huffnagel

Eind april raakte in Amsterdam de in januari 2004 aangetreden wethouder voor Financiën F. Huffnagel in opspraak. Hij zou in 2002 en 2003 ongeveer 20.000 euro aan onkostenvergoedingen die hij als fractievoorzitter toucheerde, niet bij de fiscus hebben opgegeven (zie verder in deze Kroniek onder ‘hoofdmomenten’). Huffnagel verklaarde dat hij niet bewust de vergoedingen had verzwegen. Een paar dagen later stortte hij het te veel ontvangen geld terug en bood hij schriftelijk aan de gemeenteraad zijn excuses aan. Op 11 mei diende Huffnagel zich te verantwoorden in de raad, maar op 8 mei trad hij af omdat hij verwachtte dat coalitiegenoot de PvdA hem niet langer wilde handhaven. Per 1 juni volgde het Tweede-Kamerlid Griffith hem op als wethouder. Haar kamerzetel werd ingenomen door mevr. A.D.S.M. Nijs, die tot 9 juni 2004 staatssecretaris van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap was geweest (zie *Jaarboek 2004 DNPP*, blz. 96).

referendum Europese grondwet

Nadat in november 2003 de Tweede Kamer – inclusief een lang aarzelende VVD-fractie – had ingestemd met het houden van een referendum over de Europese grondwet, ging op 25 januari 2005 de Eerste Kamer akkoord (zie ook in deze Kroniek onder ‘hoofdmomenten’). Ook de senatoren van de VVD hadden lang getwijfeld of zij hun stem zouden geven aan dit voorstel, maar uiteindelijk steunden zij ook de volksraadpleging. Van Aartsen verklaarde op 18 april niets te voelen voor beperkende voorwaarden aan het referendum (zoals bijvoorbeeld met betrekking tot de opkomst), maar de uitslag te allen tijde te zullen respecteren, ‘ook als de opkomst maar 5 procent zou bedragen’ (*NRC Handelsblad*, 19 april 2005). Op de algemene vergadering van de VVD op 27 mei verklaarde hij dat de Tweede Kamer de uitslag diende over te nemen. Zijn fractiegenoot J.C. van Baalen meende daarentegen dat het referen-

dum niet meer dan een advies was en dat de Kamer een eigen afweging moest maken.

De VVD was voorstander van de Europese grondwet, onder meer omdat de nationale parlementen zo meer invloed zouden krijgen op het Europees beleid. In de aanloop naar het referendum bracht de partij de brochure *De VVD is voor de Europese Grondwet. In het Nederlandse belang!* uit, met als ondertitel *Een nuchter ja!* De Teldersstichting publiceerde *Het Europees constitutioneel verdrag, getoetst op transparantie, democratie en doelmatigheid*, opgesteld door een werkgroep met daarin onder anderen de oud-ministers W.F. van Eekelen en H. Langman. In beide publicaties werd een stem vóór de Europese grondwet bepleit.

De negatieve uitslag van het referendum op 1 juni kwam voor de VVD als een teleurstelling. Oud-partijleider Wiegel verweet zowel het kabinet als de partijen die voor de grondwet waren een slechte campagne te hebben gevoerd.

aanpassing statuten en reglementen

De algemene vergadering van afgevaardigden (waarin alleen vertegenwoordigers van de afdelingen stemrecht hebben; zie *Jaarboek 2004 DNPP*, blz. 100) besloot op 17 december tot aanpassing van de statuten, het huishoudelijk reglement en de kandidaatstellingsreglementen van de VVD. Voor een deel ging het hier om het verwerken van al eerder aanvaarde vernieuwingsvoorstellen (zie *Jaarboek 2004 DNPP*, blz. 100-101). Verder werd onder meer het persoonlijk stemrecht ingevoerd op vergaderingen van de regionale partijorganisaties. Het voorstel om de mogelijkheid van een proeflidmaatschap in te voeren werd aangehouden; het hoofdbestuur zei toe met een nader voorstel te komen.

kilometerheffing

Bij de algemene politieke beschouwingen op 21 september sprak fractievoorzitter Van Aartsen zich onverwachts tegen de invoering van kilometerheffing uit. Volgens hem zou Nederland niet groot genoeg zijn voor dit systeem waardoor de kosten te hoog zouden worden. Hij kwam daarmee terug van de eerder uitgesproken steun van de fractie aan het plan voor een kilometerheffing dat fractielid P.H. Hofstra een jaar eerder had gepresenteerd (zie *Jaarboek 2004 DNPP*, blz. 103). Hofstra was niet gelukkig met de opstelling van Van Aartsen, maar deze hield voet bij stuk: 'Ik begrijp dat Hofstra geëmotioneerd is over dit onderwerp, maar het is aan mij om de lijn uit te zetten' (*NRC Handelsblad*, 22 september 2005). Na fractieberaad en bemiddeling van Wiegel, veranderde Van Aartsen een dag later deels van mening, door zich niet prin-

cipieel tegen rekeningrijden te verklaren. Op 4 oktober bevestigde de fractie dat onder voorwaarden en op de lange termijn kilometerheffing niet was uitgesloten.

gemeenteraadsverkiezingen 2006

Tijdens de jaarvergadering van de VVD-Bestuurdersvereniging werd de *Leidraad gemeentelijke verkiezingsprogramma's 2006-2010* vastgesteld. Na de zomer startte de partij met de voorbereiding van de campagne voor de gemeenteraadsverkiezingen van 7 maart 2006. Campagneleider was Rutte. Op 5 november had in het kader van het congres van de VVD-Bestuurdersvereniging in Lunteren de bijeenkomst *Local heroes* plaats, bedoeld voor alle lijsttrekkers en lokale campagneleiders. In de herfst werden in acht afdelingen ledenraadplegingen gehouden, waarin leden de volgorde van de kandidatenlijst konden bepalen. Het was voor het eerst dat zij van deze mogelijkheid gebruik konden maken.

verwante instellingen en publicaties

Op 22 januari, 26 februari, 18 juni, 8 oktober en 26 november hield de VVD partijraden. Achtereenvolgens kwamen hier het milieu, wonen, zorg en welzijn, onderwijs, de miljoenennota en wijkontwikkeling aan bod. Op 16 april en 29 oktober organiseerde de partij zogeheten 'flitscongressen'. Op de eerste bijeenkomst werd gediscussieerd over criminaliteitsbestrijding, aan de hand van de notitie *Effectief en op maat*. Op 29 oktober stond de notitie *Krijgsmacht in een nieuwe jas* centraal, die handelde over vredesmissies.

Op 29 augustus bood de partijcommissie Seniorenbeleid de discussienota *Aandacht voor senioren* aan het hoofdbestuur aan. De commissie wilde onder meer erkenning dat senioren volwaardig lid zijn van de maatschappij. De nota moest dienen als discussiestuk in de partij.

Op 24 februari 2005 hield de Amerikaanse hoogleraar geschiedenis J. Gillingham in Leiden de jaarlijkse Telderslezing, onder de titel 'Europe at the tipping point'. Hij raadde aan om de Europese grondwet af te wijzen. De lezing werd door de Telderstichting als brochure uitgegeven. Naast de hierboven reeds vermelde publicaties gaf de Teldersstichting in de zomer de bijdragen uit van het congres dat het bureau in december 2004 had gehouden ter gelegenheid van zijn vijftigjarig bestaan (zie *Jaarboek 2004 DNPP*, blz. 104). De bundel, getiteld *Liberaal licht op de toekomst*, was geredigeerd door mevr. W.P.S. Bierens.

Op 19 en 20 november hield de Jongeren Organisatie Vrijheid en Democratie (JOVD) haar jaarlijkse congres. De Backer maakte als voorzitter plaats voor K.J. Terwal.

Het Liberaal Vrouwen Netwerk – dat als doel heeft om de liberale invloed voor onderwerpen die vrouwen aanspreken te vergroten – hield op 17 juli een landelijke ‘netwerkdag’. Het Eerste-Kamerlid mevr. H.M. Dupuis hield een inleiding met als thema ‘Het leuke en nuttige van liberale vrouwen in de politiek’.

Op 2 april hield de Bestuurdersvereniging van de VVD haar jaarvergadering. Met A.W.H. Docters van Leeuwen, lid van de commissie-Dales die het *Liberaal Manifest* herschreef, werd gediscussieerd over het ontwerpmanifest. Het jaarlijkse congres vond plaats op 4 en 5 november. Gesproken werd onder meer over bestuurlijke vernieuwing.

personalia

Op 16 maart overleed C.A. van der Klaauw, een diplomaat die van 1977 tot 1981 minister van Buitenlandse Zaken was geweest in het eerste kabinet-Van Agt.

Senator U. Rosenthal volgde per 1 mei 2005 mevr. N.H. van den Broek-Laman Trip op als fractievoorzitter van de VVD in de Eerste Kamer.

Het Tweede-Kamerlid C.G.A. Cornielje werd met ingang van 1 september Commissaris van de Koningin in Gelderland. In de Kamer werd hij opgevolgd door J.M. Lenards.

DE SGP ONDER VUUR

A.H.M. Dölle

Inleiding

Woensdag 7 september 2005 zal ongetwijfeld als een zwarte dag worden geboekstaafd in de annalen van de Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP). Op die dag deed de rechtbank van Den Haag twee opzienbarende uitspraken, die – de ene direct, de andere indirect – de positie van de oudste partij van Nederland vol raakten.¹

In de eerste zaak oordeelde de rechter dat de Staat der Nederlanden onrechtmatig handelde door de SGP op basis van de Wet subsidiëring politieke partijen te subsidiëren. Die bijdrage diende – het vonnis was bij voorraad uitvoerbaar – direct te worden stopgezet. Deze abrupte halvering van de inkomsten trof de partij midscheeps. Met de 780.000 euro die wegviel, werd het leeuwendeel van de salariskosten van het personeel van de SGP en de met haar gelieerde organisaties gefinancierd. Hoewel de reserves nog enige tijd soelaas bieden is het duidelijk dat de partij op termijn zwaar in de knel kan komen. Niet alleen het personeelsbestand, ook huisvesting en exploitatie komen onder grote druk.

De andere uitspraak leek voor de SGP in eerste instantie wel gunstig. De eis dat de partij de uitsluiting van vrouwen van het (gewone) lidmaatschap opheft en daartoe de statuten dient te wijzigen, werd afgewezen door de rechter. Maar de afwijzing was betrekkelijk ‘technisch’ en procedureel: de Stichting proefprocessenfonds Clara Wichman *cum suis* werd niet ontvankelijk verklaard.² Het is gelet op de argumentatie in de eerste procedure door dezelfde rechter gebezigd echter twijfelachtig of de SGP in een volgende situatie de dans zou zijn ontsprongen. De gewraakte statutaire bepalingen zijn overigens inmiddels verdwenen. Hieronder zal in een afzonderlijke paragraaf op de juridische *impact* van beide uitspraken worden teruggekomen.

De reacties op de rechterlijke oordelen waren divers, zoals mocht worden verwacht. Natuurlijk was er forse teleurstelling bij de SGP. De VVD echter reageerde ingehouden opgetogen. Het Tweede-Kamerlid R. Luchtenveld stelde de volgende dag met collega-fractielid A. Hirsi Ali vragen aan minister J.W. Remkes van Binnenlandse Zaken en Konink-

rijksrelaties met de strekking dat nu ook andere clubs die discrimineren moeten worden aangepakt.³ D66 drong er bij monde van de voorzitter van de Tweede-Kamerfractie L. van der Laan – overigens tevergeefs – bij de regering op aan geen beroep aan te tekenen tegen de uitspraak van de Haagse rechter. Het CDA koos voor een afwachtende houding nu nog nieuwe rechterlijke procedures zullen volgen. De PvdA was – zo verwoordde het Tweede-Kamerlid J. Stuurman de sfeer daar – ‘heel blij’.⁴ Dat gold ook voor de kleinere linkse partijen. ChristenUnie-voorman A. Rouvoet uitte zich daarentegen bezorgd: ‘Echte tolerantie blijkt als je zaken verdraagt die jou pijn doen, waar je het niet mee eens bent.’⁵

De reacties in het doorgaans rauwere internet-milieu logen er in de regel niet om. De meeste discussianten leken blij met de juridische aanpak van een groepering die met termen als ‘dinosaurus’ en ‘sekte’ werd bedacht en die voor ‘achterlijk’ werd uitgescholden. In die filippica’s werd voortdurend een verband gelegd tussen de SGP en het islamisme, de radicaal-fundamentalistische en politieke islam. De teneur was: we moeten de ‘baardmannen’ geen verkeerd signaal geven, hetgeen zou gebeuren wanneer we het ‘fundamentalisme’ van eigen bodem zouden ontzien en nalatig zouden blijven bij een krachtige aanpak van de SGP. Dit gezichtspunt komt – zo zal nog blijken – zeer voorzichtig maar toch onmiskenbaar ook voor in de eerste uitspraak van de Haagse rechter (de Stichting proefprocessenfonds Clara Wichman tegen de Staat). Hier en daar weerklonk zelfs de roep om naar het voorbeeld van het verbod van de Turkse Welvaartspartij (Refah) ook de SGP te verbieden.⁶

De SGP komt aldus gaandeweg naar het lijkt in een kruisvuur terecht. Er wordt ‘gericht geschoten’ vanuit de samenleving, vanuit delen van de media en haar positie raakt nu ook juridisch omstreden. In eigen kring wordt het ook zo ervaren. Men is zich er van bewust meer en meer te worden gezien als een *rara avis*, een anomalie en als een extreem en buitenissig gezelschap. De fractievoorzitter van de SGP in de Tweede Kamer en nestor-parlementariër B.J. van der Vlies verwoordde dat gevoel in zijn rede tot de algemene vergadering van de SGP in 2006: ‘Men zal onze partij niet gauw met rust laten. De ultieme vraag die wij aan de samenleving te stellen hebben, is dan ook of in onze pluriforme samenleving nog ruimte zal zijn voor een minderheid met “eigenaardige” opvattingen die afwijken van wat men vindt. Ten diepste gaat het er om of in deze tijd waarin het gelijkheidsbeginsel de boventoon voert, nog plaats is voor hen die aan de Heilige Schrift onfeilbaar gezag toekennen en wensen te blijven bij de klassieke authentieke exegese ervan’.⁷ Het gevoel van ‘benauwenis’ en ‘verdrukking’, zoals dat in typisch SGP-vocabulaire wel wordt genoemd, is daarmee duidelijk verwoord.

Wat maakt de SGP zo excentriek? Want in onze dagen wekt deze groepering in de publieke opinie dikwijls bevreemding. Er is in de wetenschappelijke literatuur – wellicht daardoor – veel meer belangstelling dan voorheen voor de SGP.⁸ Die wetenschappelijke geïnspireerde belangstelling geldt ook de religieus-maatschappelijke subcultuur waaruit het SGP-electoraat afkomstig is. Ik wil daar dan ook graag naar verwijzen, maar toch ook op deze plek een noodzakelijk wat grofmazige typering beproeven. Wat is het historische, sociologische en ideologische profiel van deze formatie?

1. Profiel van de SGP

1.1 Ontstaan

De Staatkundig Gereformeerde Partij is op 24 april 1918 opgericht in Middelburg. Het is de enige vooroorlogse partij die ook nu nog in de Staten-Generaal is vertegenwoordigd. Zij haalde in 1922 een zetel en in alle verkiezingen sindsdien twee of drie zetels in de Tweede Kamer. Die electorale stabiliteit is uniek.

Politieke partijen worden vaak geboren uit onvrede. Dat was met de SGP niet anders. Men koesterde in de kring van de oprichters grote bezwaren tegen de koers die de grote reformatische moederpartijen voeren – de Antirevolutionaire Partij (ARP) en de Christelijk-Historische Unie (CHU), de natuurlijke politieke behuizingen van orthodoxe protestanten. Vooral de ARP was de gebeten hond. Die partij was in de ogen van dominee G.H. Kersten en zijn medeoprichters van de SGP veel te veel gaan koersen op het kompas van de zogeheten neocalvinistische beginselen. Deze waren in betekende mate gemunt en uitgewerkt door de ideologische gigant A. Kuyper, de leider van de ARP. Met name diens leerstuk van de ‘algemene gratie’ stuitte deze bezwaarden tegen de borst.⁹ Kuyper had geleerd dat deze algemene genade door God aan alle mensen is verleend bij het Verbond met Noach om zo ‘de onverwilde en volkomene doorwerking van de vernielende kracht van de zonde’ te stuiten.¹⁰ Door de algemene gratie wordt menselijk samenleven mogelijk gemaakt. Daarnaast is er de ‘bijzondere genade’, die via de gelovigen uitwerking heeft op de wereld. Artikel 3 van het beginselprogramma van de ARP omschrijft dat leerstuk indirect: ‘Ook op staatkundig terrein belijdt zij (de antirevolutionaire of christelijk-historische richting, A.H.M.D.) de eeuwige beginselen van Gods Woord; zóó evenwel dat het staatsgezag noch rechtstreeks noch door de uitspraak van eenige kerk, maar alleen in de consciëntie der overheids-personen, aan de ordinantiën Gods gebonden zij.’

De SGP verwerpt die visie radicaal en heeft mede daardoor ook grote moeite met de andere neocalvinistische beginselen uit het Kuyperiaanse arsenaal. Dat is bijvoorbeeld het geval met de leer van de antithese. Deze gaat er van uit dat de wezenlijke tegenstelling in de politiek ligt tussen hen die een positieve godsdienst belijden en hen die dat niet doen. Hierdoor worden ‘Rome en Dordt’, de rooms-katholieke kerk en de Reformatie, in dat opzicht in één kamp geplaatst. Voor de SGP-er – zeker toen – een horribel concept. Deze combine leidde overigens ook binnen de rechtervleugel van de ARP en zeker ook in de CHU nog wel eens tot weerstand en wrevel. In de parlementaire geschiedenis is de ‘Nacht van Kersten’ in 1925 een begrip.¹¹

Leerstukken als dat van de soevereiniteit in eigen kring, de pluriformiteit van de maatschappij en de daarmee tot op zekere hoogte samenhangende aanvaarding van de neutrale staat door Kuyper lagen evenzeer moeilijk.¹² De opvatting uit artikel 4 van het antirevolutionaire beginselprogramma dat de overheid – daartoe volstrekt onbevoegd zijnde – zich moet onthouden van elke rechtstreekse bemoeiing met de geestelijke ontwikkeling van de natie, werd door de bezwaarden niet gedeeld. Dat geldt ook voor de opvatting ‘dat de overheid alle kerkgenootschappen of godsdienstige verenigingen, en voorts alle burgers, onverschillig welke hunne denkwijze aangaande de eeuwige dingen zijn (diende) te behandelen op voet van gelijkheid’. Die opvattingen botsen met de ‘theocratische’ visie, die benadrukte dat de overheid rechtstreeks aan de Heilige Schrift is gebonden en dus allerminst neutraal kan zijn. Het was de SGP allemaal veel te passief.

De ARP negeerde in staatkundig-gereformeerde ogen – de CHU deed dat minder – de politieke noodzaak om te streven naar een overheid die het christelijke karakter van staat, school en andere nationale instituties tot uitgangspunt neemt en deze wil versterken. Daarom waren SGP-ers niet echt enthousiast over de maatschappelijke verzuiling, die te veel uitging van een ‘neutrale’ staat.¹³

Zo waren er meer grote en kleine punten van wrijving, die alleszins verklaarbaar maakten dat de bom in de zomer van 1918 barstte. De weigering van de grote reformatorische partijen om bij de ‘Pacificatie’ van 1917 het vrouwenkiesrecht te blokkeren, werd daarbij door de oprichters van de SGP bijzonder hoog opgenomen.¹⁴

Maa de grondwetsherziening van 1917 bood ook kansen. Door de invoering van de evenredigheid in het kiesstelsel¹⁵ ontstond de mogelijkheid voor kleine groepen als de SGP om door te dringen in de volksvertegenwoordigingen. De bezwaarden kregen daarmee goede podia om hun gedachtegoed uit te dragen. Dat SGP-geluid was zeker tot ruim na de Tweede Wereldoorlog onmiskenbaar, en klonk soms zelfs schrill. Voortdurende vermaningen om terug te keren naar de ‘weg der

vaderen' en tot de waarden van de 'Nadere Reformatie'; waarschuwend voor de oordelen Gods die over Nederland zouden kunnen komen als straf voor de 'verharding' in zonde; toornend tegenover de 'Roomsche Kerk' en zijn 'lansknechten' over de hele wereld maar vooral in Nederland. Deze laatste preoccupatie was bijzonder heftig en komt in retrospectief hier en daar hilarisch over – zoals het verzet tegen de afbeelding van Sint Maarten op bankbiljetten, de afkeer van het Sinterklaasfeest, en het verzet tegen salariëring van kloosterlingen in het onderwijs.¹⁶

Ook wanneer het ging om zaken als staatsloterij, danszalen en bioscopen, de Volkerenbond ('Toren van Babel'), de publieke zedelijkheid en vooral ook de zondagsrust was de stem van de SGP voor geen enkel misverstand vatbaar. Menig woordvoerder veranderde daarbij het spreekgestoelte in de vergaderzaal in een soort kansel. De redevoeringen van dominee Kersten en dominee P. Zandt waren in dit opzicht legendarisch.¹⁷

De natuurlijke achterban van de SGP vindt men bij het bevindelijke deel van de 'Gereformeerde Gezindte'. Met deze laatste term wordt het rechtzinnig-orthodoxe protestantse volksdeel, verspreid over meerdere kerkgenootschappen, aangeduid.¹⁸ De hoofdstroom binnen de bevindelijkheid legt zeer sterk de nadruk op de zogeheten 'Godservaring': de omgang met geloofservaringen. De 'Vreze des Heeren', de huiver voor 'Diens volstrekt Anders zijn', een intens zondebesef, gevoelens van grondeloze verlatenheid soms, aanvaarding van wat het leven brengt als zo beschikt, afwending van 'de wereld' maar soms ook blijdschap, hebben daarin een plaats. Het is een stroming die vaak verwantschap voelt met de 'Nadere Reformatie', de historische beweging uit de zeventiende eeuw die niet slechts de kerk maar alle domeinen van het leven wilde doorsedemen door de Reformatie.

1.2 Gedachtegoed

Binnen het landschap van de vaderlandse politiek neemt de SGP op een aantal terreinen een uitzonderlijke positie in. Veel van de stellingnames en van de beginselen die daaraan ten grondslag liggen, roepen bij menigeen onbegrip, verwarring, verwondering en soms verbijstering op. Sommige van die posities treffen de 'moderniteit' in het hart en leiden daarom zoals te verwachten valt soms tot de roep de SGP te ontbinden.¹⁹

Het ideologische profiel van de SGP is vastgelegd in het *Program van beginselen*. Dat Program verwijst op zijn beurt naar de grondslag van de partij, die is neergelegd in artikel 2 van de statuten: 'De partij stelt zich

op de grondslag van Gods Woord zoals daarvan belijdenis gedaan wordt in de artikelen 2 tot en met 7 der Nederlandse Geloofsbelijdenis. Zij onderschrijft geheel en onvoorwaardelijk de Drie formulieren van enigheid zoals deze zijn vastgesteld in de Nationale Synode, gehouden te Dordrecht in de jaren 1618 en 1619. Zij belijdt mitsdien het absoluut gezag van Gods Woord (naar de zuivere Statenvertaling) over alle terreinen des levens en derhalve mede over het terrein van het staatkundige en maatschappelijke leven zoals nader uitgewerkt in het Program van beginselen.’

Dat laatste document, zoals vastgesteld door de algemene vergadering op 26 februari 2000 in Utrecht, opent met een afkondiging die door een fors deel van de ‘postmoderne’ Nederlanders als provocatief wordt ervaren, als een echo van een opvatting uit oude tijden die men voor goed overwonnen achtte. Het eerste artikel luidt: ‘De Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP) streeft naar een regering van ons volk geheel op de grondslag van de in de Heilige Schrift geopenbaarde ordening Gods en staat mitsdien voor de handhaving van het onverkorte artikel 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis.’ Deze dikwijls ‘theocratisch’ genoemde optie komt ook in artikel 3 van het beginselprogramma naar voren. ‘De overheid is als dienaressen Gods in haar ambt onvoorwaardelijk onderworpen aan Gods Woord en Wet, waarnaar zij geoordeeld zal worden. Bij de uitoefening van haar ambt dient zij zorg te dragen voor de inrichting van de samenleving overeenkomstig de in Gods Woord geopenbaarde normen en voor de naleving van die normen.’

Deze theocratische visie, die overigens ouder is dan de SGP, klinkt ook op andere plekken in het beginselprogramma duidelijk door. Het tegengaan door de overheid van ongeloofspropaganda, valse religies en antichristelijke ideologieën uit het openbare leven (artikel 4) is daarvan een voorbeeld. Hierbij speelt – zoals het openingsartikel van het Program van beginselen ook aangeeft – artikel 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis NGB (onverkort) een centrale rol.

De impact van dit artikel is in 1905 op initiatief van Kuyper in de toenmalige Gereformeerde Kerk afgedempt door een deel van dat artikel (21 woorden) letterlijk tussen haken te zetten.²⁰ Dit artikel, dat aanvankelijk in de partij-ideologie nauwelijks een rol speelde, noemt als onderdeel van de overheidstaak niet alleen het bestuur en het houden van de hand aan de heilige kerkdienst, maar ook ‘om te weren en uit te roeien alle afgoderij en valsche godsdienst, om het rijk des antichrists te gronde te werpen en het Koninkrijk van Jezus Christus te doen vorderen, het woord des Evangelies overal te doen prediken, opdat God van een iegelijk geëerd en gediend wordt, gelijk Hij in Zijn Woord gebiedt’.

In deze theocratische of bibliocratische²¹ visie past de verwerping van de volkssoevereiniteit²² (artikel 3 en 8), de rigide borging van de zon-

dagsrust (artikel 5), de eis dat de overheid de eedsvorm vergt (artikel 3) en de normering van allerlei beleidsvelden aan de Schrift. Wetgeving moet gegrond zijn op de Goddelijke Wet (artikel 11) en rechtspraak op het in de Heilige Schrift geopenbaarde 'recht des Heeren' (artikel 12). Een tweede steen des aanstoots naast de theocratische/bibliocratische grondslag van de partij vormt voor velen het 'vrouwenstandpunt'. Dat tweede standpunt hangt uiteraard nauw samen met het eerste. Het Program van beginselen besteedt daaraan expliciet aandacht in de artikelen 7 en 10. Het eerste luidt: 'Gods Woord leert dat man en vrouw krachtens de scheppingsorde een eigen specifieke, van elkaar onderscheiden roeping en plaats hebben ontvangen. In deze orde is de man het hoofd van de vrouw. Maatregelen ter erkenning van de gelijkwaardigheid van mannen en vrouwen worden positief beoordeeld. Elk emancipatiestreven dat de van God gegeven roeping en plaats van mannen en vrouwen miskent, is revolutionair en moet krachtig worden bestreden.' Artikel 10 stelt: 'De opvatting van het vrouwenkiesrecht voorkomend uit een revolutionair emancipatiestreven strijdt met de roeping van de vrouw. Dat laatste geldt ook voor het zitting nemen van de vrouw in politieke organen, zowel vertegenwoordigende als bestuurlijke. De vrouw zij in haar eigen consciëntie overtuigd of zij haar stem kan uitbrengen met inachtneming van de haar door God gegeven plaats.' Het 'vrouwenstandpunt' van de SGP is aldus zwaar verankerd in het beginselprogram, waarbij sleutelwoorden Gods Woord en de scheppingsorde zijn. Hieronder komt de hernieuwde discussie over de politieke participatie in bijbels perspectief, zoals die in 2006 opnieuw in de SGP is gevoerd, nog ter sprake.

Het ideologische profiel van de SGP kent naast het theocratische element en het vrouwenstandpunt nog andere opvallende karakteristieken. Posities die dikwijls haaks staan op het (post-)moderne, overwegend stedelijke en seculiere levensgevoel, en die heftige tegenkanting oproepen. Dat geldt tot op grote hoogte ook voor de staatkundig-gereformeerde opvattingen over de doodstraf, die als rechtvaardige en rechtmatige straf wordt betiteld (artikel 13), en de veroordeling van de homoseksuele levenspraktijk.

Wat ook opvalt, is de afwijzing van staking en uitsluiting als instrumenten die sociale partners tegen elkaar mogen aanwenden. De SGP is de enige overgebleven politieke partij in Nederland die zich nog steeds op het standpunt stelt dat het kiesrecht organisch moet worden ingericht (artikel 8). Dat wil zeggen dat het kiesrecht geen attribuut behoort te zijn van individuen, maar dient te worden toegekend aan verbanden waarbij duidelijk aan een soort huismankiesrecht lijkt te worden gedacht. De afwijzing van vaccinatieplicht (artikel 21) en verplichte verzekeringen, evenals de afwijzing van dwang in de sfeer van sociale

verzekeringswetten, behoren net als de wens lijkverbranding te verbieden ook tot de markante partijstandpunten. De radicale verwerping van het Europees integratiestreven, waardoor onder invloed van rooms-katholicisme en humanisme het werk van de Reformatie al meer zou worden afgebroken en het Koningschap zou worden gedegradeerd (artikel 29) is een andere opvallende passage.

Het Program van beginselen belijdt verder de specifieke, diepe verbondenheid met het volk Israël als ‘volk van het oude verbond’ (artikel 29 b). De vooraanstaande plaats van kerkelijke en particuliere instanties, ook in de sfeer van financiële bijstandverlening, wordt erkend. Het vooropstellen van het draagkrachtbeginsel in de fiscale sfeer met het gezin als belangrijkste ijkpunt valt eveneens op. Abortus en euthanasie worden volstrekt van de hand gewezen.

Al deze voorbeelden tonen overtuigend aan dat de positie van de SGP in het Nederlandse politieke landschap inderdaad zeer uitzonderlijk is.

2. Externe druk

De krachten waaraan het kleine maar hechte bolwerk dat de SGP in een aantal opzichten vormt, in deze tijd blootstaat zijn enorm. De storm van de tijdgeest rukt aan de deuren en luiken van het ‘Pand der vaders’. De tijdgeest laat overigens de bewoners van dat pand zelf al evenmin onberoerd. In de kring van de bevindelijke gereformeerden en dus ook in de SGP komen flinke discussies voor over zaken als de (on)aanvaardbaarheid van televisie en internet, de roeping van de vrouw, en de functie van sport. Het begrip ‘cultuuropdracht’, dat vooral centraal staat in de ChristenUnie, wordt daarbij ook in staatkundig-gereformeerde kringen nogal eens gehoord.²³ Bezorgde SGP-ers van behoudender signatuur ontwaren daarin soms een herleving van het gewantrouwde Kuiperiaanse activisme. In deze debatten spelen met name de SGP-jongerenorganisatie maar ook bijvoorbeeld sommige lokale bestuurders een rol, die zich minder wereldmijdend lijken te willen opstellen.²⁴ Soms zoeken zij frontaal de aanval, bijvoorbeeld door juridische stappen te ondernemen tegen de ‘kruisscène’ waarin pop-icoon Madonna tijdens optredens aan een kruis ging hangen. De SGP-jongeren lijken daarbij soms ook zelfs beïnvloed door evangelisch geïnspireerde opwekkingsbewegingen zoals de Verenigde Staten die kennen en die niet samengaan met de visie van de SGP op de relatie tussen godsdienst en wereld. De vraag hoe men zich tot de moderne wereld dient te verhouden bij het licht van de Bijbel die is geopenbaard in een heel andere samenleving, wordt regelmatig opgeworpen. De discussie over het vrouwenstandpunt, de duiding van artikel 36 NGB en de theocratische optie woedt er regelmatig.

Dit artikel laat die interne discussie buiten beschouwing.²⁵ Hierna komen slechts exogene factoren ter sprake, krachten dus die van buitenaf op de SGP worden uitgeoefend. Die manifesteerden zich vooral sinds de Nederlandse culturele revolutie in de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw steeds nadrukkelijker.

2.1 De Nederlandse culturele revolutie

Hoewel de SGP zich altijd wel in een zeker religieus en maatschappelijk isolement bevond, is het decor waartegen de partij werd opgericht geheel anders dan de context waarbinnen zij tegenwoordig functioneert. In 1918 bestond Nederland voor het overgrote deel uit mensen die zichzelf als christen omschreven. De verzuiling had de volle wind in de zeilen. In deze samenleving, die christelijk wilde heten, leefde nog een flink deel van de mensen op het platteland en in kleinere stadjes; de natuurlijke biotoop van de SGP. Het leven verliep daar in eeuwenoude patronen.²⁶ Rangen en standen, tradities en overgeleverde instituties bepaalden een belangrijk deel van het leven. De publieke moraal was ‘latent-calvinistisch’; de nadruk lag op matigheid en soberheid, uitbundigheid en genotzucht waren snel verdacht.²⁷ Het welvaartspeil was voor de meeste mensen laag. Het gezin was in velerlei opzicht nog de hoeksteen van die maatschappij. De overheid stond op afstand van een samenleving waarin particulier initiatief en kerk de toon zetten. De mobiliteit van de bevolking was bescheiden.

Het huidige Nederland is sindsdien in een aantal opzichten revolutionair veranderd. De zuilen (zeker ook de in SGP-kring zeer gewantrouwde rooms-katholieke zuil) stortten in, de kerken liepen leeg. God verdween niet alleen in Jorwerd. Er kwam een massale toestroom van mensen uit andere culturen – met name ook uit de islamitische – op gang, de verstedelijking nam sterk toe, de welvaart groeide spectaculair, de vrouwenemancipatie accelereerde. Andere groepen slaagden er in zich eveneens te ontworstelen aan hun tweederangs positie. Onder druk van het democratiseringsstreven raakten overgeleverde gezagsstructuren in het ongereede, of werden ‘gehorizontaliseerd’. De Europese integratie kwam op stoom, de nationale soevereiniteit smolt. De gemiddelde opleiding van de burgers steeg. Veel mensen gingen buiten het gezinsverband leven; huwelijken en gezinnen raakten steeds vaker opgebroken. De ‘hedonisering’ van de openbare zeden en het publieke domein kwam op gang en een veel ongebreidelder consumptiepatroon ontstond. De mobiliteit nam enorm toe. De massamedia gingen het openbare leven domineren.

Door dat alles heen echter is het vooral het oprukken van een mensbeeld dat haaks op dat van de SGP staat, dat opvalt. Een mensbeeld waarbij – zoals de SGP dat wel uitdrukt – de mens op de troon van de schepping

komt. De persoonlijke God wordt zo niet doodverklaard, dan toch grotendeels verbannen uit het publieke domein. De godsdienst wordt gepri-vatiseerd en de waarden worden gedemocratiseerd. Dat wil zeggen dat recht, bestuur, ethiek en publieke moraal niet als transcendent verankerd worden beschouwd, maar als sferen die uiteindelijk geijkt zijn aan de publieke opinie. Gods Woord wordt niet meer gehoord. Dat alles hangt samen met het spectaculaire proces van de individualisering, zoals zich dat de laatste halve eeuw stormachtig heeft ontwikkeld en overal zichtbaar is.

2.2 Individualisering

De individualisering – letterlijk de groei naar een op het individu georiënteerde cultuur – is een parameter die zich in het hele Westen maar zeker ook in Nederland manifesteert. Het recht op zelfverwerkelijking en -ontplooiing en het benadrukken van de persoonlijke autonomie en de daarbij behorende keuzevrijheid van het individu is zeker na de jaren zestig van de vorige eeuw steeds meer in het middelpunt komen te staan. Het is het gemeenschappelijke element dat de beweging van de ‘68-ers’, de ‘horizontalisering’ in de theologie, de doorbraken op het terrein van euthanasie, abortus en homohuwelijk, de frappante vooropstelling van het gelijkheidsbeginsel (bijvoorbeeld in artikel 1 van de grondwet), de ontzuiling, de opkomst van de tweede feministische golf, en de democratiseringsimpuls op allerlei terreinen van het maatschappelijke leven met elkaar verbindt – zeker in de ogen van de SGP-ers.

Vanuit die fundamentele individualiseringstendens komen andere grondrechten die vooral betrekking hebben op de verbanden waarin mensen leven, onder druk. De vrijheid van vereniging, de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging, de vrijheid van onderwijs en in bepaalde opzichten ook de vrijheid van meningsuiting – alles moet wijken voor het gelijkheidsbeginsel, zo ervaren SGP-ers dat.²⁸ In hun ogen wordt dat beginsel als een koevoet gehanteerd om maatschappelijke verbanden en overgeleverde samenlevingsvormen open te wrikken. Structuren die de verlichting, vooruitgang en emancipatie in de weg staan, behoren te wijken voor het gelijkheidsbeginsel. Dit principe zou als een ijsbreker ruim baan maken voor de nieuwe mens die desnoods – zo vreest men in staatkundig-gereformeerde kring – gedwongen zal worden ‘vrij te zijn’, onder het motto ‘Staat bevrijdt de kinderen en de vrouwen uit een neerdrukkend christelijk fundamentalistisch klimaat’. Zeg maar de Franse Revolutie ‘*revisited*’.

2.3 De islam

De komst van honderdduizenden islamitische immigranten bracht een nieuwe maatschappelijke problematiek in beeld. De ‘Fortuyn-revolte’ zette de achterkant van de multiculturaliteit op de maatschappelijke en politieke agenda. Integratie werd het devies. De vrees voor de radicale islam, gevoed door de dramatische aanslagen in de Verenigde Staten, West-Europa en Zuidoost-Azië, verhoogde het gevoel van urgentie.

Het begrip ‘kernwaarden’ nam een hoge vlucht: waarden die ieder in Nederland als *Leitkultur* dient te delen, althans te respecteren. Het gaat hier om waarden zoals de scheiding van kerk en staat, de gelijkheid van man en vrouw, het verbod op de doodstraf en nog veel meer, die ononderhandelbaar en *hors concours* moeten zijn; het streven deze te veranderen is taboe. De gedachte aan partijverboden voor formaties die tegen deze waarden in zouden gaan, won zelfs aan populariteit. Het lijkt onvermijdelijk dat in die visie de SGP dan al snel hinderlijk in beeld komt. De ‘eigen fundamentalisten’ moeten er ook aan geloven, ook al geloven ze wat anders.

2.4 Ideologische terp

Een andere factor die nadelig is voor de SGP ligt in de neergang van de reformatorische zuil en de ‘reformatorische politiek’, zoals die nog gedurende een groot deel van de twintigste eeuw kon worden herkend als een coherent, wat gesloten stelsel van beginselen en daaruit afgeleide maximen. Het was als het ware het natuurlijke (soms negatieve) referentiekader van de SGP. Het samengaan van de ARP en de CHU met ‘de roomsen’ in het CDA leidde tot een nieuwe christen-democratische ideologie, waarin het oude reformatorische politieke verhaal veel minder zichtbaar was.

Dat laatste had zich overigens zeker – zo blijkt uit de twaalf jaar durende discussies rond het nieuwe beginselprogramma van de ARP (1961) – toch al vrij ver van de staatkundig-gereformeerde denkwereld ontwikkeld.²⁹ Het ideologische isolement van de SGP nam daardoor toe. Daar komt bij dat bijna alle huidige Nederlandse politieke partijen uit fusies zijn ontstaan. Die fusiemomenten vormden tevens evenzovele, soms hachelijke ideologische revisiedebatten. De SGP is echter vanaf 1918 steeds op zichzelf gebleven. De spectaculaire secularisatie in Nederland leidt er verder toe dat kennis van het christendom – laat staan van de specifieke variant van de bevindelijkheid – wegzinkt in de samenleving. De SGP was ook in het oude Nederland dat nog in overwegende mate christelijk was, al een merkwaardig fenomeen in de ogen van veruit de meeste Nederlanders. Maar de partij werd herkend als een

authentieke variant in een buitenprovincie van het rijk van de theologie en de staatkunde. Er was een referentiekader, want ook een negatief referentiekader is een referentiekader.

Dat referentiekader is tegenwoordig nagenoeg verdwenen. In de massamedia en in allerlei andere fora wordt ook daarom steeds meer blijk gegeven van ergernis over wat men ziet als bizarre opvattingen, die men op geen enkele manier meer kan thuisbrengen. De grote ‘mega’-middenklasse in de moderne samenleving raakt hierdoor dikwijls geïrriteerd. Er is weinig begrip voor ‘dat gedoe op de Veluwe’, en die ergernis vertaalt zich natuurlijk politiek ook in een sterke korzeligheid ten opzichte van deze bijzondere politieke subcultuur. De SGP raakt door dit alles verder geïsoleerd en vindt nog slechts bij de ChristenUnie en bij het CDA enig – spaarzamer wordend – begrip.

3. De processen

In de twee hierboven reeds genoemde processen voor de Haagse rechter draaide het uiteraard om juridische argumenten, redeneringen en interpretaties. Maar het rumoer van het voortdurende maatschappelijke debat over ‘waarden en normen’ is niet zo ver weg. Logisch! Rechtsbeoefening en rechterlijke uitleg staan tot op zekere hoogte onder de hypotheek van ‘de buitenwereld’ en vinden al lang niet meer plaats in de ivoeren toren van de *Begriffsjurisprudenz*. Het is onder omstandigheden gewenst dat evoluerende rechtsopvattingen in de duiding worden meegenomen en verdisconteerd. De mate waarin dat gewenst of toegestaan is, vormt een oud strijdpunt onder juristen. Aan de ene kant zijn er die benadrukken dat het belang van rechtszekerheid meebrengt dat vooral naar de historische bedoeling van de (grond)wetgever dient te worden gekeken. De andere pool bestaat uit rechtsgeleerden die de teleologische interpretaties (‘naar het doel toe’) belangrijk vinden.

Hieronder volgt een korte samenvatting van de onderscheiden inbrengen in de beide ‘SGP-processen’, zoals gevoerd bij de Haagse arrondissementsrechtbank. De procedures waren aangespannen door een tiental verenigingen en stichtingen – voor het merendeel vrouwenorganisaties – waarbij vooral de Stichting proefprocessenfonds Clara Wichman in de publiciteit het beeld bepaalde. De eisende partijen wilden in het eerste proces dat de rechter ‘voor recht zou verklaren’ dat de Staat onrechtmatig had gehandeld jegens hen en jegens de personen (de vrouwen in Nederland) wier belangen zij verdedigden. De Staat, zo betoogden zij, handelde in strijd met een of meer bepalingen van internationaal recht en/of bepalingen uit de grondwet en/of andere regels van geschreven en ongeschreven recht door ‘niks aan de SGP te doen’ (3.1). In het tweede proces (3.2) vorderden zij statutenwijziging van de SGP.

3.1. Proces tegen de Staat der Nederlanden

Het proces concentreerde zich vooral, zo bleek al snel, op de uitleg van het bepaalde in artikel 7 van het ‘Verdrag tot uitbanning van alle vormen van discriminatie van vrouwen’ (kortweg: Vrouwenverdrag):

‘De staten die partij zijn bij dit Verdrag, nemen alle passende maatregelen om discriminatie van vrouwen in het politieke en openbare leven van het land uit te bannen en verzekeren vrouwen in het bijzonder het recht op gelijke voet met mannen

- a) hun stem uit te brengen bij alle verkiezingen en volksstemmingen en verkiesbaar te zijn in alle openbaar gekozen lichamen;
- b) deel te nemen aan de vaststelling van het overheidsbeleid en aan de uitvoering hiervan, alsook openbare ambten te bekleden en alle openbare functies op alle overheidsniveaus te vervullen;
- c) deel te nemen aan niet-overheidsorganisaties en verenigingen op het gebied van het openbare en politieke leven van het land’.

Het punt waar het in deze maar ook in de hierna volgende procedure in het bijzonder om draaide, was de statutaire uitsluiting (artikel 4, lid 1) door de SGP van vrouwen van het gewone lidmaatschap van die partij. Die uitsluiting werd gerechtvaardigd met een beroep op de artikelen 7 en 10 uit het Program van beginselen, die hierboven zijn weergegeven. Het buitengewone lidmaatschap zoals dat volgens artikel 5, lid 1 van de statuten wel openstond voor vrouwen compenseerde die uitsluiting allerm minst, zo meenden de eiseressen. Tegen deze achtergrond vorderden zij dat de Staat werd verboden deze onrechtmatige situatie verder te laten bestaan, en/of een veroordeling van de Staat om door de rechtbank te bepalen maatregelen te nemen die die situatie binnen een bepaalde termijn zouden beëindigen.

De Staat verweerde zich op verschillende gronden. De betrokken organisaties waren – zo meende hij – *niet-ontvankelijk*, omdat die onvoldoende belang hadden bij hun eisen. Dit technische en formele argument werd door de rechtbank verworpen. Wij zullen op dit aspect niet te ver hoeven ingaan, nu het rechtstreekse verband met het onderwerp van dit artikel ontbreekt. De conclusie van de rechter was dat eiseressen inderdaad een collectieve actie zoals bedoeld in het Burgerlijk Wetboek konden instellen en dat zij in deze zaak (niet in de andere procedure tegen de SGP; zie hieronder) ook een eigen belang bezaten. Het is echter zeer waarschijnlijk dat dit punt in hoger beroep opnieuw zal worden opgeworpen door de Staat. Deze hield in zijn verweer staande dat voor de zogeheten ‘collectieve actie’ zoals die recent in het Burgerlijk Wetboek is opgenomen, in dit geval geen grond bestaat. Wat kort door de bocht gezegd: eiseressen zouden in dit geval niet-ontvankelijk zijn, omdat zij bij de eis geen belang hebben. Interessant in de verwer-

ping van die opvatting door de rechtbank is de stelling dat het belang een zwaardere lading krijgt ‘als men bedenkt dat het niet denkbeeldig is dat in de (nabije) toekomst ook andere partijen opstaan die vrouwen – op godsdienstige motieven – een andere politieke en/of maatschappelijke rol toebedelen dan mannen waardoor het gevaar van discriminatie wederom op de loer ligt’.³⁰

De Staat beweerde verder dat artikel 7 van het Vrouwenverdrag *geen rechtstreekse* werking bezit. Het vraagstuk van de rechtstreekse werking is een geliefd en bekend discussiepunt in de staatsrechtelijke dogmatiek.³¹ Bij rechtstreekse werking gaat men er van uit dat een bepaling in een verdrag een ieder verbindt. De praktische betekenis daarvan ligt er in dat iedere burger of rechtspersoon – zoals de organisaties die de eis deponeren – in dat geval een beroep op die bepalingen kunnen doen. Er zijn ook veel (bepalingen uit) verdragen die niet rechtstreeks werken. Dan gaat het om afspraken die staten verplichten het overeengekomene via vooral wetgeving te implementeren in de nationale rechtsorde. De staten bezitten in dat verband doorgaans ruime marges. De ene staat doet het zus, de andere zo. Het is uiteindelijk de rechter die moet vaststellen of een bepaling wel of geen rechtstreekse werking kent en of betrokkenen daar dus een recht of verplichting aan kunnen ontleen of bezitten. Rechters kijken daarbij naar de tekst van de bepalingen, het systeem van het verdrag, de bedoelingen van de verdragsluitende partijen (in het bijzonder die van het eigen land), naar wat er sinds de sluiting van het verdrag is ondernomen, enzovoort.

De rechter verwierp in deze concrete procedure de opvatting van de Staat. De bepalingen werken, zo stelde hij, wel degelijk rechtstreeks. Daarbij ‘hing’ de rechter de Staat vooral op aan de toenmalige opvatting van de regering dat het bewuste artikel 7 niets toevoegde aan de verplichtingen die de Staat toch al had op grond van andere (nationale en internationale) bepalingen, en dat deze bepaling daarom rechtstreeks kan worden ingeroepen voor de civiele rechter. Daarbij dient overigens wel te worden aangetekend dat de SGP-statuten toen nog op het punt van het lidmaatschap voor vrouwen zwegen. Dat sprak voor zich totdat er over geprocedeerd werd; toen schreef men het maar op in de statuten.³²

De rechtbank stelde vervolgens vast dat in het licht van artikel 7 sub c en van de zogeheten ‘Algemene Aanbevelingen’ van het Comité voor de uitbanning van discriminatie van vrouwen (bevoegdheid die dit comité ingesteld op basis van artikel 17 van het Vrouwenverdrag op grond van artikel 21 van dat verdrag bezit) op dit punt de SGP vrouwen feitelijk uitsluit van het passieve kiesrecht.

De rechtbank wees er verder op dat niet alleen mannen en vrouwen op gelijke voet deel moeten kunnen nemen aan een politieke partij, maar

dat ook voor politieke partijen verplichtingen uit het verdrag voortvloeien. Zij moeten de gelijkheid van man en vrouw in dit opzicht in hun statuten en in hun toepassing daarvan tot uiting laten komen. Op de Staat rust de verplichting dat zij verzekert dat deze statuten – net als uiteraard de eigen statelijke wetgeving – met dit beginsel in overeenstemming worden gebracht. De Staat treedt echter niet op tegen de SGP, aldus de rechter, maar subsidieert deze juist.

Het verweer van de Staat dat *grondrechten* als de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging, de vrijheid van vereniging en vergadering en de vrijheid van meningsuiting in dit verband ook gewicht in de schaal leggen, slaagde evenmin. De rechter erkende wel dat de Staat ook de plicht heeft andere grondrechten af te wegen tegen het verbod van discriminatie. In dit opzicht volgde de rechter de stelling die bij de laatste algehele herziening van de grondwet in 1983 door de grondwetgever is betrokken en die nog eens in 2004 is herhaald in de notitie over grondrechten van minister Th.C. de Graaf voor Bestuurlijke vernieuwing en Koninkrijksrelaties.³³ De rechter erkende ook dat een rechterlijke afweging van belangen tussen burgers onderling (bijvoorbeeld tussen de SGP en een vrouw die van deze partij lid wil worden) zeer wel denkbaar is. De rechter verwierp in casu echter wel degelijk het beroep van de Staat op die andere grondrechten. Huiselijk gezegd omdat de rechter oordeelde dat de Staat zijn beurt voorbij heeft laten gaan bij de totstandkoming van het Vrouwenverdrag. De Staat heeft daarbij geen voorbehoud gemaakt, zoals in een ander verband Canada en het Verenigd Koninkrijk dat wel hebben gedaan.³⁴ De verdragsluitende partijen hebben in dat licht vervolgens de voorrang van het verbod op discriminatie boven andere grondrechten in de verdragstekst *beperkt* tot verenigingen op het politieke en openbare terrein. Maar daar geldt dan ook dat het discriminatieverbod absoluut prevaleert. De verdragsluitende partijen hebben die afweging immers, zo meende de rechter, dan al – minstens impliciet – gemaakt, namelijk bij de sluiting en goedkeuring van het verdrag.

Het verweer van de Staat dat hij de ‘passende maatregelen’ – waartoe het Vrouwenverdrag in artikel 7 verplicht – wel degelijk had getroffen door implementatie in nationale regelgeving, overtuigde de rechter al evenmin. Het feit dat in het Burgerlijk Wetboek een bepaling is opgenomen die ontbinding van discriminerende verenigingen mogelijk maakt, kan niet als zodanig worden gekwalificeerd.³⁵ De opname van die bepaling is niet op zichzelf een passende maatregel. De rechter constateerde dat de Staat (in de persoon van de minister van Justitie, nu het Burgerlijk Wetboek het openbaar ministerie hiertoe bevoegd verklaart) geen poging had gedaan die ontbinding te vorderen en aldus toetsing door de rechter mogelijk te maken. Dat geldt ook voor de in artikel 137c

tot en met g in het Wetboek van Strafrecht opgenomen antidiscriminatiebepalingen: die slaan óf niet op deze situatie óf ze zijn niet geactiveerd door de Staat, door vervolging in te stellen tegen de SGP.

Zo gaat de rechter nog even door. Ook de Algemene wet gelijke behandeling, de Mediawet, de Kieswet, de Wet subsidiëring politieke partijen, noch andere bepalingen uit andere wetten kunnen als ‘passende maatregel’ bedoeld in artikel 7 van het Vrouwenverdrag worden gekwalificeerd. De conclusie die de rechter na al deze overwegingen trok, kan dan ook nauwelijks meer verbazen: ‘Gelet op hetgeen hiervoor is overwogen, komt de rechtbank tot het oordeel dat de Staat gehandeld heeft in strijd met het bepaalde in artikel 7, sub a en c, Vrouwenverdrag. De Staat heeft de (grond)wettelijke regeling van het passief kiesrecht zo ingericht en vooralsnog ingericht gelaten dat de laatste en formele fase van kandidaatstelling en verkiezing van doorslaggevende betekenis is voor wie het passief kiesrecht kunnen uitoefenen. Politieke partijen kunnen zodoende in vergaande mate invloed uitoefenen op de partijkandidering en daarmee op het passieve kiesrecht. De strekking van het passieve kiesrecht voor de individuele burger wordt zo in vergaande mate bepaald door de interne procedureregeling met betrekking tot kandidering van de politieke partij, hetgeen zoals is gebleken, kan leiden tot een met de grondbeginselen van het Vrouwenverdrag strijdige situatie.’

Praktisch betekende dat voor dat ogenblik dat de Staat de subsidie aan de SGP diende te beëindigen. Toetsing aan allerlei andere in het geding gebrachte bepalingen uit het (inter)nationale recht (artikel 1 van de grondwet bijvoorbeeld) is door deze uitkomst, zo merkte de rechter op, verder niet meer van belang in deze casus en blijft onbesproken.

3.2. Proces tegen de SGP

De eiseressen waren minder fortuinlijk met hun andere procedure, die tegen de SGP.³⁶ Deze uitspraak werd op dezelfde dag gedaan als die in het geding van de Stichting proefprocessenfonds Clara Wichman cum suis tegen de Staat. In de procedure tegen de SGP eisten zij met name dat deze partij haar statuten aan zou passen op het punt van het (buitengewone) lidmaatschap voor vrouwen. De rechter achtte hun vordering hier, anders dan in de eerste procedure, niet ontvankelijk. Hij redeneerde kort weergegeven als volgt. Eiseressen komen met deze eis niet op voor een algemeen belang als bedoeld in de Nederlandse wetgeving. Er is ook geen groepsbelang of eigen belang, in de zin die wetgeving en jurisprudentie daaraan geven. De rechter restte daarom niets anders dan hun vorderingen niet ontvankelijk te verklaren. In feite komt het er op neer dat nu er geen SGP-vrouw of groep SGP-vrouwen die het volwaar-

dig lidmaatschap eisen omdat zij geen genoeg nemen met hun buitengewoon lidmaatschap bereid was gevonden de procedure te voeren, de rechter de eis niet kon ontvangen.

De SGP kon echter gelet op de uitspraak in het andere geding niet echt opgelucht ademen. Indien SGP-vrouwen naar de rechter zouden stappen, zouden hun kansen waarschijnlijk niet gering zijn. Nu inmiddels de statuten van de SGP zijn aangepast, liggen de kaarten wel weer wat anders.³⁷ Het blijft evenwel de vraag wat de rechter doet met vorderingen die de uitsluiting van het passieve kiesrecht in het Program van beginselen en diensgevolge indirect in de statuten van de kiesverenigingen op de korrel nemen. Een dergelijke procedure is al door de Stichting proefprocessenfonds Clara Wichman cum suis aangevangen.

4. Nasleep van de processen

De beide uitspraken van de rechter hebben een aantal min of meer ingrijpende gevolgen gehad. Bij drie daarvan is het goed nog eens stil te staan: de interne discussie binnen de SGP over het vrouwenstandpunt, de inzet van de vervolprocedures die zijn gestart of worden overwogen, en het algemene grondrechtendiscours.

4.1 De interne partijdiscussie

De discussie over het vrouwenstandpunt is in de SGP ouder dan de rechterlijke uitspraken, maar is daardoor wel beïnvloed.³⁸ In staatkundig-gereformeerde kringen wordt vanouds alom vastgehouden aan de opvatting dat de man het hoofd is van het gezin. Zo verstaat men daar de Bijbel. Gods Woord leert de gelijkwaardigheid van man en vrouw, maar ook de ondergeschiktheid van de vrouw aan de man. Zij is niet geschapen om de man te leiden, maar om hem ‘tot hulpe te zijn’. Die ‘scheppingsorde’ wordt vooral gebaseerd op de volgorde in de schepping: Adam is eerst gemaakt, en daarna Eva. Deze uitleg wordt met een keur van bijbelteksten uit de beide Testamenten geïllustreerd.³⁹ Men is het er tevens over eens dat vanuit die scheppingsorde het ook de man is die in de kerk de leiding heeft en de ambten vervult.

De discussie begint met de vraag of deze lijn direct dient te worden betrokken op maatschappij en staat. Het beginselprogramma van de SGP doet dat nadrukkelijk wel (zie de artikelen 7 en 10), maar er zijn wel dissidente geluiden hoorbaar die met bijbelse argumenten (vooral door verwijzing naar de oudtestamentische vrouwen Mirjam, Hulda en in het bijzonder Debora) meer ruimte bepleiten voor vrouwen in het publieke domein. De SGP volhardt echter in de kern bij het klassieke standpunt.⁴⁰ De beide artikelen 7 en 10 zijn – zo herhaalt de partij – ‘vol-

uit schriftuurlijk', en het is een zaak van beginsel dat het regeerambt (hieronder begrepen het volksvertegenwoordigingschap) is voorbehouden aan de man. Het past een gereformeerde partij daarom volstrekt niet om vrouwen kandidaat te stellen of naar voren te schuiven voor deze posten. Wel werd op de jaarvergadering van 24 juni 2006 een andere deur opengezet.⁴¹ Vrouwen kunnen sindsdien gewoon lid worden van de SGP, waarbij de constructie van het buitengewone lidmaatschap verviel. De belangrijkste redengeving achter deze wending: 'Uit Gods Woord valt... niet zonder meer af te leiden dat er voor vrouwen geen taken zouden kunnen liggen in een private organisatie als onze partij.'⁴² De SGP wordt dan ook als een zodanig verband gezien. Men voelt wel aan dat – mede gelet op het vorige standpunt – dat hier een en ander wringt. Want de SGP heeft natuurlijk wel zoals elke politieke partij bij uitstek van doen met het regeerambt, dat taboe blijft voor vrouwen. De partij legt nu echter meer het accent op de omstandigheid dat het lidmaatschap niet met dat ambt samenvalt en dat de formele binding aan het beginsel-program de grens bepaalt aan de uitoefening van het lidmaatschap.

4.2 De vervolgpcedures

Het juridische gevecht gaat door. Het is bepaald niet uitgesloten dat de partijen uiteindelijk bij de Hoge Raad of zelfs bij het Hof voor de Rechten van de Mens in Straatsburg terecht komen. De Staat is voor eerst bij het Gerechtshof in Den Haag opgekomen tegen het vonnis van de Haagse arrondissementsrechter. De SGP heeft zich in deze procedure gevoegd. De Stichting proefprocessen Clara Wichman op haar beurt tekende bezwaar aan tegen de andere uitspraak (de niet ontvankelijk-verklaring) van dezelfde rechter en de SGP rukte uit tegen het besluit van de Staat om de nieuwe subsidieaanvraag te weigeren. Het valt te hopen dat al dit juridische geweld uiteindelijk meer licht zal werpen op een aantal toch wel prangende kwesties. Hierbij kan gedacht worden aan de vraag van de hierboven genoemde (niet-)ontvankelijkheid. Daaraan zit ook een algemeen juridisch aspect. Wanneer is een collectieve actie toegestaan? Dat punt is voor ons onderwerp op zich zelf niet direct van belang, maar het is wel wezenlijk voor de uitkomst van de beroeps-procedures.

Dat geldt ook voor de voor juristen belangrijke en omstreden vraag of de rechter terecht heeft aangenomen dat artikel 7 van het Vrouwenverdrag rechtstreekse werking bezit. Veel auteurs hebben namelijk – zij het meestal wel een aantal jaren geleden – betoogd dat gelet op de bewoordingen en het stelsel van het verdrag en de opstelling van de verdrags-partijen moet worden geconcludeerd dat het Vrouwenverdrag slechts staten bindt en rechtstreekse werking ontbeert.⁴³

Die vraag zal zeker aan de orde komen in de door de Stichting proefprocessenfonds Clara Wichman aangespannen procedure, gesteld dat de eis ontvankelijk wordt verklaard. Daarin staat de eis centraal dat de SGP haar statuten aanpast op het punt van het passieve kiesrecht. In dat geval zouden de statuten overigens – een bijzondere figuur – haaks komen te staan op Program van beginselen en op de grondslag van de SGP.

Een vierde belangrijke kwestie is die van de botsende grondrechten. De rechter kon die vraag ontwijken door met name via verwijzing naar het eerder genoemde Canadese en Britse voorbehoud vast te stellen dat Nederland die afweging tussen het grondrecht van niet-discriminatie en de andere grondrechten zoals de vrijheid van godsdienst en vereniging had gemaakt, toen het besloot het verdrag te sluiten en goed te keuren. De vraag die echter niet aan de orde kwam, was of de internationaal-rechtelijk geborgde grondrechten van vrijheid van godsdienst, vrijheid van vereniging en vrijheid van meningsuiting in deze casus nog een impact bezitten en voldoende mee zijn afgewogen.

Een laatste wezenlijk punt dat wellicht opduikt, is de vraag of de rechter van opvatting is dat ontbinding van de SGP één van de maatregelen is die worden gevorderd in het Vrouwenverdrag. De Haagse rechter leek dat bepaald niet uit te sluiten.⁴⁴ Ten slotte zal ook gemakkelijk de vraag op kunnen komen hoe het nu zit met de horizontale werking van het gelijkheidsbeginsel en met het grondrecht van het passieve kiesrecht – de vraag dus of en in hoeverre die grondrechten werken in de verhouding tussen burgers en privaatrechtelijke rechtspersonen zoals de SGP. Dit punt zal natuurlijk slechts door de hogere rechters kunnen worden beantwoord in zoverre zij, anders dan de Haagse rechter, aan toetsing aan grondrechten toekomen. Een andere vraag is die of en in hoeverre de staat bij de uitvoering van de Wet subsidiëring politieke partijen onderscheid mag of moet maken tussen legale politieke partijen. Het juridische steekspel is kortom nog bepaald niet afgelopen.

4.3 Het algemene grondrechtendiscours

Het SGP-dossier toont voor alles aan dat er nog altijd een heel wezenlijk probleem boven de moderne samenleving hangt. Het is de vraag naar de verhouding tussen de grondrechten – in het bijzonder de verhouding tussen het gelijkheidsbeginsel en het discriminatieverbod enerzijds en een aantal andere grondrechten zoals de vrijheid van godsdienst, vereniging, betoging, onderwijs en meningsuiting anderzijds. De grondwetgever zag in 1983 die bui trouwens al hangen, maar stelde vast dat er geen hiërarchie bestond tussen de grondrechten. De wetgever en de rechter moeten de nadere algemene respectievelijk concrete afwegingen verder invullen. De notitie van minister De Graaf herhaalde dit gezichtspunt.⁴⁵

Met name sinds het optreden van W.S.P. Fortuyn en het debat over integratie en multiculturaliteit, dat katalyseerde door allerlei affaires en incidenten, is het debat over de zogeheten kernwaarden van de rechtsstaat op gang gekomen. De opmerking van minister J.P.H. Donner van Justitie dat de sharia zou kunnen worden ingevoerd indien twee derde van de Nederlanders dat wensen, ontlokte in september 2006 andermaal stormen van verontwaardiging en leidde tot een razend debat. Maar de minister bracht een belangwekkend punt op. Welke zijn die voor alle tijden geldende, voor de volkswil immune en voor toekomstige geslachten onaantastbare kernwaarden en grondwetsbepalingen. De SGP zou het overigens wel weten, maar dit terzijde! En als we deze onveranderlijke waarden al kunnen formuleren, dient een tweede vraag zich aan: op welk buitenmenselijk fundament rusten deze rechtsnormen ten laatste? In ieder geval kennelijk niet in een concreet bestaand Nederlands volk, want dat moet er van afblijven. Het antwoord dat de basis gevonden wordt in internationale verdragen is juist, maar verplaatst de vraag slechts. Welke verdragsbepalingen zijn voor altijd onopzegbaar? Zijn de kernwaarden dan verankerd in goddelijk recht? In het natuurrecht misschien? Of is het de onaantastbare imperatief van de Verlichting als metafysisch orderingsbeginsel?

Het antwoord is niet zo eenvoudig en het is onwaarschijnlijk dat erover consensus bestaat. Het is ook daarom zaak prudent te zijn. Men moet zich meerdere malen bedenken alvorens vreedzame groepen op grond van hun gedachtegoed uit te sluiten en hun bijdrage in het politieke debat taboe te verklaren. Die voorzichtigheid heeft met cultuurrelativisme overigens niets van doen. Het is te hopen dat zelfs in een samenleving die steeds nerveuzer wordt toch nog zo veel beheersing overblijft dat men niet te snel in dit verband het eigen gelijk in juridisch beton giet. Discriminatie is een kwaad. Het betekent dat gelijke gevallen ongelijk worden behandeld. Maar het blijft een feit dat nu juist verschillend kan worden gedacht over de vraag welke gevallen aan elkaar gelijk zijn. Er moet binnen het kader van de rechtsstaat ruimte zijn voor mensen en groepen die op vreedzame wijze hun geweten volgen, ook in de politiek – zelfs al komt een en ander de overgrote meerderheid van tijdgenoten absurd of onbegrijpelijk voor. Het Nederlandse (staats)recht ruimt traditioneel die ruimte in voor vreedzame groepen. Het is ons tot nu historisch ook niet zo slecht gekomen.

noten

¹ Arrondissementsrechtbank Den Haag, 7 september 2005: LJ nrs Au 2088 en Au 2091.

² Het betreft hier de volgende organisaties: Vereniging Nederlands

Juristencomité voor de Mensenrechten, FNV-Vrouwenbond (niet ontvankelijk; n.o.), Stichting Tiye International (n.o.), Stichting Vrouwenalliantie, Stichting Humanistisch Overleg Mensenrechten, Nederlandse Vereniging voor Vrouwenbelangen, Vrouwenarbeid en Gelijk Burger-schap, Vereniging Vrouwenennetwerk Nederland, Stichting de Bundeling (n.o.), Vereniging Nederlandse Vrouwen Raad (n.o.).

³ *Handelingen der Tweede Kamer*, nr. 347, vragen op 8 september 2005.

⁴ *Reformatorisch Dagblad*, 8 september 2005.

⁵ *Ibidem*.

⁶ Europees Hof voor de Rechten van de Mens, 13 februari 2003.

⁷ B.J. van der Vlies, *'Vernieuwde kracht'*. *Partijrede 25 maart 2006*, Den Haag, 2006.

⁸ Zie de dissertaties van W. Fieret, *De Staatkundig Gereformeerde Partij 1918-1948. Een bibliocratisch ideaal*, Houten, 1990; Jan Zwemer, *In conflict met de cultuur. De bevindelijk gereformeerden en de Nederlandse samenleving in het midden van de twintigste eeuw*, Kampen, 1992; en K. van der Zwaag, *'Onverkort of gekortwiekt'? Artikel 36 van de Nederlandse Geloofs-belijdenis en de spanning tussen overheid en religie. Een systematisch-historische interpretatie van een 'omstreden' geloofsartikel*, Heerenveen, 1999. Daarnaast zijn er nogal wat deelstudies en enkele doctoraalscripties verschenen die op (aspecten van) de SGP betrekking hebben.

⁹ A. Kuyper, *De gemeene gratie*, 3 dln., Leiden en Amsterdam, 1902-1904; in 1921-1923 en 1931-1932 opnieuw uitgegeven in Kampen.

¹⁰ A. Kuyper, *De overheid*, Kampen, 1922.

¹¹ Het eerste kabinet-Colijn viel op 10 november 1925 over de kwestie of het Nederlands Gezantschap bij de paus moest worden gehandhaafd. Dominee Kersten wist de meerderheid van de Kamer achter zich te krijgen om de daarvoor begrote gelden te schrappen. Bij die meerderheid bevonden zich naast de linkse oppositie (liberalen en sociaal-democraten) ook de CHU.

¹² A.H.M. Dölle, 'De Staatkundig Gereformeerde Partij', in: *Jaarboek 1981 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1982, 158-187.

¹³ Vooral via het concept van de soevereiniteit in eigen kring zochten de antirevolutionairen naar een krachtig eigen bastion door zelfbepaling op allerlei domeinen (zoals het onderwijs) te claimen tegenover de staat, die aldus werd teruggewezen naar een beperkt gebied buiten de zuilen. Vanuit het bastion van de eigen kring zou uiteindelijk wel de herkerstening van Nederland moeten worden beproefd (*reculer pour mieux sauter*).

¹⁴ De grondwetsherziening van 1917 die ook de vurig gewenste financi-

ele gelijkberechtiging van het bijzonder en openbaar onderwijs bracht, maakte de invoering van vrouwenkiesrecht mogelijk. Bij wet van 9 augustus 1919 werd dit ook daadwerkelijk ingevoerd en bij de grondwetsherziening van 1922 in de nationale constitutie opgenomen.

¹⁵ Huidige artikel 53 lid 1 van de grondwet.

¹⁶ Dölle, *op.cit.*, 173-175.

¹⁷ G.H. Kersten was Tweede-Kamerlid van 1922 tot 1945; P. Zandt van 1925 tot 1961.

¹⁸ Bevindelijke orthodoxe christenen vinden kerkelijk vooral onderdak in de Gereformeerde Gemeenten, in de Christelijk Gereformeerde Kerk en in de Gereformeerde Bond binnen de Nederlandse Hervormde Kerk. De fusie die in 2004 leidde tot de Protestantse Kerk Nederland (PKN), had de uittocht van een deel van de 'Bonders' naar de Hersteld Hervormde Kerk – die na de fusie en in reactie daarop is ontstaan – tot gevolg. Een deel van de Bonders is – zij het soms met bezwaard gemoed – gebleven in de PKN. Geografisch gezien wonen deze gelovigen meer dan gemiddeld in wat wel de Nederlandse 'Bijbelgordel' (*Bible belt*) wordt genoemd: delen van Noordwest Overijssel, op de Veluwe en de Utrechtse Heuvelrug, en in het gebied tussen de grote rivieren en op de Zeeuwse en Zuid-Hollandse eilanden.

¹⁹ Zo betoogt H.U. Jessurun d'Oliviera dat de regering de SGP moet aanpakken. Hij verwijst daarbij ook naar de aanpak door de Turkse staat van de Welvaartspartij, die daar verboden werd (*Trouw*, 8 januari 2002); zie ook noot 6.

²⁰ 'Om te weren en uit te roeien alle afgoderij, en valse godsdienst, om het rijk des antichrists te gronde te werpen'; zie Van der Zwaag, *op.cit.*, 16.

²¹ Fieret heeft voorkeur voor deze term, omdat het bij de SGP er vooral om gaat de overheid en haar beleid te schoeien op bijbelse normen.

²² Die afwijzing van de volkssoevereiniteit is een basiskenmerk van alle 'rechtse' partijen uit de parlementaire geschiedenis. 'Tegen de Revolutie het Evangelie', aldus G. Groen van Prinsterer. De overheid wordt gezien als 'Dienaresse Gods' zoals ook in de beginselprogramma's van het CDA en de ChristenUnie wordt gezegd. Hierdoor wordt het unieke karakter van de overheid als institutie die niet (geheel) herleidbaar is tot een actuele samenleving benadrukt. Ook wordt daarmee aangegeven dat aan de overheid vanuit bovenwillekeurige, transcendent verankerde normen grenzen zijn gesteld. De relatie tussen schepping, zondeval en algemene of bijzondere gratie wordt overigens nogal verschillend gelegd. De rooms-katholieke leer zoals door het thomisme gestempeld benadrukt de natuurrechtelijke inbedding. Protestante opvattingen – hoewel ook daarbinnen verschillende benaderingen bestaan (bijvoor-

beeld politiek vertaald in de grondslagen van CDA, CU en SGP) – benadrukken vooral het Verbond van God met Noach als het moment waar de overheid wordt ingesteld, terwijl ook zeer sterk de nadruk wordt gelegd op de Romeinenbrief van Paulus (Romeinen 13, vers 1 tot en met 7).

²³ De opdracht uit Genesis de aarde te bevolken, te bewerken, te beheeren en te bewaren stond centraal in de opvattingen van het Gereformeerd Politiek Verbond (GPV) en klinkt derhalve ook door in het gedachtegoed van de ChristenUnie. De SGP ziet aan de sterke nadruk die daar wordt gelegd op die cultuuropdracht een risico van activisme en optimisme, dat zich te weinig rekenschap zou geven van de werking van de zonde en het ‘vreemdelingschap’ van de christen in deze wereld.

²⁴ C.S.L. Janse, Bewaar het pand. De *spanning tussen assimilatie en persistentie bij de emancipatie van de bevindelijk gereformeerden*, Houten, 1985; H. Stoffels, *Als een briesende leeuw. Orthodox-protestanten in de slag met de tijdgeest*, Kampen, 1995. Zie ook H. van den Berge, ‘Open vensters naar de wereld’, in: *Reformatorisch Dagblad*, 5 oktober 1998.

²⁵ Belangstellenden vinden desgewenst voldoende van hun gading op de website (niet op zondag!) van de SGP (www.sgp.nl), in de jaargangen van het partijorgaan *De Banier*, en in de talrijke rapporten en notities die dat debat markeren.

²⁶ De beschrijving daarvan door Geert Mak in *Hoe God verdween uit Jorwerd. Een Nederlands dorp in de twintigste eeuw* (Amsterdam, 1996) is treffend en overtuigend.

²⁷ Mooi geïllustreerd door Joshua Livestro, *De adem van grootheid. Nederland in de jaren vijftig*, Amsterdam, 2006.

²⁸ Zie Van der Vlies, ‘*Vernieuwde kracht*’.

²⁹ R.S. Zwart, ‘*Gods wil in Nederland*’. *Christelijke ideologieën en de vorming van het CDA (1880-1980)*, Kampen, 1996, 213-222.

³⁰ Arrondissementsrechtbank Den Haag, 7 september 2005: LJ nrs Au 2088, rechtsoverweging 3.6.

³¹ Zie bijvoorbeeld C.W. van der Pot et al., *Handboek van het Nederlandse staatsrecht*, Deventer, 2006, 679.

³² Vooral mevr. R. Grabijn-Van der Putten, lid sinds 1984, heeft de strijd aangeboden over de positie van de vrouw in de SGP. Succes bij onder andere de Commissie Gelijke Behandeling bleef toen uit.

³³ *Grondrechten in een pluriforme samenleving*. Kamerstuk 2003-2004, 29614, nr. 2.

³⁴ Deze landen wilden de zogeheten ‘private social clubs’ in het kader van de verenigingsvrijheid uitsluiten van de werking van artikel 7 sub c van het Vrouwenverdrag. Op deze extrapolatie door de rechter kwam

kritiek zoals in M. de Blois, *NJCM-Bulletin*, 30 (2005), 8 (7 sep.), 1110-1118.

³⁵ Artikel 2:20 lid 1 *Burgerlijk Wetboek*.

³⁶ LJ Au 2091. De Haagse rechter deed deze uitspraak eveneens op 7 september 2005.

³⁷ Bij besluit van de algemene vergadering van 24 juni 2006 in Gouda: 73 procent van de stemgerechtigden stemde met de statutenwijziging in.

³⁸ Zie voor een overzicht van de discussies en de ontwikkelingen binnen de SGP ten aanzien van het vrouwenlidmaatschap de Jaarboeken van het DNPP sinds 1991.

³⁹ Vooral uit Genesis en de brieven van de Apostel Paulus. Zie de SGP-brochure *Man en vrouw schiep Hij hen. Politieke participatie in bijbels perspectief*, Den Haag, 2006.

⁴⁰ De artikelen 7 en 10 van het *Program van beginselen* blijven onveranderd en nu deze juridische gelding hebben ook voor de leden en dus ook voor de vaststellers van de statuten van de plaatselijke kiesverenigingen, betekent dat dat de SGP geen vrouwen kandideert voor het 'regeerambt', dat wil zeggen voor vertegenwoordigende en bestuurlijke (overheids-)organen.

⁴¹ Zie noot 37.

⁴² *Man en vrouw schiep Hij hen*, 37.

⁴³ P.H. Kooijmans, *Internationaal publiekrecht in vogelvlucht*, Groningen, 1991 (derde bewerkte druk); M. de Blois, 'Mannenpartij en het Vrouwenverdrag', in: *Nemesis*, 18 (2002), no. 6, 173-179; 177-179.

⁴⁴ De rechter wijst op de verplichting die het Vrouwenverdrag ook aan de politieke partijen zelf zou opleggen. De rechtbank zou een vordering tot ontbinding als bedoeld in het *Burgerlijk Wetboek* door het openbaar ministerie verwelkomd hebben, zo lijkt het. Dan zou de vraag aan de rechter voorgelegd hebben kunnen worden.

⁴⁵ *Grondrechten in een pluriforme samenleving*. Kamerstuk 2003-2004, 29614, nr. 2.

GELOVEN IN IDEOLOGIE

Nederlandse christen-democraten en de vorming van de Europese Volkspartij

S. Van Hecke

Naar aanleiding van hun zilveren jubileum gaven de Nederlandse christen-democraten zichzelf een cadeau: *25 jaar CDA. Tussen macht en inhoud*.¹ Dit fraai uitgegeven interviewboek wandelt door de geschiedenis van het CDA, op zoek naar de manier hoe de partij machtsstreven en trouw aan haar beginselen heeft trachten te verzoenen – zo suggereert althans de ondertitel. Dat niet alleen macht nodig is om beginselen te kunnen realiseren maar ook strategie om die macht te veroveren, wordt stilletjes verzwegen, evenals het feit dat het CDA reeds dertig jaar participeert in een Europees proces van transnationale partijvorming.

Dit laatste hoeft echter niet te verbazen. Partijgeschiedenissen en -analyses leggen stevast de klemtoon op het nationale niveau, hoewel partijen ook opereren op het lokale en transnationale vlak. Dit geldt des te meer voor christen-democratische partijen, die veel belang hechten aan hun lokale verankering én hun Europese oriëntatie. Beide dimensies komen in de reeds genoemde publicatie slechts zijdelings aan bod, met name in het kader van de stichting van het CDA. Enerzijds vormden in enkele gemeenten de Antirevolutionaire Partij (ARP), de Christelijk-Historische Unie (CHU) en de Katholieke Volkspartij (KVP) reeds lang voor 1980 de facto één partij. En anderzijds vonden deze partijen elkaar ook reeds op Europees vlak.

Dit artikel gaat dieper in op het Europese niveau waarop het CDA opereert. Centraal staat de Europese Volkspartij (EVP) – waarvan het CDA één van de stichtende leden is – en haar fractie ('delegatie') in het Europees Parlement. Aan de hand van de driedeling tussen macht, strategie en ideologie worden de belangrijkste aspecten uit hun onderlinge verhouding belicht, alsook enkele verschuivingen die zich in de loop der jaren hebben voltrokken. Omdat deze analyse niet losstaat van eerder en ander onderzoek, wordt eerst kort ingegaan op de literatuur over (de relatie tussen) het CDA en de EVP.²

1. Gescheiden werelden?

Christen-democratische partijen zijn nooit bijzonder populair geweest bij historici en politicologen. Als er over de socialisten en sociaal-democraten bibliotheken zijn volgeschreven, dan beperkt de christen-democratische literatuur zich tot enkele boekenplanken, zo luidt de stelling die intussen gemeengoed is geworden. Ook over communisten, groenen en extreem-rechtse partijen zijn al heel wat studies verschenen. Dat dit voor christen-democratische partijen niet geldt, is opmerkelijk aangezien ze in verschillende West-Europese landen dikwijls een dominante positie bezetten in het partijenlandschap en gedurende lange periodes macht uitoefenen op nationaal vlak. Als christen-democratische partijen al het voorwerp uitmaken van wetenschappelijk onderzoek, dan betreft het dikwijls partijgeschiedenissen (*single case studies*) die het belang van instellingen, met name politieke partijen, voor de politieke geschiedenis onderstrepen. Daarnaast duiken christen-democratische partijen geregeld op in vergelijkende studies (*comparative politics*), die zich richten op gelijkenissen en verschillen met andere nationale partijen binnen hetzelfde partijstelsel of met christen-democratische partijen in andere landen. Bovendien is er weinig uitwisseling van onderzoeksresultaten tussen beide benaderingen, hoewel dit euvel niet exclusief is voor de studie van christen-democratische partijen.³

Nederland levert hier een geval apart. Enerzijds bestaat er een relatief uitgebreide literatuur over (het ontstaan en de beginjaren van) het CDA. Vooral de electorale successen van de jaren tachtig noopten na de decennialange neergang van de confessionele partijen tot een verklaring, temeer daar in wetenschappelijke kringen de stichting van de partij met de nodige scepsis was onthaald. Anderzijds hebben historici en politicologen elkaar gevonden in enkele gemeenschappelijke studies, of hebben zij zich beroepen op inzichten uit de politicologie respectievelijk de politieke geschiedenis om het 'fenomeen' CDA te doorgronden.⁴ Het hoeft andermaal weinig verbazing te wekken dat het ook deze onderzoekers vooral te doen was om het wel en wee van het CDA op nationaal vlak. Studies met een lokale of een transnationale inslag zijn daarom eerder schaars. De spreekwoordelijke uitzonderingen zijn een artikel van de politicoloog H.-M.Th.D. ten Napel en de uitgebreide studie van de historicus A. van Kessel, waarin de auteur zich in het kader van de EVP verdiept in de relatie tussen het CDA en de *Christlich Demokratische Union* (CDU).⁵

Politicologische studies over transnationale partijen die de rol van nationale partijen niet veronachtzamen, zijn evenmin rijkelijk voorradig. De literatuur (en het onderzoek in het algemeen) betreffende politieke partijen en de Europese Unie (EU) is lange tijd kwantitatief beperkt geble-

ven. Enerzijds was er het onderzoek naar de fracties in het Europees Parlement en de transnationale partijfederaties; anderzijds werden de Europese beleidsoriëntaties van individuele partijen onderzocht. Wat ontbrak, was de link tussen beide. Weinig van de literatuur over Europese integratie handelde immers over politieke partijen en weinig van de studies over politieke partijen ging over (Europese) integratie. Recent is daar echter drastisch verandering in gekomen: partijonderzoekers zijn zich meer en meer gaan toeleggen op de invloed van de EU op bijvoorbeeld partijsystemen, terwijl EU-specialisten de rol van politieke partijen hebben ontdekt. Daaruit is gaandeweg een nieuwe onderzoeksagenda ontstaan: de europeanisering van politieke partijen.⁶ Onderzoek naar de verhouding tussen nationale en transnationale partijen vormt daar een integraal onderdeel van.

2. Driewerf strijd

De specifieke aard van de relatie tussen het CDA en de EVP komt exemplarisch tot uiting in drie conflicten waarin de Nederlandse christen-democraten strijd hebben geleverd binnen hun transnationale partijorganisatie: de oprichting van de EVP midden jaren zeventig, de uitbreiding van de EVP-fractie met de Britse *Conservatives* begin jaren negentig, en de toetreding van *Forza Italia* in de tweede helft van hetzelfde decennium. Uiteraard waren in deze crises ook andere lidpartijen betrokken en hebben er ook andere incidenten – weliswaar van een beperktere omvang – plaatsgevonden. Vooraleer de relatie tussen CDA en EVP systematisch te belichten in termen van macht, strategie en ideologie, worden deze drie conflicten besproken.

2.1 De oprichting van de EVP

Het eerste strijdpunt dient zich meteen aan bij het ontstaan van de EVP. In alle politieke families hangt de oprichting van transnationale partijen samen met de voorbereiding van de eerste rechtstreekse verkiezingen van het Europees Parlement, die aanvankelijk gepland zijn voor 1978. Hoewel er reeds transnationale fracties bestaan in het Parlement, dat nog is samengesteld uit nationale afgevaardigden, vinden verschillende partijleiders het noodzakelijk dat er naast de fractie ook een partijorganisatie wordt opgebouwd. Dit voornemen reflecteert de algemene verwachting dat de rechtstreekse verkiezing van het Europees Parlement een belangrijke impuls zal geven aan de totstandkoming van een Europees partijenstelsel (dat dra de overhand zou krijgen op de verschillende nationale partijsystemen). Zo steken ook enkele leidinggevende christen-democraten de koppen bij elkaar. Dit gebeurt in het kader van de

Europese Unie van Christen-Democraten (EUCD), meer bepaald het zogeheten 'Politiek Comité van Christen-Democratische Partijen uit Lidstaten van de EG'. Van deze organisatie zijn de ARP, de CHU en de KVP lid.⁷ Hun afgevaardigden maken deel uit van de 'Christen-Democratische Fractie' van het Europees Parlement.

Een heikel punt is dat deze fractie bij gebrek aan christen-democratische zusterpartijen geen vertegenwoordigers heeft uit het Verenigd Koninkrijk en Denemarken, landen die beide in 1973 tot de toenmalige Europese Gemeenschap (EG) zijn toegetreden. In tegenstelling tot de socialistische fractie zijn de christen-democraten dus niet meer in alle lidstaten vertegenwoordigd en door de komst van een grote groep *Labour*-parlementsleden verliezen ze bovendien hun status van grootste fractie. Dit is vooral de Duitsers een doorn in het oog. De CDU heeft een goede verstandhouding met de Britse Conservatieven en op nationaal vlak levert ze, net zoals de conservatieve broeders, felle oppositie tegen de sociaal-democraten. Voor de Duitse christen-democraten is het ondenkbaar dat een Europese partijorganisatie haar relaties met de Britten doorkruist, laat staan dat ze geen vertegenwoordiging heeft in één van de grote landen van de EG. Per slot van rekening bestaat de CDU zelf uit christen-democraten, conservatieven en liberalen. Dit is echter buiten de christen-democraten uit de Benelux en Italië gerekend. Omdat die op nationaal vlak dikwijls coalitieregeringen vormen met de sociaal-democraten (en dit voor vele van hun vertegenwoordigers de geprivilegieerde partner is), zien ze geen heil in het opzetten van een Europees anti-socialistisch bondgenootschap. Over het programma van de nieuwe partij – dat klassiek christen-democratisch is, aangevuld met het ideaal van een Europese federatie – bestaat desalniettemin grote eensgezindheid. De opstellers van het program kunnen zich beroepen op christen-democratische manifesten die eerder door de betrokkenen zijn goedgekeurd en voor de Duitsers lijkt dit geen breekpunt te zijn.⁸ De discussie spitst zich hoofdzakelijk toe op de naam en het lidmaatschap. Beide moeten worden vastgelegd in de statuten van de nieuwe partij.

De kwestie van de naamgeving is geen bijkomstige aangelegenheid, aangezien de naam aan de buitenwereld te kennen geeft welk profiel de partij zich aanmeet. De voorstanders van de opname van de Britse en Deense conservatieven proberen de term 'christen-democratisch' te vermijden; de tegenstanders zien in de verwijzing naar die aanduiding de garantie voor het behoud van het christen-democratisch karakter van hun Europese samenwerking.⁹ Om uit de impasse te raken, doet een speciaal daartoe opgerichte werkgroep allerlei compromisvoorstellen, gaande van 'Democratisch Centrum' over 'Europese Christen-Democratisch Volkspartij' tot 'Europese Sociale Partij voor de Vooruitgang'.¹⁰ Uiteindelijk wordt de naamskwestie op de valreep beslecht in

de schoot van het Comité zelf. Er wordt gekozen voor de term ‘volkspartij’ omdat die – zo luidt de redenering – én tegemoet komt aan de Duitse eis van openheid naar niet-christen-democratische partijen, én de term ‘christelijk’ vermijdt, die klerikale en paapse associaties zou oproepen in het Verenigd Koninkrijk en Scandinavië, én refereert aan christen-democratische tradities in verschillende landen. Immers, ‘klassieke’ christen-democratische partijen uit de Benelux, met name de Belgische Christelijke Volkspartij (CVP), de Nederlandse KVP en de Luxemburgse *Chrëschtlech-Sozial Vollekspartei* (CSV) noemen zichzelf ‘volkspartij’, terwijl in Frankrijk en Italië de voorlopers van het *Centre des Démocrates Sociaux* (CDS) en de *Democrazia Cristiana* zich vroeger als ‘volkspartij’ aanduiden.¹¹ Deel van het compromis is dat tegelijk de referentie naar ‘christen-democratie’ behouden blijft in de ondertitel: ‘Federatie van Christen-Democratische Partijen van de EG’. Dit laatste zou echter niet meer dan een Pyrrusoverwinning blijken.¹²

Ook over het lidmaatschap is er heel wat te doen: wordt het EVP-lidmaatschap voorbehouden aan partijen uit lidstaten van de EG of kunnen ook partijen uit niet-EG-landen – die dikwijls van niet-christen-democratische signatuur zijn – zich formeel verbinden met de nieuwe Europese partij? Het pleit wordt beslecht in het voordeel van diegenen die voorstander zijn van een beperking van het lidmaatschap. Door die beperking trachten zij ook via deze weg het ‘christen-democratisch’ karakter van de EVP te vrijwaren. Het Intern Reglement voorziet echter wel in een ‘geassocieerd lidmaatschap’ en een ‘waarnemersstatuut’, maar dit wordt aan geen enkele partij toegekend. Ook een formeel samenwerkingsverband (‘brug’) tussen de EUCD en de EVP komt er niet. De tegenstanders van ‘open lidmaatschap’ houden immers voet bij stuk. De EVP bestaat bij haar oprichting in 1976 dus alleen uit christen-democratische partijen uit lidstaten van de EG. De opname van een relatief kleine partij zoals de *Nea Demokratia* na de toetreding van Griekenland in 1981 tot de EG verandert door feitelijk niets aan. Integendeel, de partij heeft weliswaar geen christen-democratische wortels, maar sluit dankzij haar nauwe banden met de Grieks-Orthodoxe Kerk naadloos aan bij de idee van religieus geïnspireerd politiek engagement. Dit betekent niet dat de christen-democratische fundamenteën van de EVP geen versterking kunnen gebruiken, getuige enkele initiatieven die begin jaren tachtig worden genomen onder het voorzitterschap van de Belgische ex-premier L. Tindemans.

De oprichting van de EVP lijkt aanvankelijk op een overwinning van de Nederlandse visie over hoe een christen-democratisch samenwerkingsverband er op Europees vlak zou moeten uitzien. De samenwerking tussen de ARP, het CHU en de KVP die voor deze strijd nodig was, is

relatief succesvol gebleken. Deze goede afloop blijft niet zonder interne gevolgen. Naar aanleiding van de oprichting van de EVP werken de drie groepen intensief samen en wordt hun gemeenschappelijke actie – in de fractie in het Europees Parlement vormen ze reeds één groep – versterkt. Dat die generatie (top)politici elkaar heeft gevonden dankzij Europa, en dat in die zin de Europese fractie- en partijvorming heeft bijgedragen tot het ontstaan van het CDA, is intussen tot het collectieve geheugen van de Nederlandse christen-democraten gaan behoren.¹³ Hoewel er meerdere parallellen te trekken vallen, is de oprichting van de EVP in tegenstelling tot die van het CDA een louter elitaire aangelegenheid: alleen EVP-fractieleden en in Europa geïnteresseerde politici uit de lidpartijen zijn bij dit proces betrokken.

2.2 De toetreding van de Britse Conservatieven

Eind jaren tachtig verandert de context waarin de EVP opereert compleet.¹⁴ De heropleving van het Europese integratieproces – waardoor de rol van het Europees Parlement en dus ook het soortelijk gewicht van haar fracties zal toenemen – en het vooruitzicht van de toetreding van nieuwe lidstaten – dikwijls zonder christen-democratische zusterpartijen – confronteert de partij opnieuw met de vragen uit haar oprichtingsperiode: zal ze een aparte politieke stroming blijven met gevaar voor marginalisatie in een steeds grotere Europese Unie, of zal ze een alliantie vormen met gelijkgezinden met gevaar voor verlies van de christen-democratische identiteit? De EVP kiest resoluut voor de laatste optie. De intussen sterk geworden positie van de CDU, het slechte resultaat van de EVP bij de Europese verkiezingen van 1989 en het aantreden van de Belgische premier W. Martens als voorzitter in 1990 zijn daar allesbehalve vreemd aan. Feitelijk volgt de EVP een dubbele strategie: enerzijds de programmatische basis van de partij versterken en anderzijds de partij verruimen met christen-democratische en gelijkgezinde partijen uit oude en nieuwe lidstaten van de Unie. Dit resulteert in een in 1992 goedgekeurd nieuw programma ('Basisprogramma van Athene') respectievelijk de toetreding van verschillende niet-christen-democratische partijen in de loop van de jaren negentig. Sommige toetredingen verlopen geruisloos; rond andere ontstaat heel wat commotie, zowel binnen als buiten de EVP.

Voor het CDA ligt vooral de toenadering tot de Britse Conservatieven gevoelig. Dit is opmerkelijk, gezien de traditioneel nauwe relaties tussen Nederland en het Verenigd Koninkrijk. Dat dit geen verlengstuk kent in de houding tussen beide betrokken partijen, is te wijten aan het a-confessionele en economisch liberale karakter van de Britse Conservatieven.¹⁵ Dit belet niet dat er lange tijd goed werd samengewerkt met

de Britse Conservatieven in het Europees Parlement. Omdat de fractie waartoe de Britse Conservatieven behoren in 1989 uit elkaar valt (omwille van de overstap van de Spaanse conservatieven naar de EVP) en omdat de Britten beseffen dat ze op eigen kracht niet veel meer zullen betekenen in het 'nieuwe' Parlement, richt Londen een officiële aanvraag tot toetreding aan de EVP-fractie. Dit is in de EVP evenwel geenszins een vanzelfsprekende aangelegenheid. De Britse premier M. Thatcher is immers nog steeds partijleider van de Britse Conservatieven en verpersoonlijkt het euroscepticisme. Het hoeft weinig betoog dat dit laatste lijnrecht ingaat tegen de opinie van de EVP(-fractie) en haar lidpartijen, waaronder het CDA.

De EVP moet plots wel duidelijk kleur bekennen wanneer eind 1990 met de komst van de nieuwe Britse premier J. Major de Conservatieve partij een gematigder toon aanslaat. Dit brengt het toetredingsdossier in een stroomversnelling. Hoewel de Conservatieven op een doorbraak aansturen en zich bereid tonen het EVP-programma te onderschrijven, blijft het water nog te diep. Op een speciale EVP-top in Brussel in het voorjaar van 1991 is er geen overeenstemming onder de leiders van de diverse christen-democratische partijen. De Duitse kanselier H. Kohl leidt de groep van voorstanders; onder meer de Italiaanse en Benelux-christen-democraten zijn tegen. De Nederlandse minister-president R.F.M. Lubbers waarschuwt: 'De onderschrijving door de conservatieven van het EVP-programma lijkt interessant, maar bewijst paradoxaal hun gebrek aan inhoudelijke verdieping.'¹⁶ Hem wacht overigens nog de heikele taak om de Britten aan boord te houden tijdens de onderhandelingen van wat later het 'Verdrag van Maastricht' zal heten. Voor vele EVP-leiders vormt Maastricht precies de lakmoesproef voor de koers die Major Europees wil varen. Hoewel het eindresultaat voor velen tegenvalt, leeft toch het gevoel dat de uiteindelijke verdragswijziging een grote EVP-stempel draagt en dat dit onmogelijk gerealiseerd zou zijn met Thatcher aan de onderhandelingsstafel.¹⁷

Intussen hebben enkele werkgroepen de toenadering programmatisch en organisatorisch voorbereid en hebben ook verschillende lidpartijen hun visie op papier gezet.¹⁸ Wanneer de EVP-top van 14 februari 1992 zich opnieuw buigt over de kwestie, adviseert die de fractie een zogeheten *Fraktionsgemeinschaft* te vormen met de Britse Conservatieven, naar analogie met de fractie van CDU en *Christlich Soziale Union* (CSU) in de Duitse Bondsdag. Onder meer Lubbers stuurt aan op een snelle beslissing van de fractie, terwijl Kohl temporiseert omwille van de naderende Britse en Italiaanse parlementsverkiezingen.¹⁹ Een *Fraktionsgemeinschaft* komt er uiteindelijk niet. In plaats van als groep tot de fractie te kunnen toetreden (en op basis daarvan enkele garanties voor hun autonomie in de wacht te kunnen slepen), hebben de Britse Conser-

vatieven geen andere keuze dan individueel lid te worden van de EVP-fractie, wat ze uiteindelijk ook doen. Deze 'nederlaag' hebben ze onder meer te danken aan het volgehouden Nederlands verzet binnen de fractie.²⁰

Het CDA speelt ook een belangrijke rol in dat andere luik van de 'nieuwe' EVP: de totstandkoming van het 'Basisprogramma van Athene'. Het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, meer bepaald haar directeur J.J.A.M. van Gennip, neemt deel aan de voorbereidende besprekingen, dient ontwerp teksten in en volgt kritisch de totstandkoming van het nieuwe document. Dit nieuwe program is het antwoord van de partij op de gewijzigde ideologische constellatie die zich sinds de val van de Berlijnse Muur in 1989 in Europa heeft afgetekend. Het kan bovendien dienen als leidraad bij uitbreidingsoperaties. Op die manier is het voor de EVP duidelijk wat ze van haar toekomstige leden kan verwachten, en weten diezelfde kandidaat-leden welke principes ze dienen te onderschrijven om tot de EVP te kunnen toetreden. Het is echter niet toevallig dat de oefening om tot een nieuwe ideologische tekst te komen, wordt afgerond in de maanden na de toetreding van de Britse Conservatieven tot de EVP-fractie. Voor velen, niet in het minst het CDA, biedt het de mogelijkheid om de negatieve energie om te zetten in een positief en inhoudelijk 'christen-democratisch' project.

Wat de politieke praktijk betreft, ontwikkelen de relaties tussen de EVP en de Britse Conservatieven zich aanvankelijk in de gewenste richting. De communicatie tussen de partijhoofdkwartieren verloopt naar behoren en in het Parlement wordt goed samengewerkt, ook met de CDA-afgevaardigden, zolang Londen gematigde Conservatieven naar Brussel en Straatsburg afvaardigt. Na het ontslag van Major als premier en partijvoorzitter komt hieraan een dramatisch en bruusk einde, zodanig dat het aanvankelijke vooruitzicht van partijlidmaatschap wordt opgeborgen. De eurosceptici hebben het sindsdien (en tot de dag van vandaag) voor het zeggen bij de *Tories*.²¹ De relaties degraderen tot op het niveau waarop met de regelmaat van de klok wordt bedreigd de fractie te verlaten en een eigen, concurrerende fractie op te richten. De naamsuitbreiding tot EVP-ED-fractie (waarbij 'ED' staat voor 'Europese Democraten') en de wijziging van het Intern Reglement van de fractie (waardoor de ED afwijkende standpunten over het Europese integratieproces kan innemen) hebben daaraan niets veranderd. Beide aanpassingen kwamen er op verzoek van de Britten, zeer tot ongenoegen van onder meer verschillende CDA-Europarlementsleden, omdat er op die manier *de facto* toch een *Fraktionsgemeinschaft* is gekomen.

2.3 De toetreding van *Forza Italia*

Eenzelfde afweging (en daarmee gepaard gaande strijd) wordt gemaakt in het kader van de toetredingsaanvraag van het door de Italiaanse mediamagnaat S. Berlusconi geleide *Forza Italia*. Na de implosie van de *Democrazia Cristiana* in 1994 verliest de EVP haar traditioneel sterke vertegenwoordiging in Italië. Lange tijd stelt ze haar hoop op enkele nieuwe christen-democratische formaties ter linker- en ter rechterzijde van het Italiaanse politieke spectrum maar electoraal kunnen die de verwachtingen niet inlossen, laat staan de oude *Democrazia Cristiana* vervangen. De europarlementariërs van *Forza Italia* daarentegen vormen na de Europese verkiezingen van 1994 hun eigen fractie omdat zij nergens anders welkom zijn, ook niet bij de EVP. Hoewel er goed wordt samengewerkt in het Europees Parlement, blijft de weerstand tegen een formele verbintenis zeer groot, vooral bij de lidpartijen. Wil de EVP echter haar slagkracht in het Parlement vergroten en opnieuw uitgroeien tot de grootste fractie, dan moet ook haar vertegenwoordiging in Italië aanzienlijk worden uitgebreid. Op die manier komt *Forza Italia* dan toch in het vizier. Omdat de EVP de boot lange tijd afhoudt, dreigen de Italianen eind 1997 – na meer dan drie jaar van flirten – met de oprichting van een eigen Europese partij, samen met de gaullisten. Bij velen, niet in het minst bij de CDU en haar leider Kohl, doet dit de alarmbel rinkelen. De oprichting van een dergelijke partij en fractie zou immers niet alleen concurrentie opleveren in het Parlement, het zou ook niet-christen-democratische partijen in de verleiding kunnen brengen om de EVP te verlaten (in de eerste plaats de Britse Conservatieven). Hierdoor zou het jarenlange en intensieve werk van uitbreiding en verruiming voor niets zijn geweest.

Om een dergelijk scenario te vermijden, roept Kohl op 24 maart 1998 de belangrijkste EVP-leiders bij zich in Bonn om een gezamenlijke strategie te bespreken. Omdat Kohl veel belang hecht aan nauwe samenwerking met collega-regeringsleiders en omdat hij het aantal deelnemers aan de bijeenkomst beperkt wil houden, is het CDA – dat zich nationaal in de oppositie bevindt en niet langer de minister-president levert – niet vertegenwoordigd. Tijdens de informele top worden niettemin cruciale beslissingen genomen. Zo wordt afgesproken alles in het werk te stellen om de vorming van een concurrerende Europese partij annex fractie tegen te houden. Daarom moet de samenwerking met de Britse Conservatieven worden versterkt en moeten *Forza Italia* en de gaullisten tot de EVP toetreden. In ruil voor toetreding van de europarlementariërs van *Forza Italia* tot de EVP-fractie, blaast partijleider Berlusconi het initiatief om een eigen Europese partij op te richten op de valreep af. De toetreding van *Forza Italia* verloopt echter niet zonder

slag of stoot. Onder meer M.G.H.C. Oomen-Ruijten, vice-voorzitter van de EVP-fractie, speelt in het verzet een vooraanstaande rol.²² Bij vele fractieleden leeft de idee dat ze voor een voldongen feit worden geplaatst en dat de incrementele besluitvorming een halt moet worden toegeroepen. Het lijkt immers alsof de fractie geen baas is in eigen huis. Zo wordt er uitvoerig gediscussieerd over de samenstelling en het mandaat van een zogeheten ‘contactdelegatie’, die namens de EVP-fractie het gesprek met *Forza Italia* moet aangaan. Ook bij de finale stemming wordt nog strijd geleverd. Omdat er over elk individueel parlementslid wordt gestemd bij gewone meerderheid, zijn ‘verrassingen’ niet uitgesloten. De tegenstanders hopen daarom op enkele ‘ongelukken’. Maar zover komt het uiteindelijk niet. Het verzet blijkt kleiner te zijn dan gedacht, namelijk slechts een kwart van het aantal fractieleden. Dit effent meteen de weg voor de volledige integratie van *Forza Italia* in de EVP. Na haar overwinning bij de Europese verkiezingen van 1999 wordt de partij volwaardig lid van de EVP. Eind 1999 neemt Berlusconi voor het eerst deel aan een EVP-top en begin 2000 voert hij het woord op het partijcongres in Berlijn.

De toenadering met *Forza Italia* heeft echter wonden geslagen in de EVP(-fractie). Bij een aantal lidpartijen, waaronder het CDA, groeit het ongenoegen over de wijze waarop de uitbreiding van de EVP zich voltrekt en de aard van de nieuwe partijen die toetreden. Omdat hun kritiek tijdens het *Forza Italia*-proces geen zoden aan de dijk heeft gezet, richten op 23 juni 1998 enkele christen-democraten uit de Benelux, Italië en Spanje samen met vertegenwoordigers van *Fine Gael* de zogeheten ‘Athenegroep’ op. Deze losse organisatie van partijvoorzitters, waarin het CDA vertegenwoordigd is door J.J.M. Helgers, wil door gezamenlijk op te treden zo veel mogelijk druk uitoefenen op de top van de partij teneinde het christen-democratisch karakter van de EVP (dat wil zeggen het Basisprogramma van Athene – vandaar de naam Athenegroep) te vrijwaren. De actie blijft echter beperkt tot een viertal bijeenkomsten op het CVP-hoofdkwartier in Brussel. Tijdens deze vergaderingen wordt alleen de evolutie binnen de EVP in algemene zin besproken. Concrete resultaten levert de Athenegroep niet op. Wel wordt zo het ongenoegen binnen (een deel van) de oorspronkelijke lidpartijen over de richting waarin de EVP evolueert onder de aandacht gebracht. Om aan deze kritiek gedeeltelijk tegemoet te komen, beslist de EVP een nieuw en *up to date* (ideologisch) manifest te schrijven. Officieel wordt aan het ‘basis-karakter’ van het programma van Athene niet geraakt, maar het is duidelijk dat de nieuwe tekst paradoxaal genoeg vooral de bekommernissen en standpunten van de nieuwe lidpartijen moet weerspiegelen.

Het vuur is echter niet volledig gedoofd, want na de crisis met het EVP-lid de *Österreichische Volkspartei* (ÖVP) – die samen met de omstrede

Freiheitliche Partei Österreich (FPÖ) van J. Haider in 2000 een regering vormt – ontstaat een gelijksoortig initiatief, dit maal in de schoot van de fractie. Een aantal christen-democraten die niet akkoord gaan met de snelle wederopname van de aanvankelijk geschorste Oostenrijkers in de EVP, richten in het midden van 2000 de zogeheten ‘Schumangroep’ op. De leden van deze groep, vooral Franse, Benelux-, Spaanse en Italiaanse christen-democraten, willen binnen de EVP-ED-fractie strijden voor de verwezenlijking van een federaal Europa en de naleving van de christen-democratische beginselen (bijvoorbeeld de strijd tegen extreem-rechts). In tegenstelling tot de Athenegroep wordt er hoofdzakelijk gediscussieerd over stemafspraken omtrent parlementsen fractieaangelegenheden. De Schumangroep boezemt de EVP-top echter weinig angst in: de coördinatie is zwak, geen enkel parlementair initiatief bereikt een finaal stadium en het aantal deelnemers is te laag om effectief op de fractie invloed te kunnen uitoefenen. De groep slaagt er niet in uit te groeien tot een echte ‘tendensgroep’ die de christen-democratische beginselen en het Europees federalisme opnieuw boven aan de agenda van de EVP-ED-fractie plaatst.

3. Dalend machtsaandeel

Dat zowel de Athene- als de Schumangroep geen succes zijn, is deels te verklaren door de stelselmatige daling van het relatieve aandeel van de oorspronkelijke EVP-lidpartijen. Dit is het gevolg van hun electorale achteruitgang – onder meer in Nederland – en de opeenvolgende uitbreidingen met hoofdzakelijk niet-christen-democratische partijen. Terwijl de stichters van de EVP in 1979 de volledige fractie bezetten, maken ze sinds de verkiezingen van 2004 nog slechts een goed kwart uit van de EVP(-ED)-fractie (zie tabel 1).

De evolutie is nog opvallender wanneer alleen het aandeel wordt berekend van die lidpartijen die zich grosso modo tegen de verruiming van de EVP(-fractie) hebben verzet (zie tabel 2). Terwijl zij tot het midden van de jaren tachtig de meerderheid uitmaakten van de fractie, is hun aandeel in de loop van de jaren negentig gedaald tot amper negentien leden in 2004. Als gevolg van de implosie van de *Democrazia Cristiana* in 1994 en het vertrek van de Franse centristen en Italiaanse linkse christen-democraten in 2004 is het CDA de belangrijkste vertegenwoordiger van deze groep geworden.

De opeenvolgende uitbreidingen van de EVP(-ED)(-fractie) hebben hun effect niet gemist. Sinds de verkiezingen van 1999 vormt de EVP de grootste politieke familie in de EU. Feitelijk is de partij geëvolueerd van een exclusief christen-democratische club naar een samengaan van christen-democratische, conservatieve en liberale partijen uit alle lid-

staten van de Europese Unie. De zogeheten *dominant coalition* is hiermee verschoven van ‘klassieke’ christen-democratische partijen in de Benelux, Italië en Duitsland naar de lidpartijen en hun EP-delegaties uit de grote landen van de Unie: CDU/CSU (Duitsland), *Partido Popular* (Spanje), *Union pour un Mouvement Populaire (Majorité Présidentielle)* (Frankrijk) en in mindere mate *Forza Italia* (Italië).

Tabel 1. Aandeel oorspronkelijke EVP-lidpartijen in EVP(-ED)-fractie, 1979-2004

	1979	1984	1989	1994	1999	2004
CVP/CD&V	7	5	5	4	3	3
PSC/cdH	3	2	2	2	1	1
CDA	10	8	10	10	9	7
CSV	3	3	3	2	2	3
CDU	34	34	25	39	43	40
CSU	8	7	7	8	10	9
<i>Democrazia Cristiana</i>	29	26	26	-	-	-
CDS (UDF)	8	9	6	13	9	-
<i>Fine Gael</i>	4	6	4	4	4	5
post- <i>Democrazia Cristiana</i> -lidpartijen	-	-	-	8	10	6
Totaal	106	100	88	90	91	74
% EVP(-ED)-fractie	100	90,9	72,7	57,3	39,1	27,6

Tabel 2. Aandeel tegenstanders verruiming in de EVP(-ED)-fractie, 1979-2004

	1979	1984	1989	1994	1999	2004
CVP/CD&V	7	5	5	4	3	3
PSC/cdH	3	2	2	2	1	1
CDA	10	8	10	10	9	7
CSV	3	3	3	2	2	3
<i>Democrazia Cristiana</i>	29	26	26	-	-	-
CDS/UDF	8	9	6	13	9	-
<i>Fine Gael</i>	4	6	4	4	4	5
UDC	-	-	1	1	1	-
PNV	-	-	1	1	1	-
PPI	-	-	-	8	4	-
Totaal	64	59	58	45	34	19
% EVP(-ED)-fractie	59,8	53,6	47,9	28,7	14,7	7,1

afkortingen:

CVP	- Christelijke Volkspartij
CD&V	- Christen-Democratisch & Vlaams
PSC	- Parti Social Chrétien
cdH	- Centre démocrate Humaniste
CDU	- Christlich Demokratische Union
CSU	- Christlich Soziale Union
CDS	- Centre des Démocrates Sociaux
UDF	- Union pour la Démocratie Française
CSV	- Chrëschtlech-Sozial Vollekspartei
UDC	- Unió Democràtica de Catalunya
PNV	- Partido Nacionalista Vasco
PPI	- Partito Popolare Italiana

4. Meerderheidsstrategie

De transformatie van de EVP tot de grootste politieke familie in Europa is het resultaat van een volgehouden ‘meerderheidsstrategie’. Om de relatieve dominantie van de sociaal-democraten in de instellingen van de EU te breken, heeft de EVP partners gezocht in de oude en nieuwe lidstaten en is de partij geworden tot datgene wat haar naam reeds bij haar stichting inhield: Europese volkspartij. De opeenvolgende verruimingsoperaties hebben de anti-socialistische tendens versterkt, omdat de partij in bijna alle gevallen werd uitgebreid met partijen die op nationaal vlak lijnrecht tegenover de sociaal-democraten staan. Het oorspronkelijke multipolarisme (christen-democraten naast en tegenover sociaal-democraten, liberalen, conservatieven enzovoort) is aldus ingeruild voor een sterke bipolarisering. Het CDA heeft op basis van zijn eigen nationale positionering deze evolutie steeds bestreden. Termen als *catch-all party*, ‘partij van het midden’ of centrumpartij worden doorgaans verfoeid, hoewel dit niet opgaat voor alle ‘klassieke’ christen-democraten in de EVP.²³

De strijd van het CDA tegen een ‘anti-socialistische’ EVP is echter geenszins een onverdeeld succes gebleken. Bij de oprichting van de EVP stond het CDA nochtans aan de zijde van de overwinnaars. Bij de toetreding van de Britse Conservatieven werd de pijn verzacht door (het perspectief op) de ideologische herbronning van de EVP en het feit dat de Britten uiteindelijk geen interesse meer toonden in partijlidmaatschap. Bij de toetreding van *Forza Italia* beten de Nederlandse christen-democraten duidelijk in het zand. Door de transformatie van de EVP evolueerde de van bij de oprichting daterende offensief-positieve houding gaandeweg in een defensief-negatief gedragspatroon. Omdat deze strategie niet heilzaam bleek, is daar sinds enkele jaren opnieuw veran-

dering in gekomen. Terwijl het CDA vroeger de christen-democratische grondslag van de EVP inriep om de verruimingsstrategie te kritiseren, lijkt de Nederlandse partij zich momenteel bij de transformatie van de EVP te hebben neergelegd. Binnen die EVP neemt de partij meer en meer de taak op zich om nauwlettend toe te zien op de naleving van de partijbeginselen, onder meer tijdens de onderhandelingen met kandidaat-lidpartijen, eerder dan de verruiming op zich aan te vechten. De verlossing uit de oppositie op nationaal vlak enerzijds en het dalend machtsaandeel binnen de EVP anderzijds zijn daar wellicht niet vreemd aan.

Maar ook de wijziging in de rol die ideologie speelt, is hier relevant. Terwijl de grondslagen aanvankelijk werden gezien als een middel om niet-christen-democraten buiten de EVP te houden, wordt nu op de beginselen van het christelijk mensbeeld, de sociale markteconomie, subsidiariteit en Europees federalisme gehamerd als voorwaarden die door kandidaat-lidpartijen onderschreven en tot op zekere hoogte nageleefd moeten worden. In zekere zin komen hierdoor de standpunten van het CDA en de huidige EVP-voorzitter Martens nader tot elkaar. Martens hecht immers ook veel belang aan het christen-democratische karakter van de EVP; tegelijk heeft hij in tegenstelling tot het CDA steeds de verruimingsoperatie verdedigd. De ‘nieuwe’ consensus luidt dat EVP-lidpartijen niet per se christen-democratisch hoeven te zijn (*statica*); ze moeten wel deze specifieke traditie aanvaarden (*dynamica*). Dit betekent dat *à la limite* de Turkse AKP (Partij voor Rechtvaardigheid en Ontwikkeling) volwaardig lid van de EVP kan worden, maar evengoed dat er voor de Britse Conservatieven geen plaats (meer) is. Dat het met deze laatsten in 2009 wellicht tot een definitieve breuk komt (zoals aangekondigd door partijleider D.W.D. Cameron), betekent alleszins een zorg minder voor diegenen die het christen-democratisch en pro-Europees karakter van de EVP belangrijker achten dan (het tot elke prijs behouden van) een stabiele en sterke vertegenwoordiging in het Verenigd Koninkrijk.

5. Grondslagendebat

In vergelijking met andere EVP-lidpartijen, ook de christen-democratische, is het CDA zeer expliciet in zijn ideologische stellingnames, investeert het permanent in toetsing aan zijn basisprincipes (via zijn Wetenschappelijk Instituut) en is de marsrichting regelmatig onderwerp van discussie, ook tussen bestuur (ideologie-georiënteerd) en fractie (beleidsgeoriënteerd). Het wekt dan ook weinig verbazing dat het CDA en zijn voorlopers van meet af aan een belangrijke bijdrage hebben geleverd aan de uitbouw van de ideologische fundamenteën van de

EVP.²⁴ Als een van de weinige lidpartijen hecht het CDA daar veel belang aan. Bovendien beschikt ze – bij ontstentenis van een wetenschappelijk bureau van de EVP – met het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA over een uitgelezen instrument om het proces van Europese partijvorming inhoudelijk te stofferen.

Die specifieke rol die het CDA opzich neemt, is door de jaren heen geëvolueerd. Aanvankelijk stelden de Nederlandse christen-democraten zich op als inspirator. Dat is zo bij de oprichting van de EVP en dat blijft zo tot het midden van de jaren tachtig. Nadien neemt het CDA meer de rol van criticus op zich en wordt vanuit zijn kritiek op de verruiming sterk op het ideologisch profiel van de EVP gehamerd. Vooral het Wetenschappelijk Instituut speelt hierin een voortrekkersrol. Het tijdschrift *Christen-Democratische Verkenningen* biedt een forum aan mensen binnen en buiten de partij om de koers die de EVP vanaf het einde van de jaren tachtig en het begin van de jaren negentig vaart, te kritiseren. In dit verband komt het geregeld tot aanvaringen tussen het ‘princiële’ Wetenschappelijk Instituut (vertegenwoordigd door zijn directeurs A.M. Oostlander en Van Gennip) en de meer pragmatische standpunten van minister-president Lubbers en partijvoorzitter W.G. van Velzen. Dat de EVP wel eens invloed zou kunnen uitoefenen op de positie die het CDA inneemt (of zou moeten innemen) in het Nederlandse politieke landschap, stemt velen ongerust.²⁵ Onder meer toenmalig CDU-voorzitter W. Schäuble adviseerde het CDA ‘geen partij aan de rechterkant te dulden’.²⁶ Afgezien van het feit dat het hier eerder om strategie dan om ideologie gaat, vinden de Nederlandse christen-democraten doorgaans dat ze van andere EVP-lidpartijen geen lessen te krijgen hebben op dit vlak – temeer daar vele van die lidpartijen zich weinig gelegen laten liggen aan ideologische principes. Dat is gebleken uit het gemak waarmee partijen als de Britse Conservatieven en *Forza Italia* bereid bleken de christen-democratische beginselen te onderschrijven. Zoiets boezemt niet meteen vertrouwen in.²⁷

Als het CDA op ideologisch vlak recentelijk zijn mosterd haalt bij het communitarisme of het sociaal-conservatisme, dan heeft dat paradoxaal genoeg weinig of niets te maken met de ruimere politieke familie waartoe het behoort, hoewel een dergelijke evolutie volledig compatibel is met de centrum-rechtse EVP-koers – ware het niet dat de EVP zelf ‘rechtse’ en ‘conservatieve’ etiketten pertinent afwijst. In haar meest recente ideologische documenten omschrijft de EVP zichzelf als ‘centristisch’ of ‘reformistisch’, vermijdt ze angstvallig elke verwijzing naar het personalisme, wijst ze politiek pragmatisme af maar beroept ze zich nog steeds op de *founding fathers* van het Europees integratieproces.²⁸ Van het CDA weten we intussen dat de partij niet warm loopt voor dergelijke ideologische vernieuwingen.

6. *Quid* CDA?

Het dalend machtsaandeel, de initiële tegengestelde strategie en de bijzondere aandacht die ideologie geniet, heeft niet belet dat de vertegenwoordiging van het CDA in de besluitvormingsorganen van de EVP min of meer overeen is gebleven. Uiteraard moet hier de context van de verruiming van de EVP en de uitbreiding van de EU in rekening worden gebracht. Ontegenzeggelijk is het relatieve gewicht van Nederland binnen de EVP gedaald. Dit betekent concreet dat de CDA-europarlementariërs nog slechts een kleine delegatie vormen in een EVP-ED-fractie die sinds 1 januari 2007 277 leden telt. Het betekent ook dat de Nederlandse minister-president J.P. Balkenende in vergelijking met zijn christen-democratische voorganger Lubbers deelneemt aan EVP-vergaderingen temidden van een veel groter aantal regeringsleiders. Dit hoeft echter niet te betekenen dat de Nederlanders geen kans meer maken op topposities binnen de EVP. Afgezien van de functies die CDA-europarlementariërs bekleden in de organen van het Europees Parlement, was P. Bukman voorzitter van de EVP van 1985 tot 1987 (waarna hij aftrad om minister te worden in het tweede kabinet-Lubbers); Oomen-Ruijten was vice-voorzitter van de fractie tussen 1989 en 1999; en recentelijk is C.M.P.S. Eurlings verkozen tot vice-voorzitter van de partij. Hoewel rechtstreeks verkozen, volgde hij in die functie feitelijk Van Velzen op, die zowel in de fractie als in de partij een lange en indrukwekkende staat van dienst heeft: europarlementariër van 1994 tot 2004; voorzitter van de EUCD van 1996 tot 1999; van 1999 tot 2004 vice-voorzitter van de EVP-ED-fractie; jarenlang vice-voorzitter van de EVPj. In het licht van de bijzondere aandacht die de toetredingsaanvragen van kandidaat-lidpartijen genieten, is het niet onbelangrijk te onderstrepen dat Van Velzen de werkgroep 'Uitbreiding' voorzat en tot op heden voorzitter is van het Robert Schuman Instituut in Boedapest, dat jonge (christen-democratische) politici traint in Centraal- en Oost-Europa. Die rol van waakhond lijkt min of meer te zijn overgenomen door Eurlings (onder meer wat Turkije en de AKP betreft).

7. *Quid* Europa?

Ook met betrekking tot Europa zelf is er recentelijk een verschuiving opgetreden. Terwijl vroeger het CDA werd gerekend tot de eurofiele christen-democraten, is het Europese integratieproces zelf een punt van discussie geworden. Sinds het negatieve referendum over de Europese grondwet in juni 2005 is niet alleen de positie van Nederland in de EU grondig gewijzigd, ook binnen het CDA ligt de permissieve consensus

aan diggelen. Voor vele EVP-lidpartijen en -vertegenwoordigers kwam de Nederlandse uitslag onverwacht. Het positieve stemadvies van het CDA in de referendumcampagne werd gewaardeerd, al was er hier en daar ook onverholen kritiek op de makke campagne, de afwezigheid van Balkenende en het groeiende eurosceptisme dat zich van alle Nederlandse partijen heeft meester gemaakt.²⁹ Opvallend is dat die gewijzigde perceptie veel minder door het CDA zelf wordt ervaren. Volgens Eurlings bijvoorbeeld is het CDA nog steeds een 'Europa-partij'. En dat Europa niet langer het exclusieve domein van (top)politici is, ervaart hij als een uitdaging en een opdracht: 'Langzaam maar zeker – en in Nederland is dat het gevolg van het negatief afgelopen referendum – is het eilanddenken – “wij zijn hier met een aantal mensen in Nederland bezig en jullie doen in Brussel maar wat jullie willen” – doorbroken. Men heeft in Den Haag gezien hoe fundamenteel Brusselse discussies in de nationale politiek kunnen ingrijpen.'³⁰

Dat er ook Europese partijvorming nodig is om de burger dichter bij Europa te brengen, is een idee dat intussen in het *Program van Uitgangspunten* is opgenomen: 'Een democratisch Europa kan alleen stand houden als het op een breed draagvlak van burgers kan steunen. Hiervoor is *Europese partijvorming* van belang, alsmede de vorming van maatschappelijke organisaties op Europees vlak. Zo wordt ingehaakt op processen van onderlinge verstrengeling en afbraak van grenzen.'³¹ Het CDA is met andere woorden principieel voorstander van (partijpoli- tieke) europeanisering. Maar van zijn recente ervaringen met de EVP weten we dat het CDA zijn politieke familie eerst en vooral heeft trachten te scheppen naar zijn eigen beeld en gelijkenis. En dit impliceert een groot geloof in ideologie. Maar van geloven weten we dat het verschillende vormen kan aannemen en kan evolueren in de tijd. Door het spel van de EVP-verruiming mee en niet tegen te spelen, hoopt het CDA nu op middellange termijn meer invloed te kunnen uitoefenen in wat inmiddels de grootste politieke familie van Europa is geworden. Van haar kant kan de EVP (en haar lidpartijen) richtinggevend zijn voor de manier waarop het CDA een nieuwe consensus over het heikele thema 'Europa' kan uitbouwen.³² In dit perspectief kan Europese partijvorming ook op programmatisch vlak integratiebevorderend werken voor het CDA zelf.

noten

¹ R. van Ark e.a., red., *25 jaar CDA. Tussen macht en inhoud*, Baarn, 2005.

² Dit artikel is gebaseerd op een uitgebreide literatuurstudie, analyse van partijdocumenten en interviews met A.M. Oostlander (Brussel, 14 april

2004), M.G.H.C. Oomen-Ruyten (Brussel, 27 april 2004), P. Bukman (Den Haag, 11 november 2004), Th. Brinkel (Den Haag, 11 november 2004), W.K.N. Schmelzer (Wassenaar, 13 juli 2005) en C.M.P.S. Eurlings (Brussel, 17 oktober 2006), onder meer in het kader van mijn doctoraalscriptie 'Christendemocraten en conservatieven in de Europese Volkspartij. Ideologische verschillen, nationale tegenstellingen en transnationale conflicten'. Katholieke Universiteit Leuven, Leuven, 2005. Op partijdocumenten van de EVP en de EVP(-ED)-fractie die jonger zijn dan vijftien jaar, rust een (publicatie-)embargo.

³ Zie voor een internationaal overzicht van de literatuur: E. Gerard en S. Van Hecke, 'European Christian Democracy in the 1990s. Towards a Framework for Analysis', in: S. Van Hecke en E. Gerard, red., *Christian Democratic Parties in Europe after the Second World War*, Leuven, 2004, 12-15.

⁴ Zie onder meer: H.-M. ten Napel, "*Een eigen weg*". *De totstandkoming van het CDA (1952-1980)*, Leiden, 1992; K. van Kersbergen, P. Lucardie en H.-M. ten Napel, red., *Geloven in macht. De christendemocratie in Nederland*, Amsterdam, 1993; R. S. Zwart, *Gods wil in Nederland. Christelijke ideologieën en de vorming van het CDA (1880-1980)*, Kampen, 1996. De hoofd- en ondertitel van dit artikel alluderen op de laatste twee uitgaven.

⁵ H.-M.Th.D ten Napel, 'Van het continentale naar het angelsaksische model van christen-democratie? Over de problematische europeanisering van de christen-democratische politiek', in: *Jaarboek 1996 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1997, 229-244; A. van Kessel, '*Ruggen recht, heren!*' *Hoe de Nederlandse christen-democraten het tegenover hun Duitse geestesverwanten aflegden in het debat over het profiel van de Europese Volkspartij*, Hilversum, 2003.

⁶ K.R. Luther en F. Müller-Rommel, red., *Political Parties in the New Europe. Political and Analytical Challenges*, Oxford, 2002; P. Mair, 'Political Parties and Party Systems', in: P. Graziano en M. Vink, *Europeanisation. New Research Agendas*, Basingstoke, (nog te verschijnen).

⁷ Dit comité, dat als een *structure d'accueil* in de schoot van de EUCD was opgericht, vertegenwoordigde elf partijen uit zeven lidstaten: CVP en PSC (België), CSV (Luxemburg), CDU en CSU (Duitsland), CDS (Frankrijk), *Democrazia Cristiana* (Italië), *Fine Gael* (Ierland) en de drie Nederlandse partijen.

⁸ KVP-er K.J. Hahn speelt hierin een vooraanstaande rol. Hahn zetelde namens de Nederlandse *équipe* (ARP, CHU en KVP) in het Politiek Comité.

⁹ Zie bijvoorbeeld de tussenkomst van W.K.N. Schmelzer: ACDP, *Procès-verbal de la réunion du Comité Politique des partis démocrates-chrétiens des pays membres des Communautés européennes*, Parijs, 20 en 21 februari 1976.

¹⁰ Volgens de nota van Tj. Westerterp moet de nieuwe partij zich 'progressief' noemen: ACDP, *Dossier sur la formation d'un parti démocrate-chrétien européen*, Brussel, 10 september 1975.

¹¹ Respectievelijk de *Mouvement Républicain Populaire* (MRP) en de *Partito Popolare Italiano* (PPI).

¹² De formele stichting van de EVP vindt plaats op 8 juli 1976 tijdens een vergadering van het Bureau van de EUCD. De aanwezige Nederlanders zijn W.K.N. Schmelzer (KVP), F.H.J.J. Andriessen (KVP), H.A. de Boer (ARP), R.J.H. Kruisinga (CHU), W.J. Vergeer (KVP), A. Oliemans (CHU), W.J. Schuijt (KVP), P.A.J.M. Steenkamp (KVP), P.R.H.M. van der Linden (KVP) en K.J. Hahn (KVP).

¹³ Zie bijvoorbeeld het interview met Lubbers in: 'Van wording tot herrijzenis', in: Van Ark e.a., red., *op.cit.*, 67-83; 68.

¹⁴ S. Van Hecke, 'A Decade of Seized Opportunities. Christian Democracy in the European Union', in: Van Hecke en Gerard, *op.cit.*, 269-295.

¹⁵ De goede verstandhouding tussen Lubbers en Thatcher is op haar beurt een uitzondering op deze regel. Zie bijvoorbeeld: W. Martens, *De memoires. Luctor et emergo*, Tielt, 2006, 630.

¹⁶ *Synthetisch verslag van de vergadering. Conferentie van EVP-partijen en regeringsleiders*, Brussel, 13 april 1991; archief van de EVP-ED-fractie.

¹⁷ K.M. Johansson, 'Another Road to Maastricht. The Christian Democrat Coalition and the Quest for European Union', in: *Journal of Common Market Studies*, 40 (2002), no. 5, 895-919.

¹⁸ Zie bijvoorbeeld de werkgroep 'Mensbeeld' waarvan europarlementariër Oostlander deel uitmaakt: Archief van de EVP-ED-fractie: Christopher Beazley & Sir Fred Catherwood, *Christen-democratische en conservatieve beginselen en filosofie*, Sirmione, 3 oktober 1991: 'Willen de conservatieven toetreden tot de Alliantie [sic] van de Europese Volkspartij in het Europees Parlement, dan moet worden aangetoond dat beide fracties bij elkaar passen. Wij zijn het erover eens dat het van het grootste belang is de filosofie en de beginselen te aanvaarden die met name voortkomen uit onze gezamenlijke christelijke en Europese erfenis. Dit wordt gezien als iets dat ver uitstijgt boven een politiek verstandshuwelijk, en het wordt evenmin uitsluitend beschouwd als een centrum-rechtse coalitie.'

¹⁹ 'La discussion ne peut pas être prolongée indéfiniment. Les membres

du groupe PPE doivent poursuivre la discussion entre eux et arriver à une conclusion.’ *Compte-rendu de la conférence au sommet des chefs de gouvernement et des chefs de partis du PPE du 14 février 1992*; archief van de EVP-ED-fractie.

²⁰ L. Tindemans, *De memoires. Gedreven door een overtuiging*, 2003, Tielt, 492.

²¹ Zie bijvoorbeeld de standpunten die door de vertegenwoordigers van de Britse Conservatieven in de aanloop naar de toetreding tot de EVP-fractie werden ingenomen in de werkgroep ‘Federaal Europa’: ‘In favouring a European union of federal type, the EDG [European Democratic Group, de fractie waartoe de Britse Conservatieven op dat moment behoren; S.V.H.] accepts the federal principle which, in the Community context, involves government as close to the people as possible rather than centralisation. We both insist particularly on the need for co-decision with equivalent powers for the Parliament and the Council in the legislative process.’ Brief van R. Luster en D. Prag aan de voorzitters van de EVP- en EDG-fracties, 10 oktober 1991; archief van de EVP-ED-fractie.

²² Martens, *op.cit.*, 677-678.

²³ ‘We moeten niet als CDA de grens [met niet-christenen] overgaan, een soort van volkspartij worden’, aldus Lubbers in: H. van Gerven en B. Rijpert, *Geweten op het Binnenhof*, Amsterdam, 1986, p. 28.

²⁴ Bijvoorbeeld voorafgaand aan de oprichting van de EVP worden nota’s van Westerterp, Hahn en ARP-staatssecretaris P.H. Kooijmans besproken in het Politiek Comité: ACDP, *Dossier sur la formation d’un parti démocrate-chrétien européen*, Brussel, 10 september 1975.

²⁵ Zie bijvoorbeeld het standpunt van Van Gennip: ‘het samengaan van christen-democraten en conservatieven [brengt] de vorm van de toekomstige democratische orde op de agenda: de bewuste voorkeur voor een tweedeling in de Europese politiek, een tweepartijensysteem, voor Europa, maar ook met zijn *onvermijdelijke consequenties naar de binnenlandse politiek* in verschillende landen’ (eigen cursivering). *Rapport. De Samenwerking tussen christendemocraten en conservatieven in Europees verband*, maart 1991; archief van de EVP-ED-fractie.

²⁶ CDV in gesprek met Wolfgang Schäuble. In: *CDV*, no. 2, 1999.

²⁷ A. Oostlander, *Christendemocraten en conservatieve partij. Werkgroep ‘Mensbeeld’*, s.l., s.d.: ‘Het belangrijkste probleem dat tussen conservatieven en christendemocraten bestaat, is de vraag of de fundamentele vraagstukken... in de politiek werkelijk ter zake doen of niet’.

²⁸ *A Union of Values* – Final text agreed at the XIV Congress, Berlijn, 13 januari 2001 (www.epp.eu): ‘The Christian Democrat, Centrist and Reform Parties of the EPP as the heirs of Europe’s Founding Fathers...

The EPP will respond on the basis of our traditional values... Pragmatism, efficiency, or some undefined “third way” do not address people’s real concerns’; A. Agag Longo, ‘The Future of the European People’s Party’. in: EPP-ED-Group, *Our Vision of Europe. Proximity, Competitiveness and Visibility*, 2001, 240: ‘The [Berlin] Congress saw a consensus, indeed almost unanimous support, in favour of embracing the core principles of the “reformist centre” as the guide for our political action over the coming decades.’

²⁹ Zie bijvoorbeeld de combinatie van harde kritiek aan het adres van de EU en de keuze voor een sterk en federaal Europa in het Europese hoofdstuk van: J.P. Balkenende, *Anders en beter. Pleidooi voor een andere aanpak in de politiek vanuit een christen-democratische visie op de samenleving, overheid en politiek*, Soesterberg, 2002, 130-145. Een verwijzing naar de EVP is er niet.

³⁰ Interview met Eurlings, Brussel, 17 oktober 2006.

³¹ *Program van Uitgangspunten*, 1993, p. 25 (eigen cursivering).

³² Zie bijvoorbeeld J. van Gennip, ‘Van de ankers losgeslagen’, in: *De toren van Europa*. Themanummer *CDV*, 2004, no. 2 (zomer), 102-110.

VERGRIJST GROENLINKS?

Een vergelijkende analyse van de politieke opvattingen van leden van GroenLinks in 1992 en 2002

A.P.M. Lucardie en W.H. van Schuur

1. Inleiding

Bij ‘vergrijzing’ denken we doorgaans aan de toename van het aantal ouderen in de samenleving, die gepaard gaat met een daling van het aantal jongeren. ‘Grijs’ staat dan dus voor ouderdom: grijze haren, grijsaards. Het is het tegendeel van ‘groen’, de kleur die geassocieerd wordt met jeugd en onrijpheid. Grijs kan echter ook ontstaan als we zwart en wit of de kleuren blauw, geel en rood mengen. Wanneer we het over politieke opvattingen hebben, duidt ‘vergrijzing’ op een verschuiving naar het midden, waar compromissen worden gesloten en waar geen ruimte is voor ‘zwart-wit denken’ noch voor felle kleuren als rood (socialisme) of blauw (liberalisme).

De titel van deze bijdrage heeft dan ook een dubbele betekenis. De vraag is niet alleen of het aantal grijsaards binnen GroenLinks toeneemt, maar ook of de politieke opvattingen in de partij naar het midden verschuiven en dus minder ‘rood’ en mogelijk ook minder ‘groen’ worden. Beide vragen trachten we te beantwoorden aan de hand van schriftelijke enquêtes onder de leden van de partij. De eerste enquête werd gehouden in het voorjaar van 1992, op verzoek van het toenmalige partijbestuur van GroenLinks. Er werd een aselechte steekproef getrokken van 1.300 leden (bijna 10% van het totaal aantal leden), waarvan 633 (49%) de vragenlijst ingevuld terugstuurden.¹ De tweede enquête vond plaats in mei 2002, in het kader van het ‘European Green Party Members Project’, geleid door de Duitse politicoloog W. Rüdig, lector aan de Universiteit van Strathclyde.² Het partijbestuur van GroenLinks werkte van harte mee en liet een steekproef trekken van 500 leden (ongeveer 3% van het totaal); de respons bedroeg nu ruim 50% (N= 251). De omstandigheden verschilden nogal van de eerste enquête: 1992 was een vrij rustig jaar zonder verkiezingen; mei 2002 was waarschijnlijk de meest turbulente maand in de Nederlandse geschiedenis sinds de Tweede

Wereldoorlog. Niettemin bleek de respons in beide onderzoeken nage-
noeg gelijk. De uitkomsten kunnen dan ook – met enig voorbehoud –
met elkaar vergeleken worden.

Na een eerste vergelijking wordt vervolgens gezocht naar een verklaring
van de gevonden verschuivingen. In de nabeschuiving komt de vraag
aan de orde of de gesignaleerde trends zich in de nabije toekomst door
zullen zetten.

2. Demografische vergrijzing

Het aantal ‘grijsaards’ – hier gedefinieerd als mensen van vijftig jaar en
ouder – binnen GroenLinks nam tussen 1992 en 2002 toe van een kwart
tot bijna 40% (zie tabel 1). Dit kwam vooral doordat de talrijke *baby-
boomers* – oftewel de generatie die tussen 1945 en 1955 geboren was –
anno 2002 voor een groot deel de vijftig gepasseerd waren. Het aantal
zestigplussers bleef met 14% nog vrij bescheiden – slechts 2% meer dan
in 1992. Het aandeel van de veertigers veranderde niet veel, evenmin als
het aandeel van jongeren (onder de dertig jaar) – met andere woorden:
de partij was redelijk succesvol in het rekruteren van jonge leden.
Alleen het aantal dertigers liep relatief terug. De gemiddelde leeftijd van
een GroenLinks-lid steeg van 43 naar 47 jaar.

Tabel 1. Leeftijdsverdeling leden GroenLinks in 1992 en 2002

	1992	2002
0 – 29 jaar	10	11
30 – 39 jaar	35	18
40 – 49 jaar	31	33
50 – 59 jaar	13	25
60 en ouder	12	14
totaal	101%	101%
N	624	248

Vergeleken met de hele Nederlandse bevolking anno 2002 telde Groen-
Links relatief weinig jongeren en in verhouding veel veertigers onder
haar leden, terwijl vijftigplussers slechts licht oververtegenwoordigd
waren.³ Bij de grote partijen (CDA, PvdA, VVD en toen ook nog D66)
bedroeg het aandeel van de grijsaards in 1999 al meer dan 60%, zo
bleek uit onderzoek van de Leidse politicologen R.A. Koole en J.J.M.
van Holsteyn.⁴ Slechts 6% van de leden van CDA, D66, PvdA en VVD
waren toen dertig jaar of jonger. Waarschijnlijk zijn jongeren dus bij
alle partijen in meer of mindere mate ondervertegenwoordigd. We zou-
den derhalve van een bescheiden vergrijzing van het GroenLinkse

ledenbestand kunnen spreken, die vrijwel gelijke tred houdt met de demografische verschuiving binnen de (volwassen) bevolking van Nederland.

3. Ideologische vergrijzing

Verschuivingen in de politieke opvattingen van de ondervraagde leden van GroenLinks blijken uit hun reacties op een zestal uitspraken die zowel in 1992 als in 2002 voorgelegd werden. In 1992 bleken ‘rode’ of socialistische en ‘groene’ of ecologistische opvattingen een meerderheid van de leden aan te spreken. Weliswaar toonde slechts een derde zich voorstander van nationalisatie van alle belangrijke grote bedrijven, maar ruim 60% verlangde naar arbeiderszelfbestuur, wat als een vorm van libertair of ecologisch socialisme beschouwd kan worden.⁵ Een overweldigende meerderheid steunde toen ook de invoering van een basisinkomen voor iedereen, losgekoppeld van arbeid. Een door de overheid verschaft basisinkomen, dat in Nederland vooral door de Politieke Partij Radikalen (PPR) werd aangeprezen, werd in libertaire en ecologistische kringen vaak als voorwaarde gezien voor emancipatie en volwaardige participatie van burgers in het politieke en maatschappelijke leven; maar soms ook als compensatie voor beperking van economische groei.⁶ De bereidheid om autogebruik fors duurder te maken duidt eveneens op een ‘groen’ of ecologisch gedachtegoed – het houdt immers een lastige keuze in voor milieubelang tegen de belangen van grote groepen consumenten en ondernemers. Afkeer van de Noord-Atlantische Verdragsorganisatie (NAVO) kenmerkt pacifisten maar ook socialisten, die het in de Koude Oorlog gesloten bondgenootschap met de Verenigde Staten over het algemeen opvatten als verdediging van het kapitalisme tegen de socialistische dreiging uit het Oosten.⁷

De leden van GroenLinks dachten in 2002 duidelijk veel genuanceerder over deze kwesties als in 1992 (zie tabel 2). Het lijkt er op dat de socialistische stroming in deze tien jaar tot een vrij kleine minderheid geslonken is.⁸ Niet veel meer dan een kwart stemde in 2002 nog in met arbeiderszelfbestuur (‘De werknemers moeten het voor het zeggen krijgen in de bedrijven’) en minder dan een vijfde met nationalisatie van bedrijven (‘Alle belangrijke grote bedrijven moeten in handen van de overheid komen’). Nog dramatischer was de omslag in de opvattingen over de NAVO: minder dan een kwart van de ondervraagden meende dat Nederland de organisatie moest verlaten, terwijl tien jaar daarvoor meer dan zestig procent die mening was toegedaan. Het ecologisch gedachtegoed sprak in 2002 nog steeds een meerderheid van de leden aan, getuige hun opvattingen over autogebruik en basisinkomen, maar die meerderheid was wel geslonken.

Tabel 2. Politieke opvattingen leden GroenLinks in 1992 en 2002 (in %)

	1992	2002
oneens met: 'In de huidige maatschappij heersen geen belangrijke tegenstellingen meer tussen de verschillende maatschappelijke klassen'	88	86
eens met: 'De werknemers moeten het voor het zeggen krijgen in de bedrijven'	62	27
eens met: 'Alle belangrijke grote bedrijven moeten in handen van de overheid komen'	32	18
eens met: 'Binnen de komende tien jaar moet een basisinkomen voor iedereen ingevoerd worden'	81	66
eens met: 'Het autogebruik moet zo duur gemaakt worden dat een forse daling van het weggebruik optreedt'	71	55
eens met: 'Nederland moet uit de NAVO'	63	22
N	633	251

Dat betekent niet noodzakelijkerwijs dat de meerderheid van de leden in 2002 zuiver liberaal dacht. In de liberale visie bestaat de maatschappij immers niet uit klassen maar uit individuen – waarvan sommigen door eigen inspanning en talent het verder brengen dan anderen. Deze opvatting vond in 2002 nauwelijks meer weerklank bij GroenLinks dan in 1992. De reactie op een andere uitspraak die in 2002 (maar helaas niet in 1992) aan de leden werd voorgelegd, wijst evenmin op liberale dominantie. Een minderheid van slechts 15% vond in 2002 'de particuliere onderneming (is) het beste middel om de economische problemen van Nederland op te lossen'.

De conclusie ligt voor de hand dat GroenLinks zich weliswaar nog lang niet 'GroenRechts' hoeft te noemen, maar wel naar het politieke midden is opgeschoven. Hiermee in tegenspraak lijkt echter de plaats die de leden zelf op het politieke spectrum kiezen. Die is in 2002 namelijk nauwelijks anders dan in 1992: in beide gevallen een positie duidelijk links van het midden (op een schaal van 0 = uiterst links tot 10 = uiterst rechts gemiddeld 2,3 respectievelijk 2,2).⁹ Een mogelijke verklaring van deze paradox zou kunnen zijn dat het hele spectrum in Nederland naar rechts geschoven is. Met andere woorden: opvattingen die anno 1992 als gematigd links golden, werden tien jaar later wellicht als uiterst links gezien, terwijl de gematigd rechtse opvattingen uit 1992 intussen tot het politieke midden gerekend werden. Hieronder zal een poging gewaagd worden om deze verklaring aan de beschikbare gegevens te toetsen.

4. Analyse

Drie verklaringen dienen zich aan voor de ideologische verschuivingen binnen GroenLinks. In de eerste plaats zou men ze toe kunnen schrijven aan de vergrijzing van de leden. Van grijsaards verwacht men immers gematigdheid. Er wordt wel gezegd: ‘als je op je twintigste geen socialist bent, heb je geen hart, maar als je het op je vijftigste nog bent heb je geen verstand’. Men zou dit de levenscyclus-theorie kunnen noemen. In de tweede plaats zouden het juist de nieuwe leden kunnen zijn die binnen GroenLinks minder radicale denkbeelden huldigen dan de oude garde. De oudere leden zijn immers nog grotendeels gesocialiseerd in een socialistische of radicale geest, met name als ze behoorden tot de Communistische Partij van Nederland (CPN) of de Pacifistisch-Socialistische Partij (PSP), in mindere mate de oud-leden van de hierboven reeds aangehaalde PPR en de Evangelische Volkspartij (EVP). Dit wordt hier aangeduid als de socialisatie-theorie. In de derde plaats is het mogelijk dat zowel ouderen als jongeren en zowel de oude garde als de nieuwe aanwas van opvatting veranderd zijn. Dit zou de tijdgeest-theorie genoemd kunnen worden.

Tabel 3. Politieke opvattingen jongere versus oudere leden GroenLinks in 2002 (in %)

	jong (tot 50)	oud (50+)
oneens met: ‘In de huidige maatschappij heersen geen belangrijke tegenstellingen meer tussen de verschillende maatschappelijke klassen’	84	91
eens met: ‘De werknemers moeten het voor het zeggen krijgen in de bedrijven’	27	30
eens met: ‘Alle belangrijke grote bedrijven moeten in handen van de overheid komen’	15	23
eens met: ‘Binnen de komende tien jaar moet een basisinkomen voor iedereen ingevoerd worden’	61	74
eens met: ‘Het autogebruik moet zo duur gemaakt worden dat een forse daling van het weggebruik optreedt’	59	51
eens met: ‘Nederland moet uit de NAVO’	21	22
N	151	97

De drie verklaringen kunnen op eenvoudige wijze getoetst worden. Indien de levenscyclus-theorie klopt, zouden de ‘grijsaards’ (vijftigplussers) in 2002 significant afwijken van jongere GroenLinks-leden in hun politieke opvattingen. Dat blijkt vrijwel niet het geval (zie tabel 3). Alleen over het basisinkomen denken de ouderen iets anders, maar niet ‘gematigder’: ze zijn juist vaker vóór een basisinkomen dan de jongeren. Andere verschillen zijn niet significant.

Tabel 4. Politieke opvattingen oude garde versus nieuwe leden Groen Links in 2002 (in %)

	oude garde (lid voor 1992)	nieuw (lid in / na 1992)
oneens met: ‘In de huidige maatschappij heersen geen belangrijke tegenstellingen meer tussen de verschillende maatschappelijke klassen’	88	84
eens met: ‘De werknemers moeten het voor het zeggen krijgen in de bedrijven’	31	25
eens met: ‘Alle belangrijke grote bedrijven moeten in handen van de overheid komen’	22	14
eens met: ‘Binnen de komende tien jaar moet een basisinkomen voor iedereen ingevoerd worden’	68	64
eens met: ‘Het autogebruik moet zo duur gemaakt worden dat een forse daling van het weggebruik optreedt’	58	52
eens met: ‘Nederland moet uit de NAVO’	28	17
N	104	147

De socialisatie-theorie vindt op het eerste gezicht evenmin veel steun in de feiten. De oude garde lijkt veelal wel iets radicalere opvattingen toegedaan, maar de verschillen zijn niet significant – behalve waar het de NAVO betreft (zie tabel 4). Zij heeft weliswaar over het algemeen ook het lidmaatschap van deze organisatie aanvaard, maar een wat grotere minderheid bleef in 2002 hiertegen gekant. Verfijnen we echter de socialisatie-theorie en vergelijken we oud-leden van CPN en PSP met de rest, dan vinden we vaker significante verschillen. Bijna de helft van deze categorie (45%) bleek ook in 2002 voorstander van arbeiderszelfbestuur in bedrijven; ruim een kwart zou nationalisatie van belangrijke grote bedrijven toejuichen en meer dan een derde (35%) weigerde het lidmaatschap van de NAVO te accepteren.¹⁰ Niettemin ging het ook

binnen deze categorie om minderheden: de meerderheid van de CPN- en PSP-veteranen wees anno 2002 het socialisme af en accepteerde de NAVO.

Op grond van deze bevindingen kan de levenscyclus-theorie zonder meer verworpen worden. De socialisatie-theorie als zodanig kan evenmin de waargenomen verschuivingen verklaren, ook al blijkt socialisatie in CPN of PSP wel de ideologische verschuiving enigszins te hebben afgeremd. De tijdgeest-theorie kan niet direct aan onze gegevens getoetst worden – daartoe zouden we een panelstudie moeten hebben uitgevoerd met een vaste groep leden die zowel in 1992 als in 2002 ondervraagd zou zijn. Indirect wordt deze theorie echter volledig bevestigd, omdat de alternatieve verklaringen verworpen moeten worden. Oude en jonge leden, nieuwelingen en oude garde verschilden niet significant van opvatting: ze dachten in 2002 allemaal minder socialistisch en ecologisch dan in 1992. De ideologische vergrijzing heeft dus niets te maken met de demografische vergrijzing. GroenLinks ging gewoon met haar tijd mee. Daarbij bleef de partij (wat haar leden betreft) in het politieke spectrum ver links van het midden staan.

5. Nabeschuwing

Sinds de enquête in 2002 zijn inmiddels ruim vier jaar verstreken. GroenLinks heeft er in die tijd ongeveer 6.000 leden bij gewonnen – en dat is ‘netto’, na aftrek van de leden die intussen vertrokken of overleden zijn. Mag men de hier gevonden trend doortrekken of zouden de nieuwe leden weer andere opvattingen huldigen? Zonder een nieuwe enquête kunnen we daarover niets met zekerheid zeggen. Er zijn echter meer aanwijzingen voor de eerste dan voor de tweede veronderstelling. In november 2002 droeg politiek leider P. Rosenmöller het politiek leiderschap van GroenLinks over aan F. Halsema. Het partijcongres koos haar met bijna 98% van de stemmen op 23 november tot lijsttrekker bij de vervroegde Tweede-Kamerverkiezingen van 22 januari 2003. In de daaropvolgende jaren zwengelde de nieuwe leider een discussie aan over de ideologie van de partij. In 2004 noemde ze GroenLinks ‘de laatste links-liberale partij’.¹¹ Toen hierop veel kritiek kwam, verving ze deze term door ‘vrijzinnig links’, maar hield vast aan haar nadruk op individuele vrijheid en zelfontplooiing. In een nawoord bij een aantal beschouwingen van politicologen en filosofen over vrijheid stelde ze vast dat haar partij had nagelaten een eigen opvatting te ontwikkelen over sociaal-economische vrijheid. In plaats daarvan had GroenLinks ‘leentjebuurtje gespeeld bij de sociaal-democraten, die een grote voorkeur aan de dag legden voor bevoogdende staatsarrangementen’.¹² Haar partij was evenals de SP en de linkervleugel van de PvdA gevlucht in ‘collec-

tivisme' en 'staatspaternalisme'. Als 'vrijzinnig-linkse uitzonderingen' hierop noemde Halsema het wettelijk recht op deeltijdarbeid en de persoonsgebonden budgetten in de zorg. Ze wilde de verzorgingsstaat niet afbreken of reduceren tot een waarborgstaat – zoals de conservatieve liberalen van de VVD – maar als het ware liberaliseren of individualiseren.

Samen met fractiegenote W. van Gent (in de jaren negentig vakbondsbestuurder) werkte Halsema deze denkbeelden in november 2005 nader uit in achttien 'vrijzinnige voorstellen voor sociale politiek'.¹³ Naar Scandinavisch model wilden zij inkomenszekerheid en inkomensnivelleringscombineren met een flexibel en activerend arbeidsmarktbeleid en met meer zeggenschap en keuzevrijheid voor iedereen. De auteurs oefenden daarbij kritiek uit op de vakbeweging, die vooral gevestigde belangen (van geschoolde witte mannen in vaste dienst) zou behartigen ten koste van 'outsiders' als freelancers, migranten en ongeschoolde jongeren.

Vanuit de linkervleugel kwam veel verzet tegen deze voorstellen. Niettemin vonden zij hun weg naar het ontwerpverkiezingsprogramma voor de (vervroegde) Tweede-Kamerverkiezingen van 22 november 2006. Het partijcongres keurde dat programma op 30 september en 1 oktober 2006 in Zwolle goed, zij het met enige amendementen.¹⁴ Het voorstel om een Collectieve Arbeidsovereenkomst (CAO) niet door de vakbonden maar door alle betrokken werknemers in een referendum te laten goedkeuren sneuvelde, maar het even omstreden voorstel voor een kortere ontslagprocedure bleef in het programma staan. Ook het participatiecontract dat langdurig werklozen met de lokale overheid zouden moeten sluiten om zich te laten herscholen of om vrijwilligerswerk te verrichten, kreeg de steun van een meerderheid. De rol van de NAVO werd zonder veel ophef erkend. Het programma bevatte overigens wel vrij radicale voorstellen voor milieu en immigratiebeleid.

Het congres stond open voor alle leden. Vooral jongeren bleken goed vertegenwoordigd.¹⁵ Ook al valt dit niet te bewijzen: het lijkt dus niet onwaarschijnlijk dat de na 2002 toegetreden leden de ideologische verschuivingen van hun partij toejuichen. Die verschuivingen werden in dit artikel aangeduid als 'vergrijzing' en aanpassing aan de tijdgeest. Het socialistische en pacifistische gedachtegoed is bij GroenLinks inderdaad in overeenstemming met de tijdgeest verbleekt, zo niet verdwenen. Daarnaast bleef de partij echter groen in haar milieubeleid en kleurrijk in haar vreemdelingenbeleid.

noten

¹ Voor een verslag van dit onderzoek zie: A.P.M. Lucardie, G. Voerman en W.H. van Schuur, 'Groen in gradaties. Een vergelijking tussen de leden van Groen Links en De Groenen', in: *Jaarboek 1992 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1993, 186-210.

² Dit project werd gefinancierd door de British Academy (Large Research Grant 31746) en ondersteund door de Universiteit van Strathclyde, waaraan de leider van het project verbonden was. Voor deze financiering zijn de auteurs zeer erkentelijk. Doel van het project was het verzamelen van gegevens over groene partijen in West-Europa aan de hand van een standaard-vragenlijst die (in de verschillende talen) werd toegezonden aan steekproeven van partijleden.

³ Zie: *Statistisch Jaarboek 2003*, Voorburg/Heerlen, 2003, 26. De categorie 0-29 jaar maakte 37,1% van de totale bevolking uit, de categorie 30-39 jaar 16,4%, 40-49 jaar 15,0%, en 50+ 31,5%.

⁴ R.A. Koole en J.J.M. van Holsteyn, 'Partijleden in perspectief. Kiezers en leden vergeleken', *Jaarboek 1999 DNPP*, Groningen, 2000, 93-124, in het bijzonder 99.

⁵ Zie bijvoorbeeld: D. Simonnet, *L'écologisme*, Parijs, 1982, 77-78; sommigen gaan verder en beschouwen arbeiderszelfbestuur als de enige moderne vorm van socialisme: 'l'usage du terme d'autogestion s'impose aujourd'hui au socialisme' (D. Motchane en J.P. Chevènement, *Clefs pour le socialisme*, Parijs, 1973, 247). Ook een eind in die richting ging de PvdA in haar meest radicale periode, met name in het rapport *Op weg naar arbeiderszelfbestuur*, Deventer, 1976.

⁶ Zie A. Dobson, *Green Political Thought*, Londen, 1990, 111-116; F. de Roose en Ph. van Parijs, *La pensée écologiste*, Brussel, 1994, 148-149; en B. van Ojik, *Basisinkomen: van veenbrand naar gidsland*, Amsterdam, 1989 (derde druk).

⁷ De titels van enkele brochures van de PSP spreken wat dat betreft al voor zich: G.J. Harbers en F. Köhler, *De NAVO. 25 jaar steunpilaar van het kapitalisme*, Amsterdam, 1974; en W. Buisman e.a., *NAVO: 30 jaar steunpilaar van het kapitalisme*, Amsterdam, 1979.

⁸ De waargenomen verschillen zijn niet significant voor de eerste uitspraak, maar voor alle overige geldt $p < 0,001$, dat wil zeggen: de kans dat de waargenomen verschillen op toeval berusten is kleiner dan 1:1000 (0,1%).

⁹ Hierbij past enig voorbehoud, omdat in 1992 een schaal van 1 tot 10 werd gebruikt, die is omgerekend in een schaal van 0 tot 10.

¹⁰ De kansen op toeval (p waarden) bij deze verschillen zijn respectievelijk 0,1%, 9% en 0,7%.

¹¹ 'Ik noteer leegte op links': interview met Helène Kleijburg, *Groen-*

Links Magazine, 15 (2004), no. 2, 14-15.

¹² Femke Halsema, 'Nawoord: een linkse lente', in: Bart Snels, red., *Vrijheid als ideaal*, Amsterdam, 2005, 201-213, in het bijzonder 203.

¹³ Femke Halsema en Ineke van Gent, *Vrijheid eerlijk delen. Vrijzinnige voorstellen voor sociale politiek*, Den Haag, 2005; on-line: www.groenlinks.nl/2ekamer/notities/Notitie.2005-11-11.1551 (7 augustus 2006).

¹⁴ De volgende samenvatting is gebaseerd op *het Parool*, 2 oktober 2006; *de Volkskrant*, 2 oktober 2006; en *Trouw*, 2 oktober 2006; alsmede op persoonlijke observaties van de eerste auteur.

¹⁵ Volgens een peiling van het congrespresidium was 55% van de ruim 500 deelnemers 45 jaar of jonger.

FRACTIEDISCIPLINE

Vooroordelen en misverstanden

J.J.A. Thomassen en R.B. Andeweg

A.P.W. Melkert en R. van Gijzel, J.J. van Aartsen en G. Wilders: het zijn dit soort conflicten tussen een fractieleider en een fractielid die voeding geven aan het beeld dat in de Kamer fracties als gesloten blokken tegenover elkaar staan doordat eenvoudige kamerleden gedwongen worden de partijlijn te volgen. Het is een situatie die algemeen als onwenselijk wordt ervaren. Maar zijn eensgezind optredende fracties noodzakelijkerwijs onwenselijk? En is die eensgezindheid wel het gevolg van fractiediscipline?

Deze vragen zullen in deze bijdrage aan de orde komen. In de volgende paragraaf zullen we eerst ingaan op de wenselijkheid of onwenselijkheid van een monistische dan wel dualistische verhouding tussen regering en parlement en de daarmee samenhangende functie van het eensgezind optreden van fracties. Vervolgens zullen we nagaan welke factoren in de literatuur genoemd worden als oorzaak voor het eensgezind optreden van fracties en zullen we aangeven welke van deze factoren daadwerkelijk van invloed zijn op het eensgezind optreden van de in de Tweede Kamer vertegenwoordigde politieke partijen. Daarbij zullen we ons vooral baseren op de gegevens van de opeenvolgende parlements-onderzoeken die in Nederland zijn gehouden.¹ Deze gegevens stellen ons niet alleen in staat om enig licht te werpen op de achterliggende factoren van de eensgezindheid van fracties in de Tweede Kamer, maar ook om de opvattingen van de kamerleden over de wenselijkheid van fractiediscipline te achterhalen.

1. Over de wenselijkheid van eensgezinde fracties: twee visies

In het begin van de jaren negentig maakte A.J. Kaland, de voorzitter van de CDA-fractie in de Eerste Kamer, furore als luis in de pels van het derde kabinet-Lubbers. Hij wierp zich op als de kampioen van het dualisme, vooral in de verhouding tussen regering en Eerste Kamer. In dit verband is zijn kwalificatie uit 1991 van de leden van de Tweede Kamer

als ‘stemvee’ spreekwoordelijk geworden. Kaland bedoelde dat de regeringsfracties in de Tweede Kamer het regeringsbeleid niet kritisch volgden, maar volledig aan de leiband van het kabinet liepen. Het dualisme in de verhouding tussen regering en parlement, één van de klassieke leerstukken in het Nederlandse staatsrecht, zou naar het rijk der historie zijn verwezen en plaats hebben gemaakt voor een monistische relatie. Een onvoorwaardelijke steun van de regeringsfracties voor het kabinet is alleen mogelijk wanneer deze fracties eensgezind – dat wil zeggen als collectief – optreden en het niet aan individuele fractieleiden overlaten hoe zij zich opstellen ten opzichte van de regering. Dit verschijnsel wordt in de wandelgangen gewoonlijk aangeduid als fractiediscipline. De kwalificatie ‘stemvee’ geeft natuurlijk vooral uiting aan een sterk negatief waardeoordeel. Regeringsfracties behoren niet aan de leiband van de regering te lopen en individuele kamerleden zouden zich een meer individueel oordeel moeten durven aanmeten. Dat waardeoordeel lijkt in de Nederlandse politiek gemeengoed te zijn. In discussies over staatkundige vernieuwing worden het monisme in de verhouding tussen regering en parlement en de sterke fractiediscipline voortdurend aangemerkt als één van de problemen die opgelost zouden moeten worden. Zo werden in de in 2003 door minister Th.C. de Graaf voor Bestuurlijke Vernieuwing en Koninkrijksrelaties uitgebrachte nota *Naar een sterker parlement. Hoofddlijnennotitie nieuw kiesstelsel* de ‘tendensen naar monisme, bijvoorbeeld door knellende en gedetailleerde regeerakkoorden’ als een probleem aangeduid waarvoor een meer persoonsgericht kiesstelsel een oplossing zou moeten bieden. ‘Het is gezien het belang van een sterk parlement nodig het kiesstelsel zo in te richten dat het ertoe bijdraagt dat er meer kamerleden zijn met een eigen democratische legitimatie, doordat kiezers zich nadrukkelijk voor hem of haar hebben uitgesproken. Dit versterkt de positie van het parlement als geheel ten opzichte van de regering.’²

Dit negatieve oordeel over de wenselijkheid van eensgezinde fracties is overigens sterk verweven met onze eigen geschiedenis: in reactie op de ervaringen met last en ruggespraak van parlementariërs tijdens de Republiek worden onafhankelijke volksvertegenwoordigers als wenselijker ervaren dan in landen waar het parlement perioden van chaotische versnippering heeft gekend (een ‘Poolse landdag’). En door een traditie van een regering ‘boven de partijen’ wordt in ons land een voor een parlementair stelsel sterke nadruk gelegd op scheiding der machten tussen regering en parlement. In een andere, elders meer gebruikelijke visie heeft het parlement meer een scharnierfunctie. Het vormt de verbinding tussen het electoraat en zijn politieke preferenties enerzijds en de regering en het overheidsbeleid anderzijds. Een effectieve vervulling van deze functie vereist enerzijds dat het parlement een vuist kan maken ten

opzichte van de regering en anderzijds dat de stem van de kiezers doorklinkt in het parlement. Voor beide aspecten worden politieke partijen onmisbaar geacht.

In de loop van de geschiedenis van de parlementaire democratie is het parlement steeds machtiger geworden ten opzichte van de regering, maar die ontwikkeling was zonder het eensgezind optreden van politieke partijen in het parlement nauwelijks denkbaar geweest.³ De Engelse journalist en staatsrechtgeleerde Walter Bagehot was één van de eersten die het belang van eensgezind optredende fracties en van fractiediscipline onderkende: 'If everybody does what he thinks right, there will be 657 amendments to every motion, and none of them will be carried or the motion either'.⁴

Ook in de verhouding tussen parlement en electoraat zijn politieke partijen wel gezien als een functionele noodzakelijkheid. De uitbreiding van het kiesrecht aan het eind van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw vroeg om een nieuwe vorm voor de relatie tussen kiezers en parlement, ter vervanging van het persoonlijk contact tussen het individuele kamerlid en een relatief kleine groep kiezers onder het censuskiesrecht. De gelijktijdige ontwikkeling van politieke partijen was als het ware de oplossing voor dit probleem. Vandaar het beroemde adagium van de Amerikaanse politicoloog E.E. Schattschneider: 'Modern democracy is unthinkable save in terms of political parties'.⁵

De visie dat eensgezind optredende politieke partijen en een monistische relatie tussen regering en regeringsfracties geen inbreuk maken op de parlementaire democratie maar vanuit democratisch oogpunt juist noodzakelijk zijn, wordt het scherpst verwoord in het '*Party Government Model*' of het '*Responsible Party Model*'. Zoals de Amerikaanse politicoloog A. Ranney het formuleert:

'Party government in its most ideal form, according to its proponents, should work in the following manner. There must exist at least two (and preferably only two) unified, disciplined political parties. Each has its conception of what the people want and a program of various measures designed to satisfy those wants. In a pre-election campaign each attempts to convince a majority of the people that its program will best do what the people want done. In the election each voter votes for a particular candidate in his district, primarily because that candidate is a member of the party which the voter wants to take power, and only secondarily because he prefers the individual qualities of one candidate to those of the other. The party which secures a majority of the offices of government in the election then takes over the entire power of the government and the entire responsibility for what the government does. It then proceeds to put the program into effect. Or perhaps unforeseen circumstances arise which make the party decide to alter or even aban-

don its program. In any event, at the next election the people decide whether, on the whole, they approve of the general direction that the party in power has been taking – in short, whether their wants are being satisfied. If the answer is yes, they return that party to power; if the answer is no, they replace it with the opposition party.’⁶

Het moge duidelijk zijn dat dit model is geïnspireerd door een tweepartijstelsel, waar de verkiezingen tot inzet hebben welke partij de regeringsmacht verkrijgt en welke partij tot de oppositiebanken wordt veroordeeld. Dit model heeft al vanaf de jaren zestig van de vorige eeuw een grote aantrekkingskracht gehad op althans sommige voorstanders van politieke en staatkundige hervormingen in Nederland. Eén van de grootste klachten van critici van het Nederlandse politieke bestel was en is immers dat de kiezers weliswaar een nieuwe Tweede Kamer kunnen kiezen, maar totaal geen invloed hebben op de samenstelling van het kabinet ná de verkiezingen. Zo pleitte de PvdA-politicus E. van Thijn al in de jaren zestig voor een zodanige hervorming van het partijstelsel dat er nog twee groepen van partijen zouden overblijven. Deze zouden zich aan de kiezers moeten presenteren met twee verschillende programma’s. De winnende partij of groep van partijen zou de regeringsmacht overnemen van de zittende coalitie. De op deze wijze gelegitimeerde meerderheid zou ook niet gehinderd moeten worden door de op de klassieke machtscheiding gebaseerde dualistische verhouding tussen parlement en kabinet. De machtscheiding waar het werkelijk om gaat, aldus Van Thijn, is die tussen enerzijds de regeringscoalitie – die bestaat uit het kabinet en de geestverwante fracties in de Tweede Kamer – en anderzijds de oppositie.⁷ In deze gedachtegang vormen eensgezinde politieke partijen en een monistische relatie tussen regering en regeringspartijen dus geen belemmering, maar juist een essentiële voorwaarde voor het effectief functioneren van de representatieve democratie. Voor zover er vanuit dit model kritiek mogelijk zou zijn op het functioneren van de parlementaire democratie in Nederland, vormen niet het eensgezind optreden van politieke partijen en de monistische relatie tussen de regering en de regeringsfracties het probleem, maar het ontbreken van de *legitimering* van die relatie en van het na de verkiezingen tot stand gekomen regeerakkoord door een meerderheid van het electoraat.

Hiermee is niet aangetoond dat het model van *Party Government* het enig denkbare model van politieke representatie is, maar het is wel sterk overheersend geworden – zowel in de politieke praktijk als in de internationale literatuur. Het toont in elk geval aan dat een negatieve waardering van monisme en een eensgezind optreden van politieke partijen allesbehalve vanzelfsprekend is. Zoals de Israelische politicoloog R.Y. Hazan het verwoordt: ‘Modern representative government has become party government, for good and for bad, and thus the basic pre-

condition for the establishment and survival of governments depends on the ability of the political parties to control their representatives, to aggregate positions and policies, to present a coherent ideological image, to operate effectively in the legislative arena and to function as a stable basis for the political process.⁸

2. Over de oorzaken van eensgezinde fracties: drie factoren

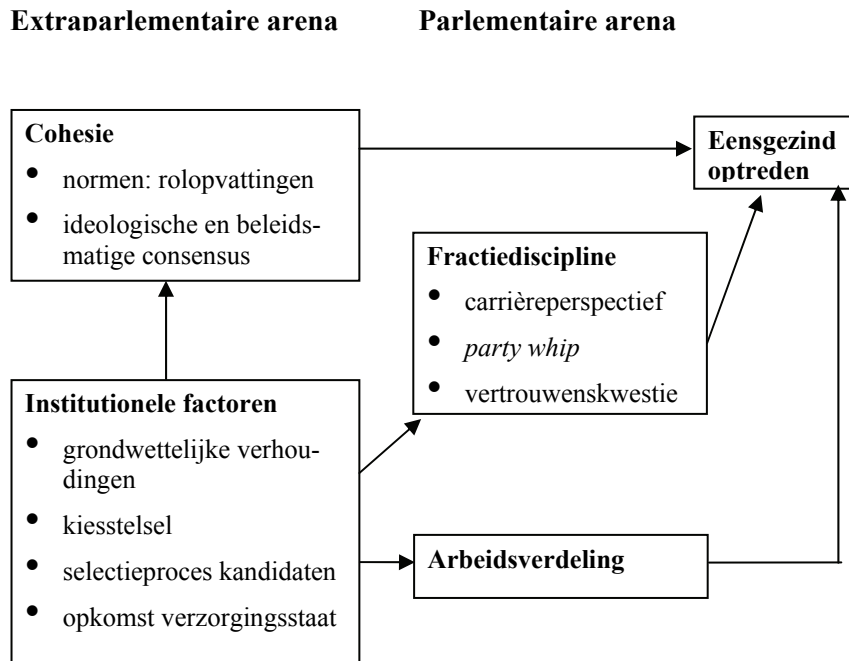
In het dagelijkse spraakgebruik wordt in Nederland veelal gesproken van fractie- of partijdiscipline, maar de betekenis van dat begrip is niet altijd even duidelijk. Het wordt zowel gebruikt voor een gedisciplineerd – dat wil zeggen eensgezind – optreden, alswel voor het afdwingen van een eensgezind optreden door de leiding van de fractie.

De wijze waarop in de internationale literatuur met fractiediscipline en aanverwante begrippen wordt omgesprongen, is vaak niet minder verwarrend. In navolging van Ozbudun wordt veelal een onderscheid gemaakt tussen ‘cohesion’ en ‘discipline’. Cohesie heeft dan betrekking op ‘the extent to which, in a given situation, group members can be observed to work together for the group’s goal in one and the same way’. Discipline ‘refers either to a special type of cohesion achieved by enforcing obedience or to a system of sanctions by which such enforced cohesion is attained’.⁹ Daarmee lijkt het onderscheid duidelijk: ‘cohesion is a party acting in unison, and discipline is simply one way to achieve this outcome’.¹⁰ De schijnbare helderheid van dit onderscheid gaat echter weer verloren waar auteurs zich zeggen te baseren op dit onderscheid van Ozbudun, maar vervolgens het begrip cohesie niet alleen gebruiken voor de mate waarin leden van een fractie eensgezind gedrag vertonen, maar ook voor één van de factoren die deze eensgezindheid tot stand brengen. Zo stelt Hazan, na het onderscheid van Ozbudun omarmd te hebben: ‘... discipline starts where cohesion falters. If the goal is unity of action among party representatives in parliament, this can be achieved either by cohesion or by discipline. When cohesion weakens then discipline can help maintain party unity of action, up to a point’.¹¹ Hier is in feite sprake van drie begrippen: eensgezind optreden van fracties (party unity), cohesie (cohesion) en discipline.

Het eensgezind optreden van een fractie (party unity) heeft, zoals gezegd, betrekking op gedrag en dan vooral op het gedrag van leden van het parlement in hun rol van (mede)wetgever. Als maatstaf voor het eensgezind optreden van fracties wordt in het internationale onderzoek naar ‘legislative behaviour’ veelal gebruik gemaakt van een ‘unanimity score’, een index om vast te stellen in hoeverre leden van een fractie eensgezind stemmen bij hoofdelijke stemmingen over wetsvoorstellen (roll calls). Volgens het schema in figuur 1, dat overigens allesbehalve

uitputtend is, wordt deze eensgezindheid niet alleen door fractiediscipline beïnvloed, maar door in totaal drie factoren.

Figuur 1. Factoren die van invloed zijn op eensgezindheid fracties

Vrij naar: R.Y. Hazan, 'Does Cohesion Equal Discipline? Towards a Conceptual Delineation', in: *The Journal of Legislative Studies*, 9 (2003), 4, 1-11.

In de eerste plaats de cohesie van een fractie. Deze heeft betrekking op 'a certain consensus in values and attitudes',¹² die weer betrekking kan hebben op 'norms and roles' dan wel 'common ideological preferences'.¹³ In deze beschouwing zullen wij aandacht besteden aan zowel de rolpercepties van kamerleden wat betreft het eengezind optreden van de fractie, als de consensus binnen de fractie met betrekking tot belangrijke ideologische dimensies en beleidsvraagstukken. Beide kunnen zorgen voor een grote mate van eensgezind optreden, zonder dat fractiediscipline daar expliciet aan te pas hoeft te komen. Rolpercepties en ideologische of beleidsmatige eensgezindheid worden ook wel aangeduid als extraparlamentaire factoren. Dit is gebaseerd op de veronderstelling dat de socialisatie in bepaalde waarden en normen, met inbegrip van rolpercepties, al plaats vindt voordat kandida-

ten toetreden tot de Kamer. Datzelfde geldt voor de ideologische en beleidsmatige consensus. Deze is niet zozeer het gevolg van interne processen binnen de fractie, als wel van de (zelf)selectie van kamerleden. De meeste politieke partijen zijn (nog steeds) gebaseerd op een bepaalde ideologie of maatschappijvisie. Mensen stellen zich kandidaat voor politieke functies namens een partij, wellicht om redenen van eigenbelang, maar toch ook omdat zij het gedachtegoed van de betreffende partij onderschrijven. Bovendien zal de partij er bij de selectie van kandidaten op toezien dat dit inderdaad het geval is. Binnen politieke partijen zal dan ook niet gemakkelijk onenigheid bestaan over onderwerpen ten aanzien waarvan een standpunt direct valt af te leiden uit de grondslagen van de partij. Naarmate dit minder het geval is, zal de partij eerder een beroep moeten doen op andere middelen om de eenheid te handhaven. Maar ook dan is niet noodzakelijkerwijze fractiedwang vereist. Meer waarschijnlijk is dat de rolopvatting dat men zich naar het fractiestandpunt behoort te voegen, is gesocialiseerd en niet telkens hoeft te worden afgedwongen.¹⁴

Voordat wij aan die fractiediscipline toekomen, moeten wij nog een andere verklaring voor het eensgezind optreden van fracties introduceren: de arbeidsverdeling binnen fracties. Het is een kenmerk van de parlementaire arena, maar de oorzaak ligt deels buiten die arena. Door de opkomst van de verzorgingsstaat is de omvang van het overheidsbeleid en ook van de wetgeving enorm gegroeid. Het is daardoor voor een individueel kamerlid vrijwel onmogelijk geworden om zich een onafhankelijk oordeel te vormen op ieder terrein van wetgeving. Binnen het parlement heeft dit geleid tot arbeidsverdeling in de vorm van de gespecialiseerde kamercommissies, maar ook binnen de grotere fracties is die arbeidsverdeling doorgevoerd. Dit houdt in dat het standpunt van een fractie ten aanzien van een specifiek wetsvoorstel veelal wordt voorbereid en *de facto* vaak ook wordt bepaald door één of enkele fractiespecialisten. De andere leden van de fractie, gespecialiseerd op andere beleidsterreinen, voegen zich vervolgens meestal naar hun voorstel.¹⁵ Via deze vorm van 'negatieve coördinatie' ontstaan zo eensgezind optredende fracties.

Fractiediscipline is ten slotte eveneens een kenmerk van de parlementaire arena. Zij heeft betrekking op het afdwingen van eensgezind optreden van leden van de fractie door de fractie(leiding).¹⁶ Daartoe staan de fractie verschillende instrumenten ter beschikking. In de eerste plaats zijn de leden sterk afhankelijk van de fractieleiding voor hun verdere carrière, zowel binnen als buiten de Kamer. De toedeling van woordvoerderschappen en het lidmaatschap van commissies zijn belangrijke interne machtsinstrumenten van de fractieleiding. Datzelfde geldt voor de selectie van kandidaten voor een ministerspost of staatssecretariaat.

De mate waarin cohesie, arbeidsdeling dan wel discipline leiden tot eensgezind optredende fracties is volgens de internationale literatuur afhankelijk van een aantal institutionele factoren. Wellicht de belangrijkste institutionele factor is het onderscheid tussen een parlementair en een presidentieel stelsel. De logica van een parlementair stelsel veronderstelt een stabiele steun van de regeringsfracties om het partijprogramma dan wel het overeengekomen regeerakkoord tot uitvoering te brengen en om het kabinet in stand te houden. In tegenstelling tot een presidentieel stelsel is in een parlementair stelsel de regering afhankelijk van het vertrouwen van een meerderheid van de volksvertegenwoordiging. Daardoor heeft iedere stemming in het parlement de potentie van een kabinetscrisis in zich. Door de vertrouwenskwesitie te stellen, kan het kabinet de leden van regeringsfracties in het gareel dwingen op straffe van een ministers- of kabinetscrisis en mogelijk vervroegde verkiezingen.

Een tweede institutionele factor die van belang wordt geacht is het kiesstelsel. Hoe kleiner het aantal zetels dat er per district te verdelen valt – met als uiterste een ‘single member district’ –, hoe meer parlementsleden geneigd kunnen zijn zich te richten naar de kiezers van hun district, ook al zou dat leiden tot een afwijkend standpunt ten opzichte van dat van de fractie. Deze gedachtegang ligt ook ten grondslag aan het voorstel tot wijziging van het kiesstelsel van minister De Graaf waar hierboven naar is verwezen. Maar ook de verlaging van de drempel voor voorkeursstemmen kan tot een gelijksoortig effect leiden. Deze leidt tot een concurrentiestrijd *binnen* politieke partijen en stelt individuele kandidaten in staat om hun eigen electorale achterban tot een belangrijke machtsfactor te ontwikkelen en daarmee tot op zekere hoogte de fractieleiding te trotseren.¹⁷

Wellicht zeker zo belangrijk is van wie parlementsleden afhankelijk zijn voor hun herverkiezing. De kans op herverkiezing is in ons huidige kiesstelsel voornamelijk afhankelijk van de plaats op de kieslijst. Deze wordt weliswaar niet bepaald door de fractieleiding, maar diens advies kan wel van grote invloed zijn. Deze heeft daarmee een belangrijk wapen in handen om individuele parlementsleden zo nodig in het gareel te dwingen. Als de nominatie van kandidaten voornamelijk op districts-niveau ligt, kunnen parlementsleden het zich gemakkelijker veroorloven van het standpunt van hun fractie af te wijken – mits zij daarin gesteund worden door hun achterban in hun eigen kiesdistrict.

Tot op zeker hoogte kunnen cohesie en fractiediscipline als communicerende vaten worden beschouwd. Als de cohesie hoog is, is fractiediscipline overbodig. Zij heeft pas een functie als het aan cohesie ontbreekt. Dit heeft echter zijn grenzen. Als er niet een minimum aan consensus is, zal het ook ontbreken aan overeenstemming over de aanvaardbaarheid

van fractiediscipline. Als men alleen de extreme gevallen in ogenschouw neemt, doet zich de paradox voor dat fractiediscipline overbodig is waar de cohesie hoog is terwijl deze onmogelijk is als het aan iedere vorm van cohesie ontbreekt. Alleen in het tussengebied tussen deze beide uitersten heeft fractiediscipline een functie.¹⁸

De gedachte dat cohesie en fractiediscipline communicerende vaten zijn, leidt tot een interessante hypothese over de ontwikkeling van fractiediscipline. In de woorden van Hazan:

'If parties did not matter, then as social changes blurred cleavages and increased electoral volatility in the past generation, and as both candidate selection and electoral systems became more candidate-centred, we should have seen a corresponding decline in party unity across parliaments. Yet the reduction in cohesion has apparently not affected the unity of parties in parliaments to a significant or similar extent. The answer to this paradox is that sociological attributes have been counterbalanced by institutional factors. Changes in the extra-parliamentary arena apparently do not diminish the incentives and constraints facing legislators inside parliament. Discipline has helped keep parties together, and maintained them as central actors in the legislature.'¹⁹

Over het belang van de hierboven genoemde factoren bestaat een grote mate van overeenstemming in de theoretische literatuur. De empirische geldigheid van ieder van de hierboven gepresenteerde hypothetische relaties is echter allerminst vastgesteld. Hoewel er voor ieder van deze relaties een selectie van landen is te vinden waarin deze relaties aanwezig zijn, zijn er teveel uitzonderingen op de regel om van een 'harde' empirische relatie te kunnen spreken. Culturele factoren die van land tot land verschillen lijken ook een belangrijke rol te spelen.²⁰ Daar komt bij dat de kenmerken van de afhankelijke variabele in figuur 1 – het eensgezind optreden van fracties – geoperationaliseerd als het percentage stemmingen waarin fracties eensgezind optreden in vrijwel alle parlementaire democratieën zo hoog is dat er nauwelijks sprake is van variantie in de afhankelijke variabele.²¹ En waar geen of weinig verschillen zijn vallen deze ook niet te verklaren door eventuele verschillen op welke onafhankelijke variabele dan ook.

Wanneer een studie betrekking heeft op een enkel land, zoals in deze beschouwing, zullen bovendien veel van de onafhankelijke variabelen die betrekking hebben op institutionele kenmerken, zoals het kiesstelsel, eerder een constante vormen dan een variabele. Daardoor kunnen ze per definitie geen verklaring vormen voor welke variatie in de afhankelijke variabele dan ook. Hier hebben wij dan ook niet de pretentie figuur 1 als causaal model te kunnen toetsen. De figuur dient louter als heuristisch model om enige samenhang aan te brengen in de belangrijkste onder-

zoeksvragen die wij in deze beschouwing aan de orde stellen. Zonder een oorzakelijk verband te kunnen vaststellen, zullen wij in de volgende paragrafen bezien hoe het in Nederland is gesteld ten aanzien van de drie belangrijkste factoren van eensgezind optreden die in figuur 1 worden genoemd: cohesie, arbeidsverdeling en fractiediscipline.

3. Cohesie binnen fracties: overeenstemming over beleid

3.1 Ideologisch-beleidsmatige consensus

Het eerste hierboven genoemde mechanisme dat kan leiden tot een eensgezind optreden van fracties is dat de fractieleden het met elkaar eens zijn over de beleidsvraagstukken waarover de fractie een standpunt moet bepalen. In dat geval zal het weinig moeite kosten om homogeen op te treden.

In de opeenvolgende parlementsonderzoeken is de leden van de Tweede Kamer gevraagd naar hun persoonlijke standpunt ten aanzien van een aantal politieke vraagstukken. Dat standpunt konden zij tot uitdrukking brengen door een positie te kiezen tussen twee uitersten op een zeven- of negenpuntsschaal. Bovendien werd de kamerleden telkens gevraagd zichzelf te plaatsen op een links-rechts schaal. Voor de grootste fracties is ten aanzien van deze vraagstukken en hun links-rechts positie vervolgens een zogeheten ‘*agreement score*’ berekend. Deze scores zijn weergegeven in tabel 1.²² De waarde van deze scores kan variëren van -1 (wanneer de meningen binnen de fractie volstrekt gepolariseerd zijn) tot +1 (volkomen overeenstemming).

De algemene impressie die uit de cijfers in tabel 1 naar voren komt is dat de cohesie binnen de grotere fracties van de Tweede Kamer vrij hoog is: op een schaal van -1.0 tot +1.0 liggen de meeste scores ruimschoots boven de .50. Dat is hoog in vergelijking met de consensus onder de kiezers of zelfs de leden van een partij.²³ Het is duidelijk dat de mate van cohesie op de links-rechts dimensie over het algemeen groter is dan ten aanzien van één van de specifieke issues. Dit kan als een indicatie worden beschouwd voor de sterke ideologische cohesie binnen ieder van de fracties; wellicht is het ook gemakkelijker het met elkaar eens te zijn op een abstracte ideologische dimensie dan ten aanzien van concrete issues. De score van het CDA, vooral in de vroegere jaren, is echter beduidend lager dan die van de andere partijen. Daar zijn twee mogelijke verklaringen voor. In de eerste plaats bestond het CDA in 1972 nog niet. We hebben in 1972 een gezamenlijke score berekend voor de latere fusiepartners Antirevolutionaire Partij (ARP), Christelijk Historische Unie (CHU) en Katholieke Volkspartij (KVP) alsof zij reeds één fractie waren. En dat waren ze uiteraard niet. Als dit de ver-

klaring was, zou men in die vroegere jaren ook een lagere consensus ten aanzien van de meer specifieke issues mogen verwachten. Dat is echter niet het geval.

Tabel 1. Agreement scores ten aanzien van politieke vraagstukken en links-rechts positie, 1972-2001

	1972	1979	1990	2001
links-rechts				
PvdA	.94	.80	.83	.84
D66	.83	.86	.82	.63
CDA	.58	.63	.67	.70
VVD	.71	.62	.93	.67
inkomensverschillen				
PvdA	.85	.77	.76	.81
D66	.63	.88	.66	.70
CDA	.74	.68	.68	.76
VVD	.52	.58	.72	.63
medezeggenschap				
PvdA	.85	.82	.79	
D66	.73	.83	.71	
CDA	.83	.72	.52	
VVD	.49	.71	.33	
abortus				
PvdA	.73	.72	.82	
D66	.85	.62	.92	
CDA	.40	.23	.39	
VVD	.73	.74	.61	
euthanasie				
PvdA			.67	.60
D66			.81	.74
CDA			.51	.59
VVD			.56	.59
openbare orde				
PvdA	.67	.66	.60	.63
D66	.77	.53	.73	.76
CDA	.68	.71	.61	.73
VVD	.67	.58	.72	.82

Een tweede mogelijke verklaring is dat de kamerleden van het CDA en de drie confessionele partijen waaruit het is voortgekomen zich over het algemeen slechts met tegenzin wilden positioneren op de links-rechts schaal, met als argument dat zij niet dachten in termen van links of rechts. Wellicht is ook een deel van de fractie deze termen blijven interpreteren in de vroegere betekenis van seculier tegenover religieus. Naarmate de religieuze dimensie in de Nederlandse politiek aan belang inboette zijn ook CDA-kamerleden wellicht meer in termen van de (nu meestal sociaal-economisch geïnterpreteerde) links-rechts schaal gaan denken. Ook deze verklaring is echter niet overtuigend. Omdat het CDA voornamelijk gebaseerd is op een gedeelde christelijke levensbeschouwing, zou men een hoge consensus verwachten ten aanzien van specifieke issues die hiermee duidelijk verwant zijn. In tabel 1 zijn dat vooral abortus en euthanasie. Juist op deze issues is de consensus-score van het CDA echter laag, zowel in vergelijking met de andere partijen als in vergelijking met de eigen consensus ten aanzien van andere issues. Vooralsnog is de relatief lage consensus binnen de CDA-fractie op deze ideologisch gezien voor deze partij centrale issues dus moeilijk verklaarbaar. Bij de andere partijen zien wij dit beeld niet: de PvdA heeft gemiddeld een relatief hoge consensus ten aanzien van inkomensverschillen en medezeggenschap, de VVD ten aanzien van openbare orde, en D66 ten aanzien van abortus en euthanasie. Over het algemeen heeft de VVD een iets geringere consensus dan de andere partijen, maar de verschillen zijn klein.

Er is herhaaldelijk betoogd dat ontzuiling en de-ideologisering ertoe geleid hebben dat politieke partijen hun eigen identiteit grotendeels verloren hebben en steeds moeilijker van elkaar te onderscheiden zijn. Als dit juist is en politieke partijen hun ideologische veren geleidelijk hebben afgeschud, zou men verwachten dat de consensus over specifieke vraagstukken en vooral over de ideologische identiteit van de partij geleidelijk is afgenomen. In tabel 1 is daar echter niets van te zien. Er is geen enkele indicatie dat de consensus binnen de fracties in de loop van de jaren systematisch minder is geworden.

3.2 Cohesie als norm: roloppvattingen

Ook al zou *ex ante* overeenstemming binnen een fractie over specifieke beleidsvraagstukken of wetsvoorstellen ontbreken, dan impliceert dit nog niet dat fractiediscipline in de zin van het afdwingen van een eensgezind optreden door de fractieleiding het enige alternatief is. Eensgezind optreden hoeft niet te worden afgedwongen als de leden van de fractie de norm onderschrijven dat men zich bij een eventueel meningsverschil met de (meerderheid van de) fractie neerlegt bij het fractie-

standpunt en publiekelijk geen afwijkend standpunt inneemt.

In de opeenvolgende parlementsonderzoeken is aan de leden van de Tweede Kamer de volgende vraag gesteld: 'Als een Tweede-Kamerlid moet stemmen, maar een andere mening heeft dan zijn fractie, zou hij dan bij zijn stemgedrag de mening van de fractie moeten volgen, of zijn eigen mening?'

Tabel 2. Stemgedrag bij meningsverschil met fractie (in %), 1972-2001

	1972	1979	1990	2001
mening fractie	7,1	13,8	20,3	24,4
hangt ervan af	52,5	64,6	68,8	65,9
eigen mening	40,4	21,5	10,9	9,6
totaal	100,0	99,9	100,0	99,9
N	(141)	(130)	(138)	(135)

In tabel 2 zijn de antwoordmogelijkheden en de percentuele verdeling van de antwoorden weergegeven. Twee zaken vallen onmiddellijk op. In de eerste plaats zijn de roloppvattingen sinds het begin van de jaren zeventig duidelijk veranderd. Hield in 1972 nog 40% van de kamerleden vast aan het in de grondwet vastgelegde principe van het individuele mandaat en meende niet meer dan 7% zich zonder meer neer te moeten leggen bij het standpunt van de fractie, vanaf 1990 meent nog slechts rond de 10% zich zonder meer een onafhankelijke opstelling te kunnen veroorloven. In dezelfde periode is het aandeel kamerleden dat zonder meer het fractiestandpunt meent te moeten volgen, gestegen tot bijna een kwart. Het is dus niet zo dat inmiddels de overgrote meerderheid van de kamerleden zich neer meent te moeten leggen bij het fractiestandpunt. Een tweede opvallend gegeven in de tabel is juist dat in de laatste drie enquêtes ongeveer tweederde van de kamerleden kiest voor de vluchtheuvel 'dat hangt ervan af'.²⁴

Een logische vervolgvraag is dan uiteraard waar dat van afhangt. In 1972 en 2001 werd deze vervolgvraag ook gesteld. Een analyse van de in 2001 gegeven antwoorden leert dat de dominantie van de fractie in de roloppvatting van kamerleden nog veel groter is dan tabel 2 zou doen vermoeden. Bijna alle kamerleden die in eerste instantie aangeven dat het van de omstandigheden afhangt of men de fractie zou moeten volgen, voegen er aan toe dat het volgen van het fractiestandpunt de regel zou moeten zijn. Bijna geen van hen neemt de moeite te verklaren waarom dat zo is. Van de vijftien kamerleden die dat wel doen, geven tien als argument dat men nu eenmaal via de partijlijst is gekozen en niet als onafhankelijk kandidaat. Dit brengt met zich mee dat men in principe dan ook de partijlijn moet volgen. Zoals enkele van de onder-vraagde kamerleden het verwoordden:

‘Je moet heel goede redenen hebben om tegen je fractie (in te gaan), want we zijn niet gekozen als individuen, we zijn gekozen als fractie.’

‘In het algemeen vind ik dat je de fractielijn moet volgen; je zit er namens de VVD, hoewel de grondwet formeel iets anders zegt.’

Een nog kleiner aantal noemt expliciet als argument dat men zich gebonden acht aan het partijprogramma en daarmee indirect aan de aan de kiezers gedane beloften:

‘Ik ben gekozen op het programma van de PvdA, dus ja, dan moet ik goede argumenten hebben wil ik anders stemmen dan de partij wil’

Uiteindelijk gaven honderd van de honderdachtendertig kamerleden die de betreffende vraag in 2001 beantwoordden als ‘verklaring’ dat het volgen van de partijlijn de regel zou moeten zijn.²⁵ Zij zijn het er ook allemaal over eens wat de uitzondering op de regel zou moeten zijn. Alleen wanneer het om een principezaak gaat, wanneer er ethische of morele vragen aan de orde zijn, zouden kamerleden een afwijkend standpunt kunnen rechtvaardigen. Kamerleden kunnen niet gedwongen worden een partijstandpunt te steunen dat ingaat tegen hun geweten. Enkele typerende antwoorden:

‘Bij niet zeer principiële punten volg je de woordvoerder en bij zeer principiële punten volg je je eigen mening.’

‘Enerzijds is het uitgangspunt consensus, anderzijds kun je niet tegen je eigen geweten in stemmen.’

Men is het er overigens ook over eens dat zo’n situatie zich niet te vaak zou moeten voordoen. Het is overigens nog maar de vraag of kamerleden als het er op aan komt niet toch onder zware druk worden gezet, ook als het om gewetenskwesies gaat. Zo verhaalt de journalist G. van Westerloo, die in 2000 drie weken lang de fractievergaderingen van de PvdA mocht bijwonen, hoe op het fractielid A. Apostopolou pressie werd uitgeoefend toen deze aangaf op grond van zijn levensovertuiging tegen de euthanasiewet te willen stemmen. In de beslissende fractievergadering hield hij uiteindelijk voet bij stuk, maar hij concludeerde zelf daarna: ‘ik denk niet dat ze me de volgende keer hoog op de kandidatenlijst zullen zetten’.²⁶

3.3 Arbeidsverdeling

Het is opvallend dat kamerleden alleen maar naar principes verwijzen om te beargumenteren onder welke omstandigheden zij als parlementariërs hun eigen mening of hun eigen geweten zouden mogen volgen. Zij doen nauwelijks een beroep op welk hoogstaand principe dan ook om te verdedigen dat individuele kamerleden in de regel de partijlijn zouden moeten volgen. Het volgen van de partijlijn is wat men behoort te doen, zolang er *geen* hoge principes aan de orde zijn. De argumenten waarom men normaal gesproken de fractielijn moet volgen, zijn erg pragmatisch van karakter. Er wordt vaak gewezen op de voordelen van arbeidsverdeling. Waarom zou men niet het advies van de fractiewoordvoerder volgen in plaats van zijn tijd te verdoen aan het vormen van een eigen mening zolang er geen hoogstaande principes aan de orde zijn?

De vertegenwoordigers van een fractie in de kamercommissies hebben over het algemeen een grote vrijheid van handelen. In zowel 1979 als 1990 was zo'n 80% van de kamerleden het eens met de stelling dat men in kamercommissies doorgaans een grote speelruimte krijgt van de fractie, terwijl minder dan 5% deze stelling afwees. Zij, of in grote fracties de interne fractiecommissies, spelen vervolgens een grote rol in het bepalen van het standpunt van de fractie als geheel. In 1979 meende nog de helft dat de plenaire fractievergadering het zwaartepunt vormde in de besluitvorming binnen de fractie, maar in 1990 was dit gedaald tot ruim een kwart, terwijl de invloed van fractiecommissies en fractiespecialisten was gestegen. Eenzelfde patroon zien we in de reacties op de stelling 'als kamerlid stem je bij wetsvoorstellen die je niet zelf voor de fractie behandeld hebt, doorgaans volgens het advies van de fractiewoordvoerder' (tabel 3).

Tabel 3. Stemmen doorgaans volgens advies fractiewoordvoerder (in %), 1972-2001

	1972	1979	2001 *)
is zo	79,4	91,3	96,3
is enigszins zo	18,6	8,0	2,2
is niet zo	2,0	0,7	1,5
totaal	100,0	100,0	100,0
N	(102)	(139)	(135)

*) 'helemaal mee eens' en 'mee eens' zijn samengevoegd tot 'is zo', 'deels mee eens', 'deels mee oneens' tot 'is enigszins zo' en 'mee oneens' en 'helemaal mee oneens' tot 'is niet zo'.

Eerder zagen we een duidelijke verschuiving in de rolopvattingen van kamerleden in de richting van het volgen van het fractiestandpunt. Het is verleidelijk tabel 2 en 3 met elkaar te verbinden: door de groei van de verzorgingsstaat is de noodzaak van arbeidsverdeling binnen het parlement toegenomen, en dat proces is versterkt doordat wij nu gemiddeld grotere fracties hebben dan vroeger, door electorale ontwikkelingen (vooral de VVD), door fusies (CDA, GroenLinks, ChristenUnie), en door de toename van het aantal Tweede-Kamerzetels van 100 naar 150. Toch voldoet deze verklaring niet. Het percentage kamerleden dat stelt dat men doorgaans de fractiewoordvoerder in stemmingen volgt, is in de loop van de jaren weliswaar gestegen, maar was ook in 1972 al erg hoog.²⁷ Deze beperkte verschillen in de tijd kunnen in elk geval niet verklaren waarom de rolopvattingen van kamerleden in de loop van dezelfde jaren zo sterk veranderd zijn. Wat de oorzaak van deze sterke verandering in de richting van een meer partijgetrouwe rolopvatting dan wel is, is een vraag waar we hooguit over kunnen speculeren. Een mogelijke verklaring is de steeds sterkere rol die regeerakkoorden zijn gaan spelen in de verhouding tussen kabinet en regeringspartijen en in de verhouding tussen regerings- en oppositiepartijen. Regeringpartijen zijn gebonden aan de (uitgebreide) regeerakkoorden waarmee de individuele vrijheid van handelen sterk wordt teruggedrongen. Dat geldt weliswaar alleen voor zaken die in het regeerakkoord geregeld zijn, maar de steeds belangrijkere rol die regeerakkoorden zijn gaan spelen is een goede indicator voor de geleidelijk meer monistisch geworden verhouding in de relatie tussen kabinet en regeringspartijen. Zoals wij in het begin van deze beschouwing betoogden, is de opvatting over eensgezinde fracties nauw verweven met de visie op de parlementaire democratie. Een geleidelijke verandering van dualisme naar monisme is daarom op haar beurt van invloed op het belang dat aan eensgezind optreden gehecht wordt. In een dualistische relatie is er sprake van een zekere machtenscheiding, waarbij regering en parlement als gescheiden instituties tegenover elkaar staan. In die verhouding is het eensgezind optreden van fracties minder essentieel en is er ruimte voor een zekere zelfstandigheid in het opereren van individuele kamerleden. In een meer monistische relatie worden de parlementaire verhoudingen bepaald door het onderscheid tussen regerings- en oppositiepartijen. De institutionele machtenscheiding lijkt te hebben plaats gemaakt voor een politieke machtenscheiding.²⁸ In die verhouding zijn politieke partijen de belangrijkste actoren en is er voor individueel opererende kamerleden minder plaats.

3.4 De functie van fractiediscipline

Fractiediscipline zelf is moeilijk waarneembaar, tenzij het leidt tot conflicten of afsplitsingen. In deze paragraaf zullen wij ingaan op een tweetal aspecten van fractiediscipline waarover de opeenvolgende parlementsonderzoeken informatie bieden. In de eerste plaats het oordeel van leden van de Tweede Kamer over de functie van fractiediscipline. Wat zijn de voor- en nadelen ervan? In de tweede plaats de vraag hoe kamerleden de bestaande fractiediscipline beoordelen. Is deze te ver doorgeschoten, of mag deze juist nog wel wat sterker worden aangehaald?

Voor de overgrote meerderheid van de kamerleden staat het belang van fractiediscipline niet ter discussie. In het parlementsonderzoek van 1990 werd kamerleden gevraagd aan te geven wat zij achtereenvolgens als de positieve en negatieve aspecten van fractiediscipline zien. Een samenvatting van de antwoorden op deze open vraag is weergegeven in de tabellen 4.1 en 4.2. De belangrijkste functie van fractiediscipline in de ogen van de kamerleden is blijkbaar dat de buitenwereld daardoor het beeld krijgt van een krachtige en eensgezinde partij. Duidelijk en herkenbaar zijn is een tweede belangrijk positief aspect van fractiediscipline. Slechts weinig kamerleden refereren overigens aan de kiezers als degenen voor wie zij duidelijk en herkenbaar zouden moeten zijn. Andere politieke partijen en de regering blijken als referentiekader minstens even belangrijk te zijn. Niet meer dan 18% noemt de functie die in het hierboven genoemde *Responsible Party Model* of *Party Government Model* als centrale functie van homogeen optredende fracties is genoemd. In dit model vormt het eensgezind optreden van fracties, en indirect dus ook fractiediscipline, het mechanisme dat er voor moet zorgen dat de partij haar verkiezingsbeloften nakomt.

Voor 16% van de kamerleden heeft fractiediscipline een heel andere functie. Een gemeenschappelijk standpunt van de fractie over welk vraagstuk dan ook komt meestal pas tot stand na een intensief debat. Deze kamerleden beoordelen fractiediscipline positief, omdat het de fractie dwingt tot een discussie over iedere kwestie waarover deze een standpunt moet innemen.

Niet alle kamerleden onderschrijven evenwel deze positieve interpretatie. Een kleine groep van 4% is juist van mening dat fractiediscipline het debat in de fractie in de weg staat, omdat de leiding van de partij of de specialisten op een bepaald terrein in feite hun standpunt opleggen aan de rest van de fractie. Wat veruit als het meest negatieve aspect van fractiediscipline wordt ervaren, is dat het de individuele vrijheid van individuele kamerleden, die hun eigen mening ondergeschikt moeten maken aan het officiële fractiestandpunt, aan banden legt. Niet meer dan

9% van de kamerleden verwijst naar het in de Nederlandse grondwet vastgelegde klassiek-liberale beginsel dat leden van het parlement stemmen ‘zonder last’, als argument dat fractiediscipline in strijd is met de grondwettelijke basis van de Nederlandse parlementaire democratie. Minstens zo opvallend is ook wat kamerleden *niet* noemen. Slechts een enkel kamerlid noemt wat in de literatuur vaak als één van de belangrijkste functies van fractiediscipline in een parlementaire democratie wordt aangegeven, het in stand houden van de regering. Ook zijn er maar weinig kamerleden (8%) die zich druk maken over een mogelijke spanning tussen een rigide fractiediscipline en de mogelijkheid van individuele kamerleden zich te profileren als vertegenwoordiger van een bepaalde regio of een anderszins gedefinieerde achterban. Gezien het Nederlandse kiesstelsel en het betrekkelijk gecentraliseerde kandidaatsstelsel viel dit ook niet te verwachten.

Tabel 4.1 Positieve aspecten van fractiediscipline (in %), 1990

beeld van eensgezindheid tegenover de buitenwereld	38
duidelijkheid van de positie van de partij	33
stelt partij in staat programma uit te voeren	18
dwingt goede discussies af	16
macht	10
totaal (N= 133)	115

Tabel 4.2 Negatieve aspecten van fractiediscipline (in %), 1990

verwijzing naar grondwet	9
verhindert discussie in de fractie	4
onderdrukt creativiteit en pluriformiteit	25
onderdrukt vrijheid van individuele kamerleden	48
staat de relatie van individuele kamerleden met hun regio of andere delen van het electoraat in de weg	8
totaal (N=122)	94

Alles afwegende zegt de overgrote meerderheid van de kamerleden geen problemen te hebben met de bestaande fractiediscipline. In antwoord op de in 2001 gestelde vraag of men van mening was dat de fractiediscipline strakker zou moeten zijn, minder strak dan wel dat het bestaande niveau van discipline goed was, gaf niet minder dan 87% dat laatste antwoord. Bij de kleinere fracties was zelfs iedereen tevreden met de bestaande situatie. Bij de drie grootste partijen was een kleine minderheid van iets minder dan 20% niet tevreden met de bestaande situatie. Bij de toenmalige regeringspartijen PvdA en de VVD betekent dat vrijwel zonder uitzondering dat men de bestaande discipline te strak

vond, terwijl bij het CDA het aantal leden dat de discipline te strak vindt in evenwicht wordt gehouden door een even groot aantal leden dat vindt dat deze juist niet strak genoeg is (beide 8%).

Tabel 5. Evaluatie van fractiediscipline in Nederland, Duitsland en Zweden (in %)

	Nederland Tweede Kamer 2001	Duitsland <i>Bundestag</i> 2003	Zweden <i>Riksdag</i> 2002
zou strakker moeten zijn	2	68	12
goed zoals het is	87	29	74
zou minder strak moeten zijn	11	4	14
totaal	100	101	100
N	135	205	

In tabel 5 hebben we de opvattingen van de leden van de Tweede Kamer over fractiediscipline vergeleken met die van hun collega's in Duitsland en Zweden.²⁹ In alle drie de landen is er slechts een kleine minderheid die de bestaande fractiediscipline te strak vindt. In Zweden is evenals in Nederland de overgrote meerderheid tevreden met de situatie zoals die is, maar in Duitsland vindt meer dan tweederden van de ondervraagde leden van de *Bundestag* dat de fractiediscipline strakker zou moeten zijn. Dus voor zover er al behoefte zou bestaan aan meer zelfstandig opererende kamerleden, wordt deze niet of nauwelijks gedeeld door de betrokkenen – in Nederland al net zo min als in de beide andere landen.

Slot

In het publieke debat wordt fractiediscipline veelal als onwenselijk voorgesteld. Deze zou afbreuk doen aan de zelfstandige positie van leden van de volksvertegenwoordiging en de relatie van individuele volksvertegenwoordigers met hun eigen specifieke achterban in de weg staan.

In deze bijdrage hebben wij laten zien dat deze negatieve waardering van fractiediscipline allerminst vanzelfsprekend is. In de visie op politieke representatie die wij in dit hoofdstuk centraal hebben gesteld, vervullen eensgezind optredende politieke partijen juist een sleutelrol. Kiezers laten hun stem mede afhangen van datgene waarvoor politieke partijen zeggen te staan, onder meer in hun verkiezingsprogramma. Dat heeft alleen maar zin wanneer politieke partijen zich na de verkiezingen

ook aan hun beloften houden en individuele leden van de fractie niet telkens hun eigen afwijkende afweging maken. In dat geval weten kiezers immers niet wat ze aan een partij hebben.

In deze visie zijn eensgezind optredende fracties daarom eerder een voorwaarde dan een hinderpaal voor een effectieve werking van de parlementaire democratie. Fractiediscipline in de zin van een afgedwongen homogeen optreden is daar meestal niet voor nodig. Onder meer de selectieprocedure van kandidaten voor het kamerlidmaatschap leidt ertoe dat fracties over het algemeen op voorhand eensgezind zijn ten aanzien van politieke vraagstukken die er echt toe doen. Bovendien zijn vrijwel alle kamerleden overtuigd van de noodzaak van een eensgezind optreden van hun fractie. Er is dan ook weinig gemor onder hen over de bestaande fractiediscipline.

noten

¹ Opeenvolgende parlementsonderzoeken waarin in beginsel alle leden van de Tweede (en soms ook van de Eerste) Kamer werden geïnterviewd, zijn gehouden in 1968, 1972, 1979, 1972, 1990 en 2001. De respons bij deze enquêtes was steeds boven de 90%. De auteurs zijn respectievelijk vanaf 1972 en 1990 medeverantwoordelijk voor de opeenvolgende parlementsonderzoeken. Zie voor enkele op deze onderzoeken gebaseerde boekpublicaties onder meer J.J.A. Thomassen, *Kiezers en gekozenen in een representatieve democratie*, Alphen aan den Rijn, 1976; M.P.C.M. van Schendelen, J.J.A. Thomassen en H. Daudt, red., *'Leden van de Staten-Generaal...' Kamerleden over de werking van het parlement*, Den Haag, 1981; en J.J.A. Thomassen, M.P.C.M. van Schendelen en M.L. Zielonka-Goei, red., *De geachte afgevaardigde... Hoe kamerleden denken over het Nederlandse parlement*, Muiderberg, 1992.

² *Naar een sterker parlement. Hoofdlijnennotitie nieuw kiesstelsel*, Den Haag, 2003, 7-8.

³ F.R. Ankersmit, 'Politieke representatie. Betoog over de esthetische staat', in: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 102 (1987), 1, 358-379; en J.J. Prins, *Over representatie en identiteit*, Deventer, 1978.

⁴ Zoals geciteerd in K. Heidar, 'Parliamentary Party Group Unity: Does the Electoral System Matter?', in: *Acta Politica*, 41 (2006), 3, 249-266, aldaar 249.

⁵ E.E. Schattschneider, *Party Government*, New York, 1942.

⁶ A. Ranney, *The Doctrine of Responsible Party Government*, Urbana, 1954, 12.

⁷ E. van Thijn, 'Van partijen naar stembusakkoorden', in: E. Jurgens

e.a., red., *Partijvernieuwingen? Open Brief 2*, Amsterdam, 1967, 54-73.

⁸ R.Y. Hazan, 'Does Cohesion Equal Discipline? Towards a Conceptual Delineation', in: *The Journal of Legislative Studies*, 9 (2003), 4, 1-11.

⁹ E. Ozbudun, *Party Cohesion in Western Democracies. A Causal Analysis*, Beverly Hills, 1970, 356-366.

¹⁰ Hazan, *op.cit.*

¹¹ *Ibidem*, 3.

¹² T.K. Jensen, 'Party Cohesion', in: P. Esaiasson en K. Heidar, red., *Beyond Westminster and Congress. The Nordic Experience*, Columbus (Ohio), 2000, 210-236, aldaar 210-211.

¹³ Hazan, *op.cit.*, 4.

¹⁴ Jensen, *op.cit.*, 215.

¹⁵ *Ibidem*, 211-212.

¹⁶ Geheel zuiver is dit onderscheid tussen de parlementaire en extraparlamentaire arena overigens niet. Met name de socialisatie van rolopvattingen zal onder invloed van de heersende normen binnen de fractie ten dele ook nog tijdens het kamerlidmaatschap plaatsvinden. Zo blijkt uit onderzoek in de Noordse landen dat oudere parlementsleden de norm van fractiediscipline sterker geïnternaliseerd hebben dan nieuwkomers; zie Jensen, *op.cit.*, 226.

¹⁷ Tot op zekere hoogte voorzover de samenstelling van de kieslijst in handen blijft van de partijleiding.

¹⁸ S. Bowler, D.M. Farrell en R.M. Katz, 'Party Cohesion, Party Discipline, and Parliaments', in: *idem*, red., *Party Discipline and Parliamentary Government*, Columbus (Ohio), 1999, 3-22, aldaar 5.

¹⁹ Hazan, *op.cit.*, 8.

²⁰ J.E. Owens, 'Explaining Party Cohesion and Discipline in Democratic Legislatures: Purposiveness and Contexts', in: *The Journal of Legislative Studies*, 9 (2003), 4, 12-440; zie ook Heidar, *op.cit.*; en Jensen, *op.cit.*

²¹ Heidar, *op.cit.*; J.J.A. Thomassen, 'Empirical Research into Political Representation: Failing Democracy or Failing Models', in: M.K. Jennings en T. E. Mann, red., *Elections at Home and Abroad. Essays in Honor of Warren Miller*, Ann Arbor, 1994, 237-264.

²² In deze tabel zijn alleen de issues opgenomen die in minimaal twee parlementsonderzoeken zijn opgenomen. De hier gebruikte *agreement score* is ontwikkeld door C. van der Eijk.

²³ R.B. Andeweg, 'Fractiocracy? Limits to the Ascendancy of the Parliamentary Party Group in Dutch Politics', in: K. Heidar en R. Koole, red., *Parliamentary Party Groups in European Democracies. Political Parties Behind Closed Doors*, London, 2000, 89-105.

²⁴ De antwoordmogelijkheid 'hangt ervan af' stond overigens wel op het

antwoordformulier dat de interviewer voor zich had, maar deze optie is niet expliciet aan de respondenten voorgelegd.

²⁵ Die honderd zijn er meer dan degenen die ‘hangt ervan af’ als antwoord hebben gegeven. Dat komt omdat een aantal kamerleden dat wel een duidelijke keus maakt, toch een (ongevraagde) verklaring voor die rolopvatting geeft.

²⁶ G. van Westerloo, ‘Den Haag, de PvdA-fractie’, in: *idem*, *Niet spreken met de bestuurder*, Amsterdam, 2003, 163.

²⁷ Bovendien zijn de antwoordcategorieën van 2001 niet helemaal vergelijkbaar met die van 1972 en 1979. In 2001 zijn de antwoordcategorieën ‘helemaal mee eens’ en ‘mee eens’ samengevoegd tot ‘is zo’; ‘deels mee eens, deels mee oneens’ tot ‘is enigszins zo’; en ‘mee oneens’ en ‘helemaal mee oneens’ tot ‘is niet zo’.

²⁸ Van Thijn, *op.cit.*

²⁹ Deze gegevens zijn afkomstig uit met ons eigen onderzoek vergelijkbaar parlementsonderzoek in deze landen. Wij zijn Bernhard Wessels (Duitsland) en Martin Brothén en Sören Holmberg (Zweden) erkentelijk voor het beschikbaar stellen van deze gegevens.

PIM IN PRENTEN

De weergave van Pim Fortuyn in politieke tekeningen

A.S. Walter en J.J.M. van Holsteyn

*Humor is a fragile product
that can easily be damaged by academic scrutiny.¹*

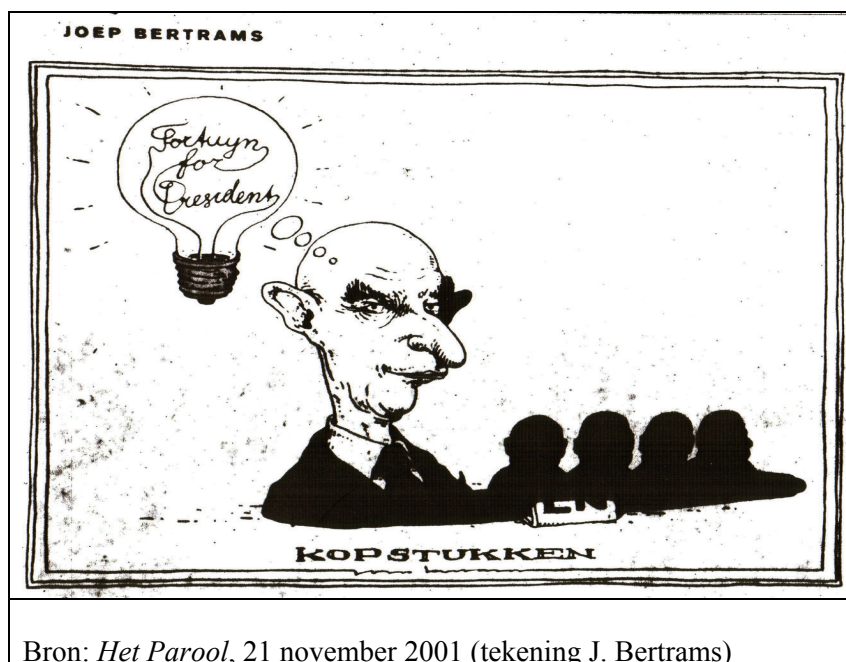
1. Inleiding

De Tweede-Kamerverkiezingen van 15 mei 2002 stonden in het teken van W.S.P. ('Pim') Fortuyn (zie illustratie 1) en zijn Lijst Pim Fortuyn (LPF). Fortuyn haalde de verkiezingen weliswaar niet, dodelijk getroffen als hij was door een aanslag negen dagen eerder, maar zijn geest bleef aanwezig. Onder meer via het 'lijntje' dat sommigen zeiden met hem te hebben en die alom rondwarende geest (zie illustratie 2), was Fortuyn – of eigenlijk: 'Pim Fortuijn (die opereerde onder de artiestennaam Fortuyn)² – ook postuum een politieke factor van betekenis.

De voorspelling van de directeur van onderzoeksbureau Intomart in *de Volkskrant* van 6 mei 2002, dat de LPF op 15 mei de grootste partij zou worden, kwam uiteindelijk niet uit.³ Maar met 17 procent van de stemmen was de LPF goed voor een entree in de Tweede Kamer met een recordscore van 26 zetels, een wat grootte betreft tweede plaats achter de electoraal opmerkelijk presterende christen-democraten onder aanvoering van J.P. Balkenende.

Over Fortuyn is veel gesproken en geschreven, te veel om hier te noemen. Ook aan de manier waarop hij in de media – waarmee een haat-liefdeverhouding leek te bestaan⁴ – aan bod kwam, is aandacht besteed.⁵ Echter, niet alle interessante en relevante facetten van het 'fortuynisme' zijn reeds even uitgebreid aan bod gekomen. In het navolgende besteden we aandacht aan één van de bestaande lacunes in kennis: de weergave van Fortuyn in de politieke spotprent.

Illustratie 1. Fortuyn for President

Illustratie 2. De geest van Pim

Ons onderzoek is exploratief en beschrijvend van aard. Dat kan moeilijk anders. Want hoewel volgens een enkeling het Nederland van de zeventiende eeuw de bakermat was van de spotprent,⁶ er voor Nederland en andere landen al lang aandacht is voor de politieke prent,⁷ en er diverse (oudere) overzichtswerken bestaan,⁸ staat het wetenschappelijk onderzoek ernaar in de kinderschoenen. Zelfs het pleidooi van wijlen journalist en hoogleraar parlementaire geschiedenis N. Cramer om de politieke karikatuur serieus te nemen, resulteerde in niet veel meer dan een lezenswaardige geannoteerde presentatie van prenten.⁹ Dat is trouwens niet typisch voor Nederland: 'many students have been more willing to inform their readers than to order the data'.¹⁰ Ook elders is, als het gaat om de bestudering van spotprenten vanuit sociaal-wetenschappelijk (politicologisch) perspectief, het aantal publicaties gering.¹¹ '[P]olitical cartoons are not a thoroughly researched field anywhere'.¹²

Het gebrek aan wetenschappelijk verankerde kennis kan mede verklaard worden uit de veelzijdigheid van het te bestuderen verschijnsel. De bestudering vanuit een (benodigd) multi- of interdisciplinair perspectief loopt namelijk gemakkelijk aan tegen de kritiek van monodisciplinaire deskundigen: 'the academic study of caricature and political cartooning has suffered from considerable neglect, partly no doubt because it lies in a peculiar no-man's-land where several disciplines meet, and so tends to be scorned by the purists'.¹³

Maar ergens moet een keer een begin gemaakt worden, hoe voorlopig ook. Dan leent de vraag naar de manier waarop Fortuyn rondom de verkiezingen van 2002 in spotprenten is weergegeven zich prima voor die poging. Niet alleen vormen maatschappelijke en politieke crises – en de opkomst van Fortuyn kan zo worden gezien¹⁴ – in de regel een vruchtbare voedingsbodem voor spotprenten, maar in het algemeen is aandacht voor de spotprent in een tijd dat sprake zou zijn van een groter wordende kloof tussen burger en bestuur en toenemend politiek cynisme op haar plaats. Immers, als de media hun steentje bijdragen aan de mate van cynisme op massaniveau, dan mag de spotprent niet over het hoofd worden gezien.¹⁵ Tekenaars leveren tenslotte een eigen bijdrage aan de publieke opinie. 'A political cartoon is worth looking at just because it is enjoyable to stick pins into fools and villains or to watch others do it. It also provides important data for the students of politics. The cartoonist is part of that linking process which connects the general public and its political leaders – a give-and-take rough and tumble out of which comes what the pollsters call public opinion'.¹⁶

Journalisten kunnen kritisch, sceptisch of cynisch zijn in de wijze waarop zij het politieke bedrijf en zijn hoofdrolspelers in kaart brengen, maar voelen altijd enige druk om te streven naar evenwicht in de berichtgeving. Die uit de aard en ethiek van het journalistieke ambacht voortko-

mende kracht naar berichten met een zeker enerzijds-anderszijds-gehalte ontbreekt zo goed als geheel bij politieke tekenaars: 'the work of political cartoonists tends to reinforce almost completely the negative images of politics and politicians, with almost no countervailing positive images. Depending on how influential we judge such cartoons to be in the formation of popular images of politics... this can be a minor or a significant promotor of popular cynicism about politics'.¹⁷

Op de vraag naar de invloed van de spotprent op de mate van cynisme wordt in het navolgende niet ingegaan. Behandeling van die vraag is gezien de wetenschappelijke stand van zaken (nog) niet aan de orde. Het onderzoek is zoals gezegd exploratief en beschrijvend. Dat laat onverlet dat enige sturing door een inhoudelijke vraag mogelijk was, namelijk die gericht op de vermeende demonisering van Fortuyn. Werd hij in de aanloop van de verkiezingen van 2002 getekend als 'de personificatie van het kwaad'?¹⁸ Juist als sprake zou zijn van demonisering is het niet onlogisch te kijken naar de spotprent. De *cartoonist* heeft nu eenmaal, meer dan de schrijvende pers, een 'licence to mock'.¹⁹ Gevoegd bij de overdrijving die aan het genre eigen is, kan een politieke tegenstander of politiek gevaar als de baarljke duivel worden afgeschilderd.²⁰ Het is daarenboven eenvoudiger om in een tekening iemand als duivel of duivels neer te zetten dan om dat te doen in een verbale beschrijving. 'Spotprenten zijn metaforen, die op directe wijze iets vertellen over een typerende eigenschap of functie van het beeld'.²¹ In beginsel weerhoudt niets de tekenaar ervan om als zijn bijdrage aan het publieke debat het dreigende kwaad als duivels te verbeelden, om politici te demoniseren: 'cartoonists are not journalists, and they should be accorded extra licence to be extravagant and even unfair in their criticisms of public life... Cartoonists are not an information source; they are part of public debate, ostentatiously engaged in comment rather than reporting'.²² De wijze waarop tekenaars commentaar leverden op Fortuyn rondom 15 mei 2002 staat centraal in ons onderzoek.

2. Opzet en uitvoering onderzoek

De onderzochte periode loopt van augustus 2001 tot en met juni 2002. Op 20 augustus 2001 laat Fortuyn in het televisieprogramma '2 Vandaag' weten dat hij zich actief in de politiek wil begeven. De eerste in het onderzoek opgenomen prent is van 22 augustus 2001 (zie illustratie 3). Het eindpunt van de onderzoeksperiode is lastiger te kiezen, maar om de ontwikkeling enige tijd na de verkiezingen mee te kunnen nemen is gekozen voor een periode lopend tot vijf weken na 15 mei 2002.

Binnen deze periode is een indeling gemaakt naar aanleiding van voor de 'loopbaan' van Fortuyn cruciale gebeurtenissen. Ten eerste is er de

breuk met Leefbaar Nederland na publicatie van het beruchte vraaggesprek in *de Volkskrant* (9 februari 2002), waarvan overigens ‘letter en geest van het oorspronkelijke interview niet in alle opzichten recht werd gedaan’.²³ Ten tweede is er uiteraard de moord op 6 mei 2002. Aldus zijn drie deelperioden onderscheiden: 1) voor de breuk met Leefbaar Nederland (1 augustus 2001 – 9 februari 2002); 2) na de breuk met Leefbaar Nederland maar voor de moord (10 februari – 6 mei 2002); en 3) na de moord (7 mei – 20 juni 2002).

Illustratie 3. Eerste spotprent (in onderzochte periode) over Fortuyn

Bron: *NRC Handelsblad*, 22 augustus 2001 (tekening C. Koscielniak)

In het onderzoek zijn tekeningen opgenomen uit het *Algemeen Dagblad*, *De Telegraaf*, *Het Parool*, *NRC Handelsblad*, *de Volkskrant* en *Trouw*. Het betreft hier – al kan over *Het Parool* als landelijke krant getwist worden en laten we *Metro* en *Spits* buiten beschouwing – de belangrijkste landelijke dagbladen. Deze selectie komt goeddeels overeen met die van ander onderzoek naar de campagne van 2002.²⁴ Ook wordt ermee recht gedaan aan de pluriformiteit van de Nederlandse dagbladpers, die voor de schrijvende journalistiek al naar voren kwam in de beoordeling van Fortuyn en zijn LPF (en andere politici en politieke partijen).²⁵

Een spotprent is in het onderzoek meegenomen als Fortuyn erop stond afgebeeld of als het anderszins, weliswaar zonder dat hij zelf op de tekening te zien was, evident was dat de tekening op Fortuyn en zijn politieke rol betrekking had.²⁶ Uiteindelijk kent de verzameling voor de gehele periode een totaal van 102 spotprenten.

De 102 prenten waren niet evenwichtig gespreid over de onderzochte periode (zie tabel 1). In de deelperiode tot en met 9 februari 2002 verschijnen maar weinig tekeningen: de aankondiging van Fortuyn dat hij de politiek in gaat is kennelijk niet direct een rijke bron van inspiratie voor tekenaars. Na het geruchtmakende interview en de breuk met Leefbaar Nederland, en in de periode dat Leefbaar Rotterdam onder aanvoering van Fortuyn de havenstad electoraal op zijn kop zet, neemt het aantal prenten absoluut en relatief (gemiddelde per dag) toe. De piek wordt echter pas in de derde deelperiode, na de moord, bereikt.

In de onderzochte periode telt *Trouw* de meeste spotprenten (31) van Fortuyn, terwijl *De Telegraaf* ver achterblijft en niet eens tot een handvol tekeningen komt (4). Dat laatste is een gevolg van het feit dat deze krant minder spotprenten opneemt en dat het dan veelal gaat om prenten gewijd aan de buitenlandse politiek.

Tabel 1. Spotprenten naar periode en krant, augustus 2001 – juni 2002

periode:	aantal spotprenten	aantal dagen	gem. aantal spot- prenten per dag
- voor de breuk met LN (1-8-2001 – 9-2-2002)	22	193	0,11
- na de breuk voor de moord (10-2-2002 – 6-5-2002)	42	86	0,49
- na de moord (7-5-2002 – 20-6-2002)	38	55	0,69
totaal	100%		
N=	102	334	0,31
<i>krant:</i>			
	aantal spotprenten		
- Algemeen Dagblad	14		
- NRC Handelsblad	19		
- Het Parool	17		
- de Volkskrant	17		
- De Telegraaf	4		
- Trouw	31		
N=	102		

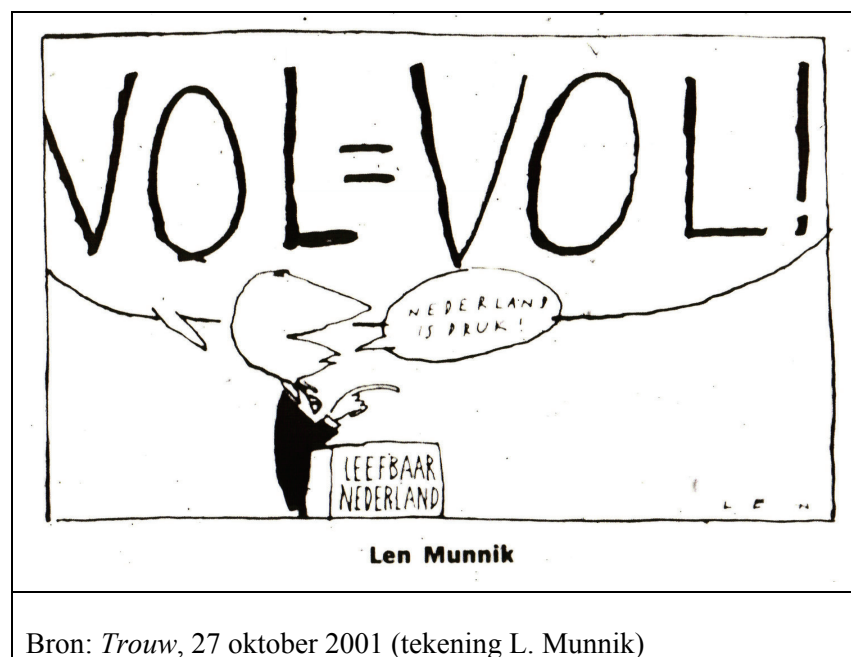
3. Het beeld van Fortuyn in de politieke spotprent

Wat was het beeld van Pim in prenten? Om een antwoord op die vraag te geven zijn deze vanuit diverse gezichtspunten beoordeeld en gekwantificeerd, het risico voor lief nemend dat 'bij zulk een cijfermatige benadering, de caricatuur van het leven wordt beroofd'.²⁷ Achtereenvolgens komen als aspecten van het getekende beeld van Fortuyn aan bod: de thematiek en het soort verkiezingsberichtgeving; het specifieke karakter van de prent; het beeld en de positionering van Fortuyn; en de vraag of de demonisering van Fortuyn in de tekeningen te vinden is.

3.1 Thematiek en verkiezingsberichtgeving

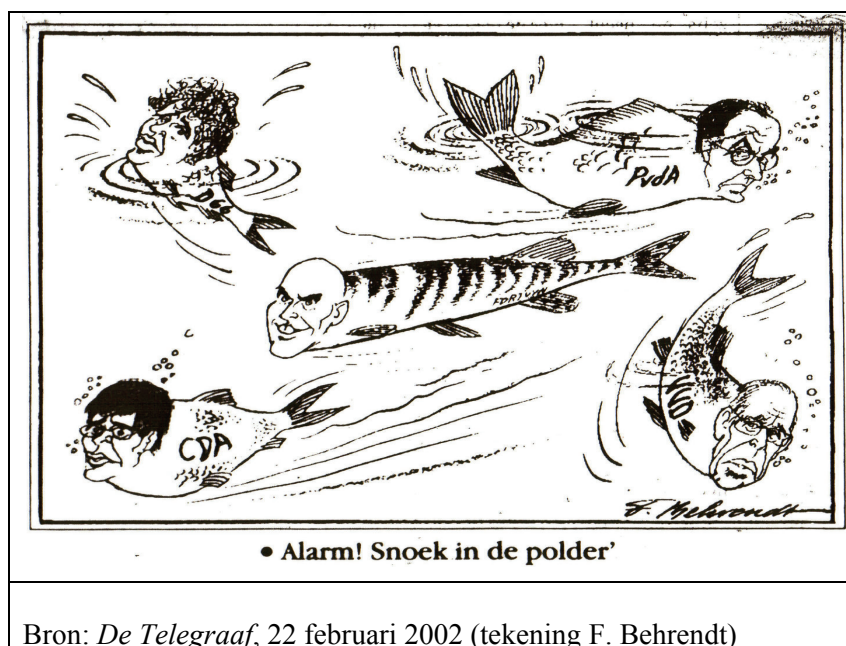
Allereerst is nagegaan of in de prenten een bepaalde thematiek herkenbaar is, en zo ja, wat het dominante thema is. In de poging hier zicht op te krijgen zijn de volgende categorieën gehanteerd: het gedachtegoed, de politieke strijd, een specifieke gebeurtenis, politiek leiderschap, de persoonlijkheid van Fortuyn en de politieke stijl van Fortuyn (plus een restcategorie voor niet te plaatsen tekeningen). Prenten die meer dan één thema behandelden, zijn geordend naar hun dominante thema.

Illustratie 4. Het gedachtegoed van Fortuyn

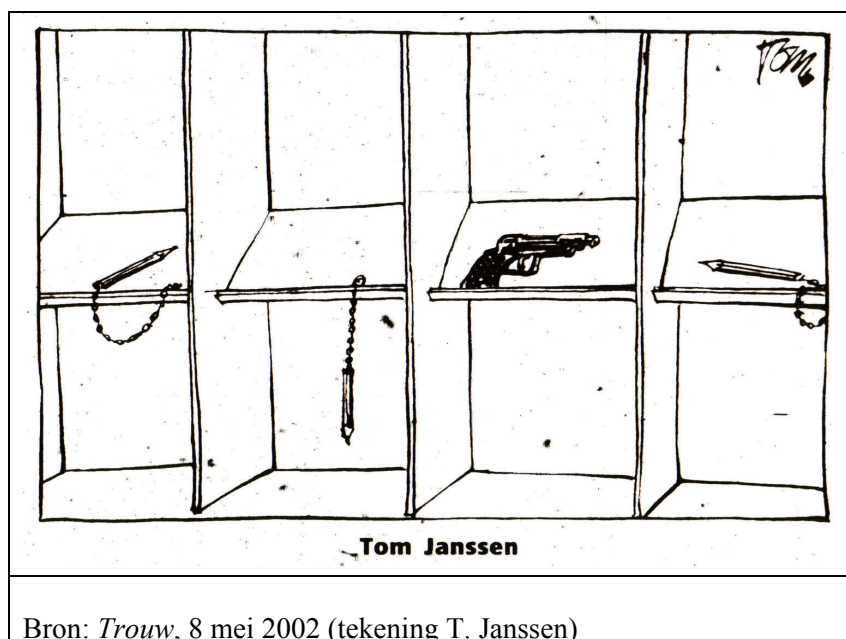
Om een indruk te geven van onze aanpak presenteren we enkele voorbeelden. Zo is de tekening waarop Fortuyn van het spreekgestoelte opmerkt ‘Nederland is druk’, terwijl hij lijkt te willen schreeuwen ‘Vol = vol!’ (zie illustratie 4) opgevat als weergave van zijn politieke opvattingen (*gedachtegoed*). De tekening verwijst naar zijn standpunt ten aanzien van het Nederlandse vreemdelingenbeleid en de vraag hoe dat op een ‘semantisch’ en politiek correcte manier verwoord kan worden.²⁸ In de categorie *strijd* zijn tekeningen over de campagne van 2002, de strijd tussen de lijsttrekkers en de aanvallen van Fortuyn op het paarse kabinet opgenomen (zie illustratie 5).

Illustratie 5. Fortuyn en de verkiezingsstrijd

Bij de categorie *gebeurtenis* gaat het niet om thema's maar om specifieke gebeurtenissen, die van grote betekenis zijn (geweest) maar een incidenteel karakter hebben. Zo zijn de moord op Fortuyn hier ondergebracht, het feit dat de verkiezingen in het teken van die moord stonden (zie illustratie 6), en bijvoorbeeld de tekening van de advocaten O. Hammerstein en G. Spong als clowns, namaaktranen latend bij hun nieuwe act: het vervolgen van personen die verantwoordelijk zouden zijn voor de demonisering van Fortuyn (in *de Volkskrant*, 1 juni 2002; tekening J. Collignon; niet gepresenteerd).

Illustratie 6. Gebeurtenis: Tweede-Kamerverkiezingen 15 mei 2002

Illustratie 7. Leiderschap Fortuyn

Fortuyn wierp zich op als politiek leider, en in de categorie *leiderschap* zijn tekeningen opgenomen waarbij dit aspect dominant is. Overigens gaat het dan niet alleen om prenten waarin een levende Fortuyn zich als leider gedraagt, bijvoorbeeld met zijn volgelingen letterlijk aan het lijntje (zie illustratie 7), maar ook om prenten waarin, na de moord, het weggefallen leiderschap van Fortuyn de prent domineert (zie illustratie 8). In beide gevallen staat immers leiderschap centraal.

Illustratie 8. Leiderschap Fortuyn

Prenten die verwijzen naar persoonlijke eigenschappen van Fortuyn zijn onder *persoonlijkheid* samengebracht. Bij Fortuyn gaat het veelal om zijn seksuele geaardheid en karakter, waarbij hij bijvoorbeeld als narcist wordt afgebeeld (zie illustratie 9).

De laatste categorie betreft de manier van politiek bedrijven: *politieke stijl*. De stijl van de nieuwkomer vormde een inspiratiebron voor meerdere tekenaars. Colligon bijvoorbeeld portretteert een soepel spelende Fortuyn naast een vertegenwoordiger van paars en de 'oude politiek', VVD-leider H.J. Dijkstal, die met de grootst mogelijke moeite een mager nootje blaast (zie illustratie 10). *Nobody loves you when you're down and out*, staat er op zijn bladmuziek te lezen; Dijkstal is ook bereid noch in staat verzoeknummers te spelen.

Illustratie 9. Persoonlijkheid Fortuyn

Illustratie 10. De stijl van Fortuyn

Als we kijken naar hoe de prenten over de onderscheiden categorieën zijn verdeeld, zien we dat voor de hele periode drie thema's met elk een kwart de meeste ruimte opeisen: het gedachtegoed, de strijd, en specifieke gebeurtenissen (zie tabel 2). Voor de breuk is er wat meer aandacht voor het gedachtegoed van Fortuyn (32 procent), na de breuk maar voor de moord gaat de aandacht vooral uit naar de politieke strijd (38 procent), die na de raadsverkiezingen van maart in alle hevigheid is losgebarsten, en na de moord staan gebeurtenissen centraal (47 procent), eerst en vooral die moord zelf.

Tabel 2. Dominante thema's in spotprenten, naar deelperiode

thema:	voor de breuk	na de breuk, voor de moord	na de moord	totaal
- gedachtegoed	32	24	24	26
- strijd	18	38	16	26
- gebeurtenis	14	12	47	26
- leiderschap	14	7	11	10
- persoonlijkheid	14	7	-	6
- politieke stijl	5	7	3	5
- overig	5	5	-	3
totaal	102%	100%	101%	102%
N=	22	42	38	102

Als naar de afzonderlijke kranten wordt gekeken (voor de hele periode; gegevens niet gepresenteerd) zien we slechts geringe verschillen. In het *Algemeen Dagblad* komt het leiderschap van Fortuyn iets vaker aan bod (21 procent) dan in andere kranten, in *NRC Handelsblad* heeft bijna de helft van de prenten (47 procent) op een gebeurtenis betrekking, en in *Het Parool* dekken de thema's gedachtegoed en strijd in totaal 70 procent van de prenten, meer dan bij andere kranten. Maar de verschillen tussen kranten zijn klein en overigens lastig te interpreteren vanwege het kleine aantal tekeningen per krant.

Vanuit nog een tweede optiek is gekeken naar de inhoudelijke accenten die door tekenaars zijn gezet. Hier is aansluiting gezocht bij de karakterisering van berichtgeving tijdens de verkiezingscampagne in termen van inhoudelijk, *horse-race*- en *hoopla*-nieuws. Kenmerk van inhoudelijke tekeningen is dan dat zij 'de kiezer informatie verschaffen over het gevoerde beleid en de voornemens die partijen en politici hebben voor het in de nabije toekomst te voeren beleid'; *horse-race*-tekeningen zijn er 'over en naar aanleiding van opiniepeilingen en electoraal onderzoek'

en hebben betrekking op ‘de electorale en mediastrategie van partijen, speculaties en beschouwingen over de samenstelling van de nieuwe regeringscoalitie, en dergelijke’; en hoopla-tekeningen zijn prenten ‘die een sfeerverslag geven van de campagne, de veelal rituele en ontspannen beelden van politici op pad. Ook berichtgeving over het persoonlijke leven van politici wordt tot hoopla gerekend’.²⁹

Als we kijken wat deze strikt genomen oneigenlijke want niet voor tekeningen ontwikkelde categorisering oplevert, zien we dat over de hele periode bezien hoopla-tekeningen domineren (zie tabel 3). De helft van de tekeningen valt in deze categorie, terwijl de overige tekeningen zich gelijkelijk over de andere categorieën verdelen. Aldus geven spotprenten een ander beeld van de campagne dan de geschreven berichtgeving, waar horse-race domineerde en hoopla-berichten na inhoudelijke de derde plaats innamen,³⁰ of de berichtgeving in het NOS-Journaal en RTL-Nieuws. In dat televisienieuws was een redelijk gelijke verdeling over de drie groepen berichten aanwezig, met hoopla op de derde plaats, op kleine afstand van inhoudelijk en horse-race-nieuws.³¹

Tabel 3. Aard verkiezingsboodschap in spotprenten, naar periode

aard boodschap:	voor de breuk	na de breuk, voor de moord	na de moord	totaal
- inhoudelijk	32	24	24	26
- horse-race	18	38	16	26
- hoopla	50	38	61	49
totaal	100%	100%	101%	101%
N=	22	42	38	102

Uitsplitsing naar deelperiode toont dat het overwicht van hoopla-tekeningen vooral na de moord op Fortuyn zichtbaar is, onder meer omdat tekeningen die op een specifieke gebeurtenis betrekking hadden (dat wil zeggen de moord en de gevolgen daarvan) in deze categorie zijn geplaatst. In die laatste periode is uiteraard (zie noot 30) het aandeel van horse-race-tekeningen gering. Overigens is de indruk dat tekenaars meer dan journalisten aandacht voor hoopla hebben niet puur een artefact van de onderzoeksmethode; in de eerste deelperiode zijn hoopla-tekeningen goed voor de helft van alle tekeningen, en in de tweede is met 38 procent eveneens een prominente plek gereserveerd voor dit soort prenten.

Wat afzonderlijke kranten betreft (gegevens niet gepresenteerd), neigen vooral *Algemeen Dagblad* en *NRC Handelsblad* naar hoopla-tekeningen. In de tekeningen in met name *Het Parool* en *Trouw* komen inhoudelijke aspecten meer aan bod; in deze twee kranten komen net zoveel hoopla- als inhoudelijke tekeningen voor (*Trouw*), of zelfs meer andere dan hoopla-tekeningen (*Het Parool*).

3.2 Karakter spotprent

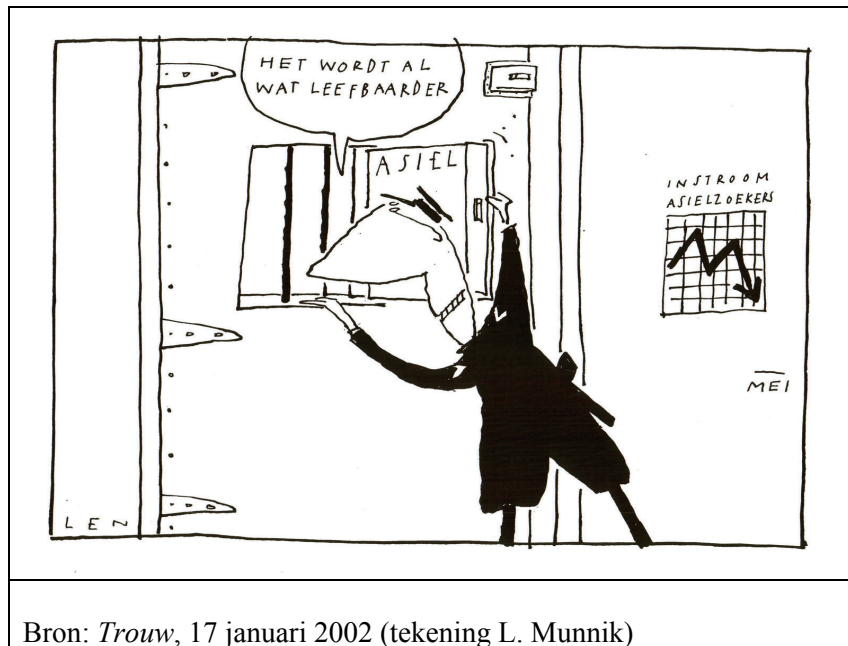
Wat ook de inhoud of strekking van een politieke tekening is, er is in de regel sprake van humor.³² Dat is echter een te brede kwalificatie. In een poging de 'aard' van de humor in kaart te brengen, zijn drie naar hardheid of bitterheid oplopende types tekeningen onderscheiden, gekenmerkt door achtereenvolgens ironie, sarcasme en cynisme. Ironie is dan de mildste vorm: vriendelijke, enigszins bedekte spot. Een tekening waarop men in de kringen van Leefbaar Nederland moeizaam werkt aan de samenstelling van een kandidatenlijst, die zoals bekend uiteindelijk een hoog aantal hele en halve 'Bekende Nederlanders' kende, is een voorbeeld van zo'n ironische tekening (zie illustratie 11).

Illustratie 11. Ironische spotprent

Bij sarcasme is van vriendelijke mildheid geen sprake meer; de toon is harder, de spot meer bitter en bijtend. Dat is bijvoorbeeld het geval als L. Munnik een in uniform gestoken persoon – in overheidsdienst? – laat zeggen dat het al maar leefbaarder wordt als de instroom van asielzoekers keldert (zie illustratie 12). De combinatie van een getraliede deur plus bewaker (?) met de opmerking dat het leefbaarder en ‘dus’ beter is zo, levert een bitter commentaar op het asielbeleid van Nederland op, in het bijzonder het voorgestelde beleid van (de leefbaren van) Fortuyn.

Illustratie 12. Sarcastische spotprent

Bij cynisme is het geloof in de goede bedoelingen van politici afwezig. De cynicus spreekt ‘honend of vol spot over de politiek’³³ en als tekenaars ‘tekenen om te ontmaskeren’³⁴ en om de ware aard van de politicus te tonen,³⁵ dan geven cynische prenten aan dat politici er geen edele motieven op na houden. Zo is het bankje lijsttrekkers (A.P.W. Melkert, Dijkstal, Th. de Graaf, P. Rosenmöller en Balkenende) die – enkele dagen nadat Fortuyn is vermoord – oefenen op teksten van Fortuyn (zie illustratie 13) in dubbel opzicht cynisch te noemen. Niet alleen hebben deze politici blijkbaar geen eigen teksten en opvattingen, laat staan *goede* bedoelingen, maar zij proberen daarenboven om, pal na de dood van Fortuyn, zijn plaats in te nemen – ongetwijfeld met het oog op die kiezers die eerder van plan waren om Fortuyn hun stem te geven.

Illustratie 13. Cynische spotprent

Bron: *de Volkskrant*, 11 mei 2002 (tekening J. Collignon)

Voor de onderzochte periode zien we dat bij de afbeelding van Fortuyn de ironische prent dominant is. Van alle tekeningen kent ruimt tweederde deel (68 procent) deze mildste vorm van humor (zie tabel 4). Een kleine minderheid van ruim twintig procent is sarcastisch, en slechts een op de tien prenten kan cynisch worden geacht. Het is niet onmogelijk dat ook milde spot een bijdrage levert aan de vermeende toename van politiek cynisme onder Nederlandse burgers, maar deze gegevens maken duidelijk dat van de politieke tekeningen maar een heel klein deel als regelrecht cynisch gekwalificeerd kan worden.

Uitsplitsing naar deelperioden laat een ontwikkeling zien. Hoewel cynische prenten in alle perioden een kleine minderheid vormen, is er na de moord van cynisme geen sprake meer. Dat wil zeggen: de enige cynische prent in die laatste deelperiode heeft niet direct betrekking op Fortuyn maar op *andere* politici (zie illustratie 13). Ook het aandeel van sarcastische tekeningen is gering vergeleken met eerdere deelperioden. Na de moord is er in de politieke tekening die op een of andere wijze Fortuyn tot onderwerp heeft slechts ruimte voor vriendelijke, milde spot. Geen sarcasme en cynisme meer – de dood stemt mild.

Tabel 4. Humoristische karakter spotprenten, naar periode

karakter prent:	voor de breuk	na de breuk, voor de moord	na de moord	totaal
- ironisch	59	55	87	68
- sarcastisch	23	29	11	22
- cynisch	18	17	3	11
totaal	100%	101%	101%	101%
N=	22	42	38	102

Wat de afzonderlijke kranten betreft blijkt overal ironie te overheersen (gegevens niet gepresenteerd). De uitzondering is *Het Parool*, waarin relatief veel sarcastische prenten staan. *Het Parool* is de enige onderzochte krant waarin meer sarcastische dan ironische prenten verschijnen, en gezien het feit dat deze krant net als de andere kranten wel enkele cynische prenten telde,³⁶ is de aanpak van het fortuynisme in deze krant vergeleken met andere kranten weinig mild of vriendelijk.

3.3 Beeld en positionering van Fortuyn

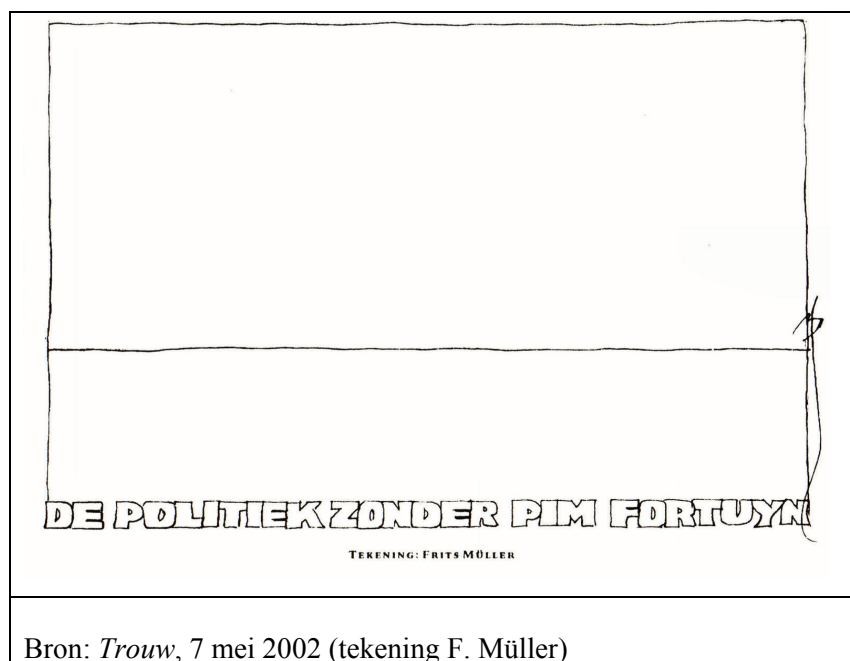
Ons onderzoek behandelt de weergave van Fortuyn in de politieke spotprent, maar dat houdt, zoals is gebleken, niet per definitie in dat Fortuyn zelf op de tekening is afgebeeld. In de meeste gevallen was dat trouwens wel het geval: over de hele periode kwam Fortuyn in tweederde van de tekeningen herkenbaar voor op de tekening (zie tabel 5). Echter, vooral de moord leverde tekeningen op die weliswaar ‘over’ Fortuyn gingen, maar niet zijn beeltenis bevatten. In de deelperiode na de moord kwam Fortuyn nog maar op eenderde deel van de prenten voor. Zijn dood maakte het eenvoudig om andere symbolen te gebruiken om de nadrukkelijke, welhaast voelbare afwezigheid van Fortuyn te tonen, zoals het moordwapen (zie ook illustratie 6) en de lijkwagen, of simpelweg een vlakke leegte of lege vlakte (zie illustratie 14).

Voor de prenten is nagegaan hoe Fortuyn werd voorgesteld. Het ging in eerste instantie om de categorieën: winnaar, verliezer, bedreiger, slachtoffer, leider en volgeling (plus ‘overig’). Omdat al snel bleek dat Fortuyn als verliezer noch als volgeling werd afgebeeld – in beide hoedanigheden slechts één maal, wat op zichzelf relevant is – zijn deze twee tekeningen bij de restcategorie ingedeeld. Zo blijven vier hoedanigheden over en blijkt dat Fortuyn voor de periode als geheel vooral (41 procent) als leider in beeld komt (zie tabel 5). Op de tweede plaats is hij afgebeeld als bedreiger, vooral van de gevestigde orde (zie illustratie 5).

Tabel 5. Weergave Fortuyn in spotprenten, naar periode

Fortuyn op prent:	voor de breuk	na de breuk, voor de moord	na de moord	totaal
- ja	82	91	34	67
- nee	18	10	66	33
totaal	100%	101%	100%	100%
N=	22	42	38	102
Fortuyn op prent als:				
- winnaar	14	17	6	12
- bedreiger	36	32	6	24
- slachtoffer	5	2	43	17
- leider	41	39	43	41
- overig	5	10	3	6
totaal	101%	100%	101%	100%
N=	22	41	35	98

Illustratie 14. Prent zonder weergave Fortuyn zelf

Het is opmerkelijk dat Fortuyn als leider domineert in *alle* deelperioden. Het is dus niet zo dat tekenaars hem pas zo zijn gaan zien na bijvoorbeeld het succes in de peilingen of bij de raadsverkiezingen van 6 maart 2002. De enige verschuiving die we zien over de deelperioden is logisch: na de moord is Fortuyn vaak als slachtoffer geportretteerd, terwijl hij vrijwel niet meer als een bedreiging wordt gezien. Ook na zijn dood blijft Fortuyn trouwens in beeld vanwege zijn ‘leiderschap’.

Voor de prenten waarop Fortuyn zichtbaar is, is ook nagegaan, op basis van de natuurlijkheid van de weergave, zijn houding en zijn gezichtsuitdrukking, of hij negatief, neutraal of positief is afgebeeld. Bepaalde houdingen en uitdrukkingen kunnen worden geassocieerd met positieve dan wel negatieve eigenschappen en in het verlengde daarvan indrukken en oordelen.³⁷ Als we, met alle voorbehoud die deze riskante typering vereist, de tekeningen aldus ordenen, zien we (zie tabel 6) dat hij voor de periode als geheel in de meeste gevallen (45 procent) negatief in beeld komt, vaak neutraal (40 procent) en zelden positief (16 procent).³⁸

Tabel 6. Oordeel in spotprenten, naar periode

oordeel prent:	voor de breuk	na de breuk, voor de moord	na de moord	totaal
- positief	-	18	31	16
- neutraal	33	32	69	40
- negatief	67	50	-	45
totaal	100%	100%	100%	101%
N=	18	38	13	69

Er is wel een ontwikkeling in de tijd zichtbaar, te weten een bijstelling in positieve richting. Voor de breuk met Leefbaar Nederland wordt Fortuyn op geen enkele tekening positief afgebeeld en is tweederde van de tekeningen ronduit negatief. Na de breuk maar voor de moord is de helft negatief, maar komt af en toe (18 procent) een positieve tekening voor. Na de moord is het beeld omgeklapt: nu komen geen negatieve tekeningen meer voor, is de meerderheid (69 procent) neutraal en is eenderde deel (31 procent) positief. Over de doden niets dan goeds. Die neiging werd eerder vastgesteld onder kiesgerechtigden, bij wie de sympathie voor Fortuyn van de ene op de andere dag omhoog sprong;³⁹ politieke tekenaars is kennelijk niets menselijks vreemd.

De pluriformiteit van de dagbladpers komt zwak naar voren als de beoordeling van Fortuyn naar afzonderlijke kranten wordt uitgesplitst (gegevens niet gepresenteerd). Hij wordt in ongeveer drie kwart van alle

tekeningen in *Het Parool* – de krant die via J. Bertrams het minst voor-
delige beeld tekent – en *de Volkskrant* negatief afgebeeld, terwijl dat in
Trouw en *NRC Handelsblad* in ongeveer een kwart van de gevallen zo
is. Het *Algemeen Dagblad* neemt een middenpositie in met ongeveer de
helft van de tekeningen in de categorie ‘negatief’.⁴⁰

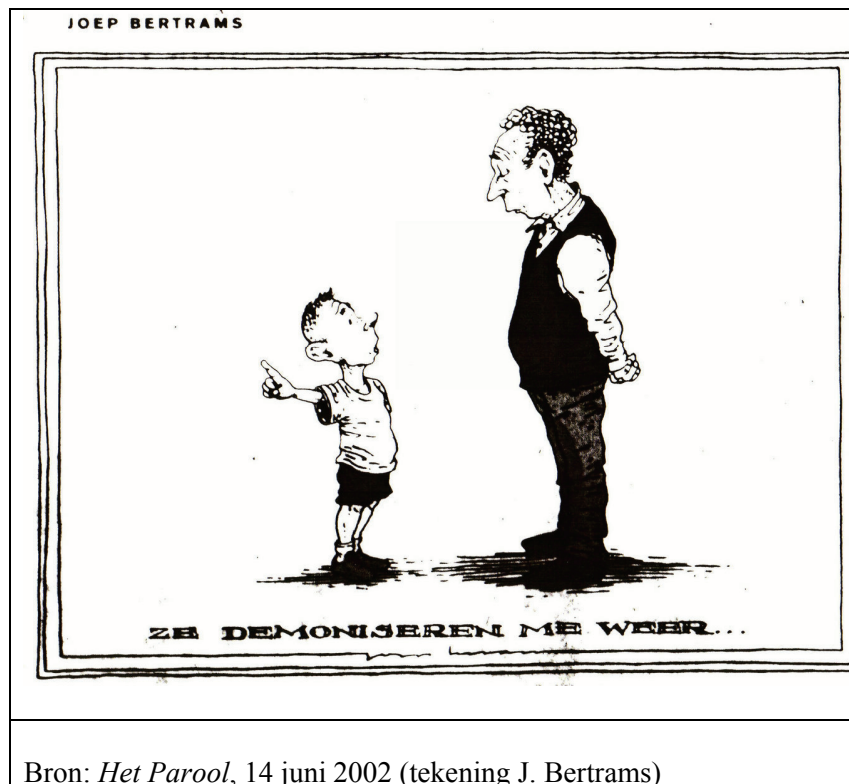
3.4 Demonisering?

Bij de presentatie van zijn boek *De puinhopen van acht jaar paars* werd
Fortuyn getrakteerd op taart. In zijn gezicht. De actievoerders wilden zo
‘het charisma van de onaantastbare extreem rechtse populist’ doorbre-
ken.⁴¹ Een geschokte Fortuyn sprak premier W. Kok op de actie aan. In
zijn ogen moest het afgelopen zijn met de demonisering van zijn per-
soon en partij. Fortuyn deed een indringend beroep op premier Kok om
hem in bescherming te nemen. “U bent minister-president van alle
Nederlanders, dus ook van mij.” Kok liet weten de actie “ten zeerste” af
te keuren. “Het staat iedere burger vrij zijn of haar mening te uiten. Dat
geldt ook voor de heer Fortuyn.”⁴² Nadat op 6 mei de fatale schoten
waren gelost, was het volgens sommigen echter wel degelijk de demoni-
sering geweest die het klimaat voor de moord geschapen had.⁴³

De exacte aard van demonisering is niet erg helder (zie ook illustratie
15). In een poging na te gaan of er sprake van was geweest, ging de
politicoloog Ph. van Praag ervan uit dat het staat ‘voor het afschilderen
van een persoon als de personificatie van het kwaad. In de context van
de Nederlandse politieke cultuur betekent dit primair dat politici syste-
matisch op een lijn worden gezet met fascistische en nationaal-socialis-
tische politici uit het verleden’.⁴⁴ Zijn zoektocht in de geschreven pers
leverde overigens weinig steun op voor het idee van demonisering: ‘Het
aantal artikelen waarin Fortuyn door politici, journalisten of anderen in
beschuldigende zin in verband wordt gebracht met politieke demonen
uit het verleden is beperkt. De impressie dat dit op zeer massale schaal
is gebeurd, is waarschijnlijk ontstaan doordat veel journalisten en
(linkse) intellectuelen zich tegen deze vergelijking verzetten of hier
kritische kanttekeningen aan wijdden.’⁴⁵

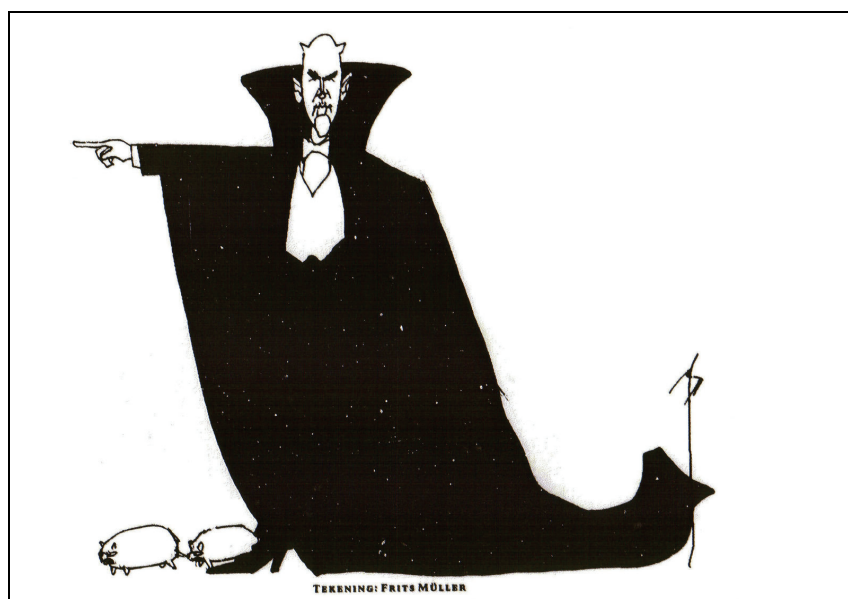
Hoe zat dat met spotprenten, gezien de vrijheid die tekenaars zich kun-
nen veroorloven? Allereerst is bekeken of Fortuyn wellicht letterlijk als
duivel of duivels persoon is afgebeeld. Die wijze van demonisering is
minder goed hanteerbaar voor de schrijvende pers, die niet ongestraft
een politicus een duivel noemen kan, maar maakt zeker onderdeel uit
van het arsenaal aan mogelijkheden van de cartoonist. Als we deze let-
terlijke invulling geven aan het begrip demonisering, vinden we een
enkele tekening die aan de voorwaarde voldoet. Op 9 maart portretteert
F. Müller Fortuyn als Mefisto in *NRC Handelsblad* (zie illustratie 16).

Illustratie 15. Demonisering?

Eén duivel maakt echter nog geen demonisering. Als we de ruimere interpretatie van Van Praag als leidraad nemen en werken met het idee dat associatie met een fascistisch of nationaal-socialistisch verleden een politicus beschadigt door 'de besmette identiteit' die dat tot gevolg heeft, dan nog is de oogst mager.⁴⁶ Met enige goede wil kan de prent van B. van der Schot in het *Algemeen Dagblad* van 13 februari 2002, enkele dagen na het beruchte interview waarna ook politici een relatie tussen Fortuyn en extreem-rechts suggereerden, als demoniserend worden opgevat, omdat de beeltenis luguber is maar vooral omdat er in het onderschrift van Extreem (!) Leefbaar Nederland sprake is (zie illustratie 17). Als we 'demonisering' verder oprekken, dan kunnen we een prent meetellen waarop een moslimfundamentalist met koran en een maoïstische gardist met rode boekje, plus Fortuyn, allen met hun eigen boekje staan te zwaaien, voorzien van het onderschrift 'de waarheid' (*Het Parool*, 14 maart; niet gepresenteerd). De suggestie van Fortuyn in het gezelschap van vijanden van de democratie is aanwezig, en dat zou in verband kunnen worden gebracht met demonisering.

Illustratie 16. Demonisering: Fortuyn als Mefisto

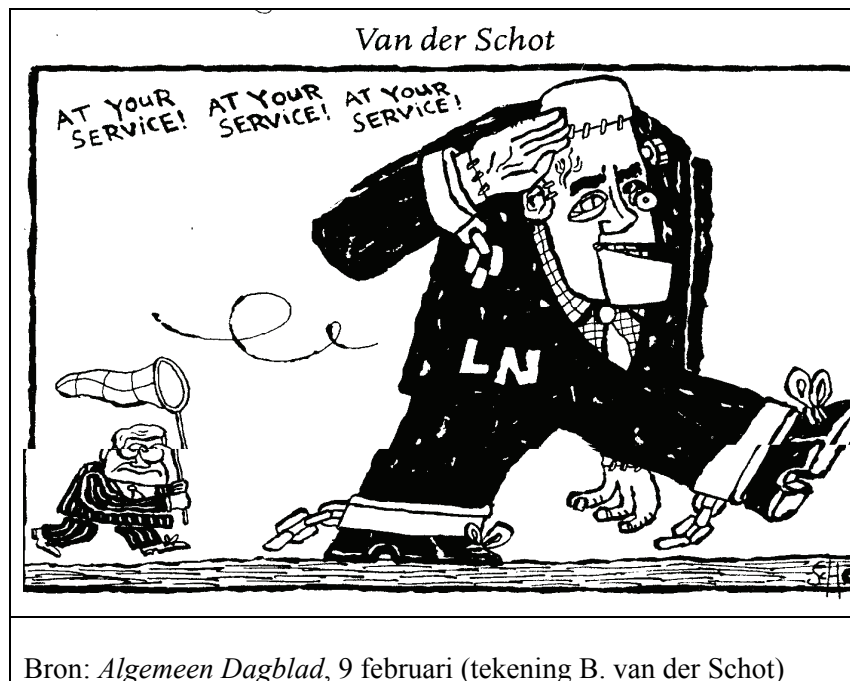
Bron: *NRC Handelsblad*, 9 maart 2002 (tekening F. Müller)

Illustratie 17. Demonisering: Fortuyn en Extreem Leefbaar Nederland

Bron: *Algemeen Dagblad*, 13 februari (tekening B. van der Schot)

Illustratie 18. Demonisering: Fortuyn als Frankenstein

Bron: *Algemeen Dagblad*, 9 februari (tekening B. van der Schot)

Binnen deze ruime opvatting vallen enkele andere prenten, zoals die met een losgebroken Frankenstein/Fortuyn (zie illustratie 18), maar dan nog halen we voor de hele onderzoeksperiode de tien procent aan demoniserende tekeningen niet (zie tabel 7). Dat dit na de dood van Fortuyn geen passend beeld meer zou zijn is wellicht te begrijpen, gezien ook onze eerdere bevindingen, maar zelfs in de eerste twee deelperioden is in nauwelijks meer dan tien procent sprake van demonisering, hoe ruim en losjes opgevat ook.

Tabel 7. Demonisering Fortuyn in spotprenten, naar periode

demonisering:	voor de breuk	na de breuk, voor de moord	na de moord	totaal
- ja	14	12	--	8
- nee	86	88	100	92
totaal	100%	100%	100%	100%
N=	22	42	38	102

Wat Van Praag aan relativerende conclusies trok ten aanzien van het geschreven woord in landelijke dagbladen, kan door ons worden overgenomen als we een slotsom formuleren ten aanzien van de spotprent. En ach, wie weet waren de advocaten Spong en Hammerstein al eerder tot dit inzicht gekomen: het gevarieerde gezelschap personen en instanties dat door hen na de moord op Fortuyn werd aangeklaagd wegens het aanzetten tot haat, bevatte geen enkele tekenaar...

4. Slotopmerkingen

Er was een tijd dat machthebbers tekenaars inhuurden voor hun strijd tegen politieke tegenstanders, soms met vergaande gevolgen: 'In 1672 vond de Engelse Koning er een rechtvaardiging in tegen onze republiek ten strijde te trekken.'⁴⁷ Een dergelijk effect heeft een tekening niet zo gauw meer, al is de wereldwijde ophef naar aanleiding van de *cartoons* waarop de profeet Mohammed op onheuse wijze zou zijn afgebeeld een onderstreping van de *impact* die cartoons nog altijd kunnen hebben.

Tegelijkertijd mag ook voor normale omstandigheden niet te snel aan mogelijke effecten van spotprenten voorbij worden gegaan. Het beeld van iemand als de Amerikaanse president R.M. Nixon is bij het grote publiek waarschijnlijk mede bepaald door de manier waarop hij werd getekend: 'indeed countless citizens probably formed their most lasting impression upon first looking into Herblock's [cartoonist Herbert Block, AW/JvH] Nixon, the dark jowls serving as the very image of the sinister'.⁴⁸ In het debat over het groeiend politiek cynisme is dan ook aandacht gevraagd voor de kwalijke effecten van politieke tekeningen. De onderliggende redenering is op zijn minst plausibel: in vele bladen staan regelmatig cartoons, in de regel zijn die cartoons spottend en onevenwichtig, en normaliter hellen zij sterk in negatieve richting over. We hebben dat voor de portrettering van Fortuyn rondom de verkiezingen van 15 mei 2002 kunnen vaststellen.

Het kan zijn dat spotprenten slechts uitdrukking geven aan de tijdgeest en de publieke opinie, reden dat politieke tekeningen in onderzoek een rijke bron van informatie kunnen zijn. 'De caricatuur fungeert achteraf als kenbron voor historisch onderzoek; voor de verzamelaar kan hij een kunstobject worden; juristen treffen hem bij de bestudering van de vrijheid van meningsuiting en politicologen trachten de effectiviteit van de spotprent te meten.'⁴⁹ Echter, de politieke tekening hoeft niet alleen maar spiegelbeeld of lachspiegel van de eigen tijd te zijn, maar kan eigenstandig invloed hebben op die tijdgeest en publieke opinie. Wordt de vergroving van de politieke cultuur in Nederland 'sinds Fortuyn' alleen maar in beeld gebracht en aan de lezer getoond door Müller, of levert hij door zijn tekening een bijdrage, hoe gering misschien ook, aan

het verschijnsel dat hij in kaart brengt (zie illustratie 19)? In de liberale democratie heeft de politieke tekenaar grote vrijheid en is zijn tekening niet voor niets ‘a weapon in the battle for public opinion’.⁵⁰

Illustratie 19. Verruwing van het debat: tekening als oorzaak of gevolg?

Bron: *NRC Handelsblad*, 3 mei 2002 (tekening F. Müller)

In het voorgaande hebben we zelfs geen poging gedaan om de werking en de effectieve kracht van dat wapen op waarde te schatten. Wel hebben we laten zien dat politieke tekeningen op systematische wijze en zinvol kunnen worden bekeken en geanalyseerd. Dat was een voorzichtige eerste stap. De weg is nog lang, maar alleen voortgaand wetenschappelijk onderzoek kan inzicht verschaffen in de werking van de politieke spotprent op bijvoorbeeld de publieke opinie, of op de politieke elite. Zonder dat inzicht kan ook een debat als dat over de invloed ervan op politiek cynisme niet verder komen dan een uitwisseling van geloofsartikelen: ‘many cartoonists clearly think they are influential. And so do I.’⁵¹ Met deze overtuiging van de Australische wetenschapper M. Hogan is niets mis maar het zou geen argument in een serieus debat mogen zijn, veeleer een vertrekpunt voor onderzoekers. Zoals Hogan zelf waarschijnlijk ook weet: ‘There clearly is scope for a great deal more work to be done on cartoons’.⁵²

noten

¹ P. Duus, 'Presidential address. Weapons of the weak, weapons of the strong – The development of the Japanese political cartoon', in: *The Journal of Asian Studies*, 60 (2001), no. 4, 965.

Dit artikel is een bewerking van een paper dat werd gepresenteerd op het Politicologenetmaal 2006, werkgroep 'Politiek cynisme en politiek vertrouwen: twee zijden van eenzelfde medaille?', Den Haag, 18-19 mei 2006, en dat is gebaseerd op A. Walter, *Fortuyn in beeld. De weergave van Fortuyn in de politieke spotprent*, Leiden, 2005.

² B. Tromp, 'De crisis der partijen en enkele voorstellen deze te overwinnen', in: F. Becker e.a., red., *Politieke partijen op drift. Het vierentwintigste jaarboek voor het democratisch socialisme*, Amsterdam, 2003, 121.

³ Zie J.J.M. van Holsteyn en J.M. den Ridder, *Alles blijft anders. Nederlandse kiezers en verkiezingen in het begin van de 21^e eeuw*, Amsterdam, 19-30.

⁴ Het is op een macabere manier typerend voor deze verhouding dat Fortuyn werd neergeschoten op het Mediapark in Hilversum, na zijn zoveelste interview, dit maal met R. de Wild van Radio 3FM. Op het Mediapark is later overigens een herdenkingsmonument voor Fortuyn geplaatst.

⁵ Zie onder meer K. Brants en Ph. van Praag, red., *Politiek en media in verwarring. De verkiezingscampagnes in het lange jaar 2002*, Amsterdam, 2005; J. Chorus en M. de Galan, *In de ban van Fortuyn. Reconstructie van een politieke aardschok*, Amsterdam, 2002; J. Kleijnijenhuis e.a., *De puinhopen in het nieuws. De rol van de media bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 2002*, Alphen aan den Rijn, 2003; J. Kleijnijenhuis e.a., 'Invloed van nieuws: van Pim Fortuyn tot Wouter Bos', in: R. Coops e.a., red., *Een politieke aardverschuiving*, Alphen aan den Rijn, 2003, 89-100; Ph. van Praag, 'Turbulent maar wel echt Hollands: De campagnes van 2002 en 2003', in: Coops e.a., *op.cit.*, 113-128; Ph. van Praag, 'The winners and losers of a turbulent political year', in: *Acta Politica*, 38 (2003), no. 1, 5-38; H. Wansink, *De erfenis van Fortuyn. De Nederlandse democratie na de opstand van de kiezers*, Amsterdam, 2004.

⁶ I.S. Johnson, 'Cartoons', in: *Public Opinion Quarterly*, 1 (1937), no. 1, 21-44.

⁷ We gaan voorbij aan het mogelijke onderscheid tussen spotprent, karikatuur en cartoon en sluiten ons aan bij de volgende brede omschrijving: "Political caricature" is understood to deal with the ridicule, debunking or exposure of persons, groups and organizations engaged in power struggles in society.' L.H. Streicher, 'On a theory of political

caricature', in: *Comparative Studies in Society and History*, 9 (1967), no. 4, 432.

⁸ Zie onder meer D.H. Couvée, *Protest per prent. Schoppen tegen heilige huisjes*, Amsterdam, 1971; J. van Kuyk, *Oude politieke spotprenten*, 's-Gravenhage, 1940; C. Veth, *De politieke prent in Nederland*, Leiden, 1920.

⁹ N. Cramer, 'De lof der zothed. Over de politieke caricatuur in Nederland', in: A.W. Heringa, R.E. de Winter en W.J. Witteveen, red., *Staatkundig Jaarboek 1986*, Nijmegen, 1986, 235-273.

En zo is K. van Weringh, die belangwekkende boeken over spotprenten en hun tekenaars op zijn naam heeft staan over bijvoorbeeld Albert Hahn, Fritz Behrendt en Opland, een socioloog en hoogleraar criminologie met een – met alle respect – uit de hand gelopen hobby.

¹⁰ Streicher, *op.cit.*, 427.

¹¹ B. Grofman, 'Richard Nixon as Pinocchio, Richard II, and Santa Claus. The use of allusion in political satire', in: *The Journal of Politics*, 51 (1989), no. 1, 165-173. Zie overigens voor enkele van de schaarse pogingen om cartoons in een electorale context te analyseren J.L. Edwards, *Political cartoons in the 1988 presidential campaign. Image, metaphor, and narrative*, New York, 1997; J.L. Edwards, 'Running in the shadows in campaign 2000. Candidate metaphors in editorial cartoons', in: *American Behavioral Scientist*, 44 (2001), 2140-2151; J.L. Edwards en L. Ware, 'Representing the public in campaign media. A political cartoon perspective', in: *American Behavioral Scientist*, 49 (2005), 466-478.

¹² H. Manning en R. Phiddian, 'In defence of the political cartoonists' licence to mock', in: *The Drawing Board. Australian Review of Public Affairs*, 5 (2004), no. 1, 26.

¹³ W.A. Coupe, 'Observations on a theory of political caricature', in: *Comparative Studies in Society and History*, 11 (1969), no. 2, 79.

¹⁴ Bijvoorbeeld in J. de Vries en S. van der Lubben, *Een onderbroken evenwicht in de Nederlandse politiek. Paars II en de revolte van Fortuyn*, Amsterdam, 2005.

¹⁵ Zie onder meer J.H. Capella en K.H. Jamieson, *Spiral of Cynicism. The Press and the Public Good*, New York, 1997; zie voor Nederland onder meer K. Brants, *Double bind of de ambivalente relatie tussen politiek en media*, Leiden, 2000.

¹⁶ Ch. Press, *The Political Cartoon*, Rutherford, 1981, 11.

¹⁷ M. Hogan, 'Cartoonists and political cynicism', in: *The Drawing Board. Australian Review of Public Affairs*, 2 (2001), no. 1, 29. Zie ook Manning en Phiddian, *op.cit.*; H. Manning en R. Phiddian, 'Censorship and the Political Cartoonist'. Paper presented to the Australasian

Political Studies Association Conference, University of Adelaide, 29 September-1 October 2004; M. Hogan, 'A licence to mock. A response', *The Drawing Board. Australian Review of Public Affairs*, 5 (2004), no. 1, 43-45.

¹⁸ Ph. van Praag, 'De veranderende Nederlandse campagnecultuur', in: Brants en Van Praag, *op.cit.*, 30.

¹⁹ Manning en Phiddian, 'In defence of the political cartoonists' licence to mock'.

²⁰ Het begin van de karikatuur wordt veelal gesitueerd in Bologna in de tweede helft van de zestiende eeuw, met name bij de gebroeders Agostino en Annibale Caracci, kunstschilders die als eersten personen bespotten door 'ritrattini carichi', dat wil zeggen overladen portretten te maken. Bepaalde trekken van het uiterlijk werden extra zwaar aangezet; aldus is overdrijving een oorspronkelijk kenmerk van de cartoon.

²¹ H. Mulder, *Een groote laars, een plumpe voet. Nederland en de Nazi's in spotprent en karikatuur 1933-1945*, Amsterdam/Brussel, 1985, 13.

²² Manning en Phiddian, 'In defence of the political cartoonists' licence to mock', 34.

²³ Wansink, *op.cit.*, 21.

²⁴ Kleijnijenhuis e.a., *op cit.*; Van Praag, 'De veranderende Nederlandse campagnecultuur'.

²⁵ Kleijnijenhuis e.a., *De puinhopen*.

²⁶ Met de meeste tekenaars (negen van de elf) is contact geweest over hun prenten, onder meer om na te gaan of de duiding niet volkomen strijdig was met de oorspronkelijke bedoeling.

²⁷ Cramer, *op.cit.*, 268.

²⁸ Zie onder meer Chorus en De Galan, *op.cit.*, 90 en verder.

²⁹ Ph. van Praag en K. Brants, 'Gefascineerd door de *horse race*. De campagne bij NOS-journaal en RTL-nieuws', in: Brants en Van Praag, *op.cit.*, 69.

³⁰ K. Heijting en R. de Haan, 'De gestage teloorgang van politieke inhoud. Campagnes in vijf landelijke dagbladen', in: Brants en Van Praag, red., *op.cit.*, 44-65. De onderzochte periode voor de tekeningen loopt door na 15 mei, als de campagne is afgelopen, wat tot gevolg heeft dat het aantal *horse-race*-tekeningen lager zal uitvallen.

³¹ Van Praag en Brants, 'Gefascineerd door de *horse race*, 72.

³² Zie onder meer Coupe, *op. cit.*; Duus, *op. cit.*, Press, *op.cit.*

³³ P. Schyns en F. van Dorp, 'Cynisme van regenton tot opblaasbaar parlement', in: P. Dekker, red., *Politiek cynisme*, Den Haag, 2006, 33.

³⁴ Aldus ook de passende titel van een boek van K. van Weringh over de beroemde tekenaar Albert Hahn: K. van Weringh, *Tekenen om te ont-*

maskeren, Amsterdam, 1969.

³⁵ 'Political caricature exposes for all to see the character and personality of our politicians. They try to answer for us that haunting political question – "What is X really like?"', aldus Press, *op.cit.*, 49.

³⁶ Met uitzondering van *De Telegraaf*, maar van deze krant maken slechts vier (ironische) prenten onderdeel uit van het onderzoek.

³⁷ Zie verder Walter, *op.cit.*, 31; W. Kielich, *Kijk op het gezicht. Wouter Lap karikaturenboek*, Apeldoorn, 1974.

³⁸ Hier is niet onderzocht hoe dit voor andere politici is. Dat maakt het onmogelijk om te constateren of Fortuyn negatiever dan anderen in beeld is gebracht of niet. Tevens dient men zich nogmaals te realiseren dat de hoofdpersonen in cartoons in de regel weinig positief worden geportretteerd. Het is precies dat punt dat Hogan zorgen baarde en aanleiding was voor zijn pleidooi voor terughoudendheid bij het altijd maar negatief 'neerzetten' van politici: 'Politicians are not saints, and some are scoundrels and hypocrites, but for a hundred and fifty years they have helped sustain one of the most democratic and well administered political systems in the world. I am happy giving cartoonists a licence to mock, but is it too much to ask that, just occasionally, credit be given where credit is due?' Hogan, 'A licence to mock: A response', 45.

³⁹ Zie J.J.M. van Holsteyn en G.A. Irwin, 'Never a dull moment: Pim Fortuyn and the Dutch parliamentary election of 2002', in: *West European Politics*, 26 (2003), no. 1, 41-66.; Van Holsteyn en Den Ridder, *op.cit.*, 137 en verder.

⁴⁰ Hoewel het gaat om een analyse op basis van een beperkt aantal gegevens, laat uitsplitsing van beoordeling naar thematiek zien dat een negatief beeld relatief vaak voorkomt als het gedachtegoed van Fortuyn en zijn LPF aan de orde is (en in alle gevallen zijn persoonlijkheid, maar hier gaat het slechts om in totaal vijf tekeningen).

⁴¹ Geciteerd in *Algemeen Dagblad*, 15 maart 2002.

⁴² *Trouw*, 15 maart 2002.

⁴³ Zie onder meer *de Volkskrant*, 8 mei 2002. Deelnemers aan het Nationaal Kiezersonderzoek 2002 waren in overgrote meerderheid (86 procent) van mening dat politieke partijen noch politici schuld hadden aan de dood van Fortuyn, al was met name de aanhang van de LPF op dit punt erg verdeeld. Zie Van Holsteyn en Den Ridder, *op.cit.*, 40-47.

⁴⁴ Van Praag, 'De veranderende Nederlandse campagnecultuur', 30.

⁴⁵ *Ibidem*, 33.

⁴⁶ Zie bijvoorbeeld J. van Donselaar, *Fout na de oorlog. Fascistische en racistische organisaties in Nederland, 1950-1990*, Amsterdam, 1991.

⁴⁷ Cramer, *op.cit.*, 242.

⁴⁸ S.J. Whitfield, 'Richard Nixon as a comic figure', in: *American Quar-*

terly, 37 (1985), no. 1, 114-132.

⁴⁹ Cramer, *op.cit.*, 238.

⁵⁰ Duus, *op.cit.*, 966.

⁵¹ Hogan, 'A licence to mock. A response', 44.

⁵² Hogan, 'Cartoonists and political cynicism', 47.

‘EEN UNIE, NIET EEN PARTIJ’

Over de partijcultuur van de Christelijk-Historische Unie

G. Voerman

Inleiding

De twintigste eeuw was het tijdperk van de massapartij. De Antirevolutionaire Partij (ARP), de Rooms-Katholieke Staatspartij (RKSP) en haar opvolger de Katholieke Volkspartij (KVP), de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP), die later werd afgelost door de Partij van de Arbeid (PvdA) – zij integreerden grote delen van de bevolking in het politieke bestel en bepaalden in hoge mate de politiek in hun tijd. De massapartij heeft zodoende ook in belangrijke mate bijgedragen aan het beeld dat wij tegenwoordig van politieke partijen hebben (en waardoor onze beoordeling van het functioneren van de hedendaagse partijen nog altijd wordt beïnvloed): actieve organisaties met een uitgesproken ideologie, veel leden en een vaste, stabiele electorale basis. Dit dominante beeld van de massapartij ontnemt ons echter het zicht op het bestaan van andere partijen in de afgelopen eeuw die niet primair op massamobilisatie gericht waren: de zogeheten ‘kaderpartijen’ – zoals de liberale partijorganisaties (achtereenvolgens de Liberale Unie, de Liberale Staatspartij de Vrijheidsbond, de Partij voor de Vrijheid en de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie), en de in 1908 opgerichte Christelijk-Historische Unie (CHU).¹ Anders dan de massapartijen, die mede dankzij het proces van verzuiling floreerden, poogden zij lange tijd de traditie van het negentiende-eeuwse notabelenbestuur voort te zetten. Zij hadden weinig op met de vorming van eigen organisatorisch-ideologische bolwerken waarin de sociaal-democraten, antirevolutionairen en katholieken zich hadden verschanst; het ging ‘niet [om] de handhaving en glorie van de eigen zuil, maar de eenheid der natie’ – zo stelde een CHU-er, maar een liberaal zou het ook gezegd kunnen hebben.²

In deze bijdrage wordt stilgestaan bij de CHU, een partij die door historici vrijwel altijd over het hoofd is gezien.³ Achtereenvolgens zullen haar sterk van de massapartijen afwijkende opvattingen over organisatie, politiek en bestuur aan de orde komen. Op deze wijze wordt een

indruk gegeven van de partijcultuur van de Unie, de mentaliteit van haar leden en de partij die zij nolens volens was.⁴ Eerst zal echter kort een historisch-politieke kenschets van de Unie worden gegeven.

1. Historisch-politieke plaatsbepaling van de CHU

De wortels van de CHU liggen in het verzet van A.F. de Savornin Lohman tegen de partijdwang en 'het onbeperkt gezag van de alleen-heersende leider' van de ARP, A. Kuyper. Dit leidde uiteindelijk tot een scheiding der geesten in 1894 en de totstandkoming van de Vrij-Antirevolutionaire Partij in 1898. Deze 'droeg veel meer het karakter van een *vrije samenwerking* dan van een wél belijnde politieke organisatie', in de woorden van Uniesecretaris H.K.J. Beernink in 1953.⁵ De Vrij-Antirevolutionaire Partij smolt in 1903 met de in 1897 opgerichte Christelijk-Historische Kiezersbond samen tot Christelijk-Historische Partij (CHP). In 1908 fuseerde de CHP met de in 1898 in Friesland ontstane Bond van Kiesverenigingen op Christelijk-Historische Grondslag tot CHU – waarbij nadrukkelijk het woord 'partij' werd gemeden. Gezien haar driedelige oorsprong was de Unie bepaald geen homogeen verband, en dat wenste zij ook niet te zijn: bij haar totstandkoming was uitdrukkelijk vastgelegd dat de discussie onderling vrij zou zijn. De verschillende richtingen met hun eigen atmosfeer en instelling konden nog lang worden teruggevonden, zo ervoer R.J.H. Kruisinga, in de jaren zeventig voorzitter van de Tweede-Kamerfractie van de CHU. 'Als ik spreekbeurten hield voor de CHU in 's Gravenzande, Garderen of Sneek kon ik aan de sfeer merken waar ik was'.⁶

Hoewel de CHU weinig van de door Kuyper geformuleerde leer van de antithese moest hebben, erkende zij wel dat haar plaats ter rechterzijde was gelegen van de lijn die in de Nederlandse politiek de godsdiensten en vrijzinnigen scheidde. Deze erkenning vormde de grondslag van de regeringssamenwerking met de ARP en de RKSP in het interbellum. De verhouding met deze coalitiepartners was niet vanzelfsprekend. De Unie, die bij haar totstandkoming een antiroomse trek had gekregen, moest behoorlijke moeite doen om haar antipapistische gezindheid achter zich te laten. Dit werd niet eenvoudiger toen in de jaren twintig met de fanatiek antiroomse Hervormde (Gereformeerde) Staatspartij zich een electorale concurrent aandiende. Aan de andere zijde moest de Unie zich soms een opdringerige ARP van het lijf houden. Vooral vlak na de Tweede Wereldoorlog stuurden antirevolutionairen aan op heling van de breuk van 1894. De CHU hield de boot steeds af, totdat in de jaren zestig de positie van de christelijke partijen door allerlei ontwikkelingen structureel werd ondermijnd. Met de ARP en de KVP ging de Unie uiteindelijk in 1980 op in het CDA.

2. De CHU als politieke partij

De verschillen die er bestonden tussen de CHU en de antirevolutionairen en katholieken waren niet alleen van politieke of ideologische aard, maar hadden zeker ook betrekking op de wijze van politiek bedrijven en de taak en inrichting van de politieke partij. Anders dan de hecht georganiseerde, uit emancipatiebewegingen voortgekomen massapartijen ARP en RKSP/KVP was de CHU lange tijd formeel niet meer dan een landelijke federatie van kiesverenigingen met relatief weinig leden. In de periode na de Tweede Wereldoorlog bedroeg haar organisatiegraad – het percentage kiezers dat lid was van de partij – gemiddeld 0,6 procent, tegen 1,42 voor de ARP en 3,83 voor de KVP.⁷ Tot de overwegend nederlands-hervormde aanhang behoorden naast aristocratische ‘mannen met dubbele namen’ – zoals Kuyper ze destijds smalend noemde – en andere notabelen ook zelfstandigen (middenstanders, grote en kleine boeren), onderwijzers en gemeenteambtenaren.

De christelijk-historischen koesterden de Unie als een politieke ‘club’. In tegenstelling tot de antirevolutionairen of sociaal-democraten stonden zij zelfs huiverig tegenover de politieke partij als organisatie. ‘Wij geven dan ook aan de “Unie-vorm” verre de voorkeur boven de “partij-vorm”’, aldus bijvoorbeeld het Tweede-Kamerlid H. Kikkert in 1958.⁸ ‘Men zei: “De CHU is een Unie, niet een partij”’, zo herinnerde oud-partijsecretaris J.W. van Gelder zich bij de opheffing in 1980.⁹ Uitspraken met een dergelijke strekking van leden van de CHU zijn legio.

De afkeer die Savornin Lohman voelde van de strak opgezette, gecentraliseerde en door Kuyper gedomineerde ARP, leefde binnen de CHU lang voort. Decennia na de afsplitsing van de vrije antirevolutionairen aan het einde van de negentiende eeuw werd de gehechtheid aan het begrip ‘Unie’ en wat daaraan vast zat, treffend verwoord door de kerkelijk hoogleraar Th.L. Haitjema, die voor en na de Tweede Wereldoorlog geruime tijd deel uitmaakte van het hoofdbestuur van de CHU. ‘Het zelfstandig naamwoord “Unie”, dat in 1908 voor het eerst opduikt in de geschiedenis der Christelijk-Historische politiek, is voor mijn besef zoveel als de doopnaam, die wij als Christelijk-Historischen er toen bij kregen en die bij onze veel oudere familienaam uitnemend past. Het behoort tot onze politieke adeldom, dat wij, Christelijk-Historischen, “Unionisten” willen zijn, die altoos zoeken naar wat verenigt, en niet naar wat verdeelt.’¹⁰

Hierbij past dat de CHU zichzelf niet als een confessionele partij beschouwde, maar als een beginselpartij die een roeping voelde ten aanzien van het gehele volk. Vereenzelviging met dogma’s en opvattingen van bepaalde kerkgenootschappen wees zij af; de geloofsopvatting van haar leden was een individuele zaak. ‘Ik houd deze C.H.-ongedis-

ciplineerdheid voor een weerspiegeling van de evangelische vrijheid voor de christenmens, die met een eigen verantwoordelijkheid voor God staat', zo meende de hoogleraar theologie G.C. van Niftrik.¹¹ De CHU ontbeerde dan ook een helder omliggende ideologie: 'het is niet gemakkelijk te zeggen, wat precies Chr.-Historisch is; het is meer een zaak, die de Christelijk-Historischen, althans in overgrote meerderheid, intuïtief aanvoelen'.¹² De Unie wilde geen gesloten gemeenschap zijn, maar een open verband waarin ruimte was voor verschillende opvattingen. Dat leidde wel eens tot een gebrek aan regie en slagvaardigheid; niet voor niets is de Unie wel eens een koppel patrijzen genoemd, die als er een schot werd gelost allemaal opvlogen, maar dan wel stuk voor stuk een andere kant op.¹³

Gezien deze mentaliteit en gesteldheid was het niet verwonderlijk dat pogingen om de organisatie van de CHU te moderniseren weerstand opriepen. In 1958 werd Beernink na twaalf jaar secretaris te zijn geweest, tot partijvoorzitter gekozen. Bij die gelegenheid hield hij haast verontschuldiging een pleidooi voor organisatorische verbeteringen. De Unie moest meer leden trekken, haar financiële armslag vergroten door hogere contributie-inkomsten, en de aangesloten kiesverenigingen tot grotere activiteit aanzetten. Kennelijk was hij bevreesd dat deze op zichzelf tamelijk bescheiden voorstellen voor velen zouden indruisen tegen het 'Unie'-karakter. Op betekenisvolle wijze dekte de nieuwe voorzitter zich bij voorbaat al in: 'Nu zult u mij misschien tegenwerpen, dat ik de betekenis van een goede partij-organisatie overschat en dat het voor een politieke groepering van veel meer betekenis is, dat zij een constructieve, op haar beginselen steunende politiek voert dan dat zij een goed partij-apparaat heeft. Ik ben dat met u eens. Ik zie een politieke partij zeker niet als de behoedster en verdedigster van bepaalde politieke verworvenheden en machtsposities. Ik zie de politieke partij ook niet als *doel* van de politieke activiteit. Vooral bij onze Christelijk-Historische Unie heeft tijdens de halve eeuw van haar bestaan altijd voorop gestaan, dat de partij slechts *middel* van de politieke activiteit mag zijn'. Desalniettemin kon de Unie in deze tijd een naar behoren functionerend partijapparaat onmogelijk missen, aldus Beernink. 'Ook zij, die een politieke partij als een kwaad zien, omdat daarin vaak een profetisch getuigenis ontbreekt, zullen dit moeten toegeven.' Wanneer de Unie niet achter wilde blijven bij de andere partijen, dan zou zij aan haar organisatie veel meer aandacht moeten schenken, 'en dan niet om de partij macht en kracht te geven, maar om door middel van de partij te geraken tot het doel, dat ons voor ogen staat'.¹⁴

Nadat in 1955 het wetenschappelijk bureau – de Jhr. Mr. Savornin Lohmanstichting – was opgericht, kwam er mede door toedoen van Beernink in de jaren zestig een voorzichtige modernisering op gang. Er

werden partijcommissies gevormd die beleidsvoorstellen moesten voorbereiden; een nieuw ingestelde scholingscommissie zette kadercursussen op; en er werd ten behoeve van de landelijke verkiezingscampagne voor het eerst een reclamebureau ingehuurd. Het besef was doorgedrongen, aldus Van Gelder – die Beernink als secretaris was opgevolgd – dat de CHU ‘toch meer een partijkarakter zou moeten aannemen. Het heeft wel lang geduurd voordat men zich dat goed realiseerde. Maar tenslotte werd het wat ik zou willen noemen een partij van een Unie-type’.¹⁵ Die hybride kwalificatie diende wellicht ter verhulling van een halfslachtige aanpak, want in 1968 meende B. Woelderink, één van de chroniqueurs van de CHU bij haar zestigjarig bestaan, dat het landelijk apparaat nog altijd weinig voorstelde. De Unie ‘was bepaald geen goed gecentraliseerde en geoutilleerde organisatie... Tot op de dag van vandaag is de CHU zo sterk of zo zwak als haar kiesverenigingen sterk of zwak zijn’.¹⁶

Deze opvattingen over wat de Unie organisatorisch zou moeten zijn, gingen samen met een specifieke cultuur binnen de partij – of waren daarvan wellicht de uitdrukking. Binnen de partij was geen plaats voor een dominante leider, principiële muggenzifterij of hoogoplopende politieke hartstochten. ‘Typisch Christelijk Historisch is iemand die uitgaande van de betekenis van christelijke beginselen voor de staatskunde, zonder te doen aan scherpstijperij of dikdoenerij, de vraagstukken waarover hij te oordelen heeft, benadert’, zo omschreef Beernink ooit de CHU-er.¹⁷ Unievoorzitter O.W.A. Baron van Verschuier typeerde zijn partij bij de opheffing in 1980 als een ‘vriendenkring van redelijke relativerende mede-lotgenoten’.¹⁸ Relatieve buitenstaanders als de predikant G. Fafié karakteriseerden de sfeer als ‘tamelijk los, gemoedelijk zelfs en familiair’.¹⁹ Volgens de katholieke journalist H. Faas was de Unie een ‘fatsoenlijke club..., geen schreeuwende aanplakbiljetten, geen gezwaai van vuisten’.²⁰ De CHU wist kennelijk leden met een bepaalde levenshouding te trekken die zich goed in deze cultuur konden vinden. De Unie bestond vooral uit ‘rustige, degelijke, bezadigde mensen’, aldus W.F. Lichtenauer, jarenlang lid van de Raad van State. ‘Zij vormden eigenlijk meer een geestesgesteldheid dan een bepaalde politieke stroming’.²¹ Faas formuleerde het zo: ‘De CHU is meer een levenshouding dan een politieke keuze’.²²

Deze instelling wordt weerspiegeld in de wijze waarop prominente partijleden de politiek vaak publiekelijk relativeerden en benadrukten dat zij een functie daarin niet hadden gezocht. ‘Wanneer ik mij dus achteraf afvraag, waarom ik in de politiek ben gegaan, antwoord ik: zeer zeker *niet* omdat ik politieke *ambities* had, want ik was tevreden. Ik hunkerde niet naar een Kamerlidmaatschap, en aan een ministerschap heb ik helemaal niet gedacht!... Dat ik in de politiek terecht kwam, is voor een

groot deel aan *de loop van mijn leven* te danken, méér dan aan een persoonlijke *keuze*, laat staan enige politieke *ambitie*', aldus H.W. Tilanus, van 1939 tot 1963 fractievoorzitter in de Tweede Kamer.²³ D.J. de Geer, premier in de jaren 1926-1929 en 1939-1940, belandde zelfs tegen zijn zin in de politiek, alhoewel hij wel zeer geïnteresseerd was. Zonder het te weten was hij in 1901 kandidaat gesteld voor de gemeenteraad van Rotterdam, en vervolgens in één van de districten in die stad gekozen. 'Hoewel van jongs af de politiek intens en temperamentvol volgend, was het nooit mijn bedoeling daarin later een actieve rol te gaan spelen'.²⁴ Ook B.J. Udink, van 1967 tot 1973 minister en in 1971 lijsttrekker voor de CHU bij de Tweede-Kamerverkiezingen, belandde min of meer bij toeval in de politiek. Hij stemde al wel op de Unie, 'een protestants-christelijke partij, verdraagzaam, de weg van het redelijke midden volgende', toen de hierboven genoemde Lichtenauer hem ertoe wist te bewegen lid te worden, 'waarschijnlijk in het kader van een nieuwe ledenwerfactie (misschien heeft hij er wel een zilveren theelepeltje voor gekregen)'. Het ministerschap in 1967 overviel Udink eigenlijk, of, zoals hij het zelf uitdrukte: 'de politiek had toegeslagen'.²⁵

3. De CHU en de politiek

De opvatting die de CHU van politiek had, correspondeerde met haar gedachten over de politieke partij. Zo terughoudend de Unie was ten aanzien van organisatie, zo gereserveerd toonde zij zich over de politieke macht die erdoor kon worden bereikt. 'De CHU kijkt al vies, alleen al bij het horen van het woord "macht"', zo schreef Faas niet ten onrechte.²⁶ Aan het einde van de jaren vijftig stelde de christelijk-historische senator R. Pollema: 'Wij zijn geen partij, die er bij voorkeur naar streeft zo veel mogelijk eigen mensen naar voren te schuiven, noch in de verkiezingen, noch in het kabinet. Altijd verwachten wij het van de doorwerking van het beginsel. Wij maken ons er niet zo heel druk om, of wij 1, 2, 3, of 4 ministers zouden krijgen en wij wegen ook de departementen niet.'²⁷ Geheel in lijn met Pollema en Beernink destijds beschouwde Verschuier in 1980 de Unie 'niet in de eerste plaats [als] een politieke partij waarvoor als eerste belangrijke principe geldt dat we door middel van deze partij macht en invloed wilden uitoefenen'.²⁸ Politieke machtsvorming stond niet voorop, maar de 'macht van het beginsel': het ging niet om de 'majoriteit' (de meerderheid der kiezers), maar om de 'autoriteit' (het gezag van het woord Gods). In de tijd van Beernink had het katholieke dagblad *de Volkskrant* zich al verwonderd over deze bescheiden opstelling van de CHU. 'Die partij kan zich de weelde veroorloven tot de kiezers beschaafd en niet-opdringerig te zeggen: ik beloof u niets, ik eis niets van u, ik ben niet begerig naar macht, ik ver-

guis andere (goede) richtingen in de politiek niet en ik waag mij niet aan avonturen. Het is de C.H.U. niet te doen om een meerderheid te vormen, maar wel om in het gehele staatsbestuur de heiligheid en de wijsheid van het Evangelie als leidraad te nemen.²⁹

Dat politieke machtsuitoefening niet het primaire doel van de CHU was, kwam sterk tot uitdrukking in haar staatkundige opstelling. De Unie gaf aan de verhouding tussen regering en parlement in het voetspoor van de staatsopvattingen van De Savornin Lohman een streng dualistische invulling. 'De Unie regeert niet mee', zo typeerde Kikkert het in 1958.³⁰ De CHU stelde zich in het parlement onafhankelijk op tegenover het kabinet en was afkerig van bindende afspraken. Tweede-Kamerfractie-voorzitter Tilanus meende zelfs dat in de kabinetsformatie niet de partijen, maar de aangezochte ministers op voorstel van de formateur een program dienden op te stellen. 'Hoe dichterbij de Kroon, hoe minder partijman', zo was het christelijk-historisch adagium; ministers waren 'geen zetbazen van de Tweede-Kamerfracties'.³¹ In het algemeen was er geen onderling overleg tussen christelijk-historische bewindslieden en kamerleden. Ten tijde van het fractievoorzitterschap van Tilanus bestond het contact 'uit het vriendelijk elkaar toeknikken in de Kamer of in de wandelgangen', zo herinnerde de vroegere minister van Justitie Y. Scholten zich.³² Tilanus vond het onbestaanbaar dat bewindslieden bij een fractievergadering zouden aanschuiven; 'het idee dat De Geer of De Visser bij ons in de fractie zouden zijn verschenen!'³³ De partij had geen invloed op de kabinetsformatie of op de opstelling van bewindslieden of Kamerleden; eerder hadden de politieke ambtsdragers een overwicht over de partij.

Evenals in de partij werd ook in de fractie het recht van meningsverschil erkend. M.R.H. Calmeyer, die na het midden van de jaren vijftig deel uitmaakte van de Tweede-Kamerfractie, meende dat de leiding van Tilanus nogal afweek van die van andere fractievoorzitters. 'Hij liet n.l. de leden van zijn team grote vrijheid en oefende zelfs nooit drang uit om tot éénstemmigheid te komen. Het was hem genoeg, dat er een geestelijke eenheid bestond en verder was ieder lid verantwoordelijk voor God en zijn geweten.'³⁴ Fractiediscipline was uit den boze, hetgeen er nogal eens toe leidde dat de tamelijk onafhankelijk opererende Unieparlementariërs verdeeld stemde. Tilanus had daar weinig moeite mee: 'Mijn vogels vliegen wel eens verschillende kanten op, maar zij keren altijd weer op de stok terug.'³⁵

Geruime tijd vergaderde de fractie in de Tweede Kamer zelfs niet of nauwelijks. Als men bijeenkwam, dan deelden de leden slechts globaal mee wat zij van plan waren in de Kamer te zeggen – hetgeen de totstandkoming van een heldere, consistente politieke lijn niet ten goede kwam. Wel stelde de CHU met nadruk dat zij in het parlement het hele

volk wenste te representeren en niet de belangen van bepaalde groepen wilde behartigen. Haar Kamerleden waren ‘geen groepsafgevaardigden, maar vertegenwoordigers van het volk in zijn geheel’, aldus Pollema.³⁶ Vereenzelvigde de CHU zich bepaald niet met de uitvoerende macht – zelfs niet wanneer christelijk-historische bewindslieden er deel van uitmaakten – de christelijk-historische Kamerleden stelden zich in de regel in het parlement wel gouvernementeel op. Het landsbelang vereiste dat men het kabinet het besturen niet diende te beletten en het positieve in het regeringsbeleid diende te erkennen en te steunen – ook wanneer de Unie in de oppositie zat.

4. De CHU en het bestuur

Ten opzichte van de andere politieke partijen zette de CHU zich in politiek-bestuurlijk opzicht door haar afkeer van organisatie en haar strikt dualistische opstelling op een achterstand. Overtuigd zijn van het eigen gelijk, arrogantie, doordrijverij, geheime deals, een sterke partij – de mentale instelling en het bijbehorende instrumentarium van de *Real-politiker* waren vele CHU-ers vreemd. Desalniettemin speelde de Unie in de Nederlandse politiek en in het bestuur een niet onaanzienlijke rol – of misschien juist wel door de afwezigheid van dergelijke karaktertrekken en praktijken. De relativerende inslag, de gouvernementele instelling, de overtuiging dat het gehele volk (en niet slechts bevolkingsgroepen) moest worden vertegenwoordigd, de geneigdheid conflicten niet toe te spitsen – dit alles maakte Unieleden bij uitstek geschikt voor functies in het openbaar bestuur. Het verklaart waarschijnlijk de ‘overbedeling’ van de CHU bij de bezetting van burgemeestersposten (zie tabel 1).

Tabel 1. Aandeel CHU-burgemeesters, afgezet tegen electoraal aandeel bij Tweede-Kamerverkiezingen (in %), 1930-1970

	Tweede-Kamerverkiezingen	burgemeesters
1929	10,5	
1930		13,4
1948	9,2	
1950		17,7
1970		16,9
1971	6,3	

Gebaseerd op: W. Derksen en M.L. van der Sande, red., De burgemeester. Van magistraat tot modern bestuurder, Deventer, 1984, 229.

In tabel 1 is het percentage van de christelijk-historische burgemeesters weergegeven van het totaal aantal burgemeesters (voorzover hun politieke kleur bekend was). Wanneer het electorale aandeel van de CHU bij de Tweede-Kamerverkiezingen in die periode in ogenschouw wordt genomen, dan is het zonneklaar dat de Unie boven haar stand leefde. Overigens bleef de Unie op nationaal niveau evenmin achter: diverse keren kwam de vice-voorzitter van de Raad van State uit haar gelederen (jhr. F. Beelaerts van Blokland, W. Scholten) en ook bijvoorbeeld de voorzitter van de Sociaal-Economische Raad in de periode 1964-1985, J.W. de Pous, was van christelijk-historische komaf. In de landelijke politiek verkeerde de CHU in een luxepositie, waardoor zij zich het kon permitteren om de partijorganisatie als minder belangrijk af te doen. De Unie was voor de ARP en de veel grotere RKSP/KVP onontbeerlijk om de meerderheid te vormen waarop hun politieke macht rustte. In de twintigste eeuw was de CHU dan ook een min of meer vaste regeringspartij en leverde zij vele bewindslieden. Van 1918 tot 1940 maakte zij continu deel uit van het kabinet (zelfs tweemaal geleid door de christelijk-historische De Geer). Na de Tweede Wereldoorlog participeerde de Unie in de jaren 1948-1965 en 1967-1973 in de regering. Vanaf 1977 namen enkele christelijk-historische bewindslieden zitting in het kabinet-Van Agt, als onderdeel van het toen nog federatieve samenwerkingsverband CDA.

Slot

‘Wil men een politieke partij nader bezien, dan dient men eerst het beest in de natuur te observeren, om het vervolgens op de snijtafel te leggen. Aldus komt men tot de vraag: wat mag men het *imago* van een politieke partij noemen? En wat is dan wel het beeld van de CHU?’³⁷ Deze laatste vraag, die in 1967 door twee jonge, vernieuwingsgezinde leden van de Unie werd gesteld, is door de wetenschap nooit beantwoord – niet alleen omdat partijcultuur een nauwelijks bestudeerd thema is, maar vooral ook omdat de geschiedenis van de politieke partijen lange tijd is gedomineerd door het model van de hiërarchisch georganiseerde massapartij, met als gevolg dat stromingen die van dit model afweken nauwelijks aandacht kregen.³⁸ In dit artikel is gepoogd een eerste aanzet tot een antwoord te geven. Voor de christelijk-historischen – en ook voor de liberalen, die min of meer identiek dachten over politieke organisatie – betekende de ‘partij’ veel minder dan voor katholieken, antirevolutionairen of sociaal-democraten. Voorzover onder deze term iets van ‘hechte organisatie’ moest worden verstaan, waren zij ronduit gereserveerd. De CHU ging daarin verder dan de liberalen. Symbolisch daarvoor is dat de laatstgenoemden in het midden van de jaren twintig

de term ‘partij’ aanvaardden in hun benaming en vanaf dat moment bleven gebruiken (Liberale Staatspartij de Vrijheidsbond, Partij van de Vrijheid, Volkspartij voor Vrijheid en Democratie). Voor de christelijk-historischen was dit *out of the question*: bij elke gelegenheid etaleerden zij hun aanhankelijkheid aan het begrip unie. Dit was veel meer dan een semantische kwestie en er was ook meer mee verbonden dan alleen de afkeer van strakke structuren. Veel sterker dan de liberale partijen was de CHU een politieke partij die dat eigenlijk niet wilde zijn – zowel wat betreft organisatie als machtsvorming. ‘Op de dag waarop we het vijftigjarig bestaan van de Unie gedenken, zien wij niet terug op door ons ontketende massabewegingen, evenmin op een door ons geperfectioneerd politiek systeem’, zo werd in 1958 opgemerkt bij het halve eeuwfeest van de CHU – en men krijgt stellig de indruk dat de Unie zulke wapenfeiten niet eens op haar conto *wilde* hebben staan.³⁹ Het antwoord op de vraag wat dan wel het beeld is van de CHU dringt zich haast vanzelf op, en werd ook treffend beantwoord door de hierboven aangehaalde twee jonge leden: de Unie was ‘de enige a-politieke politieke partij in ons land’.⁴⁰

noten

¹ Zie over deze partijtypes onder meer Ruud Koole, *De opkomst van de moderne kaderpartij. Veranderende partijorganisatie in Nederland 1960-1990*, Utrecht, 1992, 23-32.

² B. Bol, ‘Ter inleiding’, in: A.J. van Dulst, red., *Herinneringen aan de Unie waarin we ons thuisvoelden. Christelijk-Historische Karakteristieken*, Den Haag, 1980, 7.

³ Zie hierover Henk te Velde, ‘Politieke cultuur, verenigingen en sociabiliteit’, in: *De Negentiende Eeuw*, 28 (2004), 3 (okt.), 193-205; 197. In 1980 ging de Christelijk-Historische Unie (CHU) op in het CDA, samen met de Antirevolutionaire Partij (ARP) en de Katholieke Volkspartij (KVP). Over deze beide laatste partijen – en ook over het CDA – is door historici veel gepubliceerd (zie voor een overzicht G. Voerman, ‘De stand van de geschiedschrijving van de Nederlandse politieke partijen’, in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 120 (2005), no. 2, 226-269). Zo verscheen over de katholieke fusiepartner het tweedelige monumentale werk van J.A. Bornewasser, *Katholieke Volkspartij 1945-1980*. Band I: *Herkomst en groei (tot 1963)*, Nijmegen, 1995; band II: *Heroriëntatie en integratie (1963-1980)*, Nijmegen, 2000. De ARP is in geschiedkundig opzicht waarschijnlijk de meest onderzochte Nederlandse partij. In 2001 werd aan de lange rij een nieuwe studie toegevoegd; zie G. Harinck, R. Kuiper en P. Bak, red., *De Antirevolutionaire Partij 1829-1980*, Hilver-

sum, 2001. De CHU heeft daarentegen tot op de dag van vandaag weinig belangstelling gehad vanuit historisch-wetenschappelijke hoek. Wat er over de partij werd gepubliceerd, is vooral uit eigen kring afkomstig (zie de hieronder vermelde ‘herdenkings’-literatuur). Het enige wetenschappelijke werk is dat van H. van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie (1908-1980). Enige hoofdlijnen uit haar geschiedenis*, z.pl., 1988. De auteur was destijds beleidsmedewerker van de Tweede-Kamerfractie van de CHU. Deze dissertatie kan echter niet worden beschouwd als een veelomvattende monografie, zoals Van Spanning zelf ook al tot uitdrukking brengt in de ondertitel. In de inleiding spreekt hij van het ‘oriënterende karakter’ van zijn studie. Momenteel wordt aan de Rijksuniversiteit Groningen door R. de Jong een geschiedenis van de CHU voorbereid. Deze zal moeten verschijnen in 2008, wanneer het honderd jaar geleden is dat de Unie werd opgericht.

⁴ Met dank aan Henk te Velde. Zie over partijcultuur onder meer Henk te Velde, ‘Politieke cultuur en politieke geschiedenis’, in: *Groniek*, 30 (1997) nr. 137, 391-401; idem, ‘Het wij-gevoel van een morele gemeenschap. Een politiek-culturele benadering van partijgeschiedenis’, in: *Jaarboek 2004 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 2005, 106-123; en Gerrit Voerman, ‘Partijcultuur in Nederland. Naar nieuwe invalshoeken in de studie van de politieke partij’, in: Gerrit Voerman en Dirk Jan Wolffram, red., *Kossmann Instituut. Benaderingen van de geschiedenis van politiek*, Groningen, 2006, 43-49.

⁵ H.K.J. Beernink, *Geschiedenis en beginsel van de Christelijk-Historische Unie*, Den Haag, 1953, 9.

⁶ *Nieuwsnet*, 5 mei 1979.

⁷ G. Voerman, ‘De ledentallen van politieke partijen, 1945-1995’, in: *Jaarboek 1995 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1996, 192-206; 198.

⁸ H. Kikkert, ‘Tenslotte’, in: Th.L. Haitjema e.a., *Een getuigenis. Waarom wij Christelijk-Historisch zijn en blijven*, Den Haag, 1958, 45-47; 47; zie ook Koole, *op.cit.*, 73-76.

⁹ J.W. van Gelder, ‘1958-1967: Groei naar betere organisatie’, in: Van Dulst, *op.cit.*, 101-104; 101.

¹⁰ Th.L. Haitjema, ‘Het eigene van de C.H.U.’, in: *50 jaar C.H.U., 1908 - 9 juli - 1958. Gedenkschrift gouden jubileum Christelijk-Historische Unie*, Apeldoorn, z.j. [1958], 60-62; 62.

¹¹ G.C. van Niftrik, ‘Om het beginsel’, in: Haitjema e.a., *op.cit.*, 20-28; 26.

¹² Aldus H.W. Tilanus, geciteerd in G. Gerretson, ‘De Christelijk-Historische Unie 1908-1958’, in: *50 jaar C.H.U.*, 67-73; 67; zie ook J. Hof-

fenaar, 'Inleiding op de memoires van M.R.H. Calmeyer', in: M.R.H. Calmeyer, *Herinneringen. Memoires van een christen, militair en politicus. Ingeleid en bewerkt door J. Hoffenaar*, Den Haag, 1997, 11-188; 64.

¹³ P.G. Kroeger en J. Stam, *De rogge staat er dun bij. Macht en verval in het CDA 1974-1998*, Amsterdam, 1998, 36; zie ook H. te Velde, *Stijlen van leiderschap. Persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl*, Amsterdam, 2002, 203.

¹⁴ H.K.J. Beernink, 'De C.H.U. in 1958', in: *50 jaar C.H.U.*, 42-47; 43-44.

¹⁵ Van Gelder, *op.cit.*, 104.

¹⁶ B. Woelderink, 'De Unie onderweg', in: K. de Vries en E. Bleumink, red., *De Unie in het vizier. Een korte kenschets van de ontwikkelingen in de Christelijk-Historische Unie na de tweede wereldoorlog*, Apeldoorn, 1968, 40-68; 44-45.

¹⁷ J. van Tijn, 'Napraten over de CHU', in: idem, *Meester op het floret*, Amsterdam, 2001, 140-148; 146.

¹⁸ O.W.A. Baron van Verschuer, 'Hoe we met elkaar omgingen', in: Van Dulst, *op.cit.*, 119-121; 119.

¹⁹ G. Fafié, 'De CHU gezien door een niet-partijgenoot', in: Van Dulst, *op.cit.*, 112-114; 113.

²⁰ H. Faas, *God, Nederland en de franje. Necrologie van het Nederlandse partijwezen*, Utrecht/Antwerpen, 1967, 232, 237.

²¹ W.F. Lichtenauer, 'Rotterdamse impressie', in: Van Dulst, *op.cit.*, 64-66; 64.

²² Faas, *op.cit.*, 230.

²³ G. Puchinger, *Tilanus vertelde mij zijn leven*, Kampen, 1966, 61.

²⁴ D.J. de Geer, *Van lang vervlogen dagen*, Den Haag, 1949, 30.

²⁵ B.J. Udink, *Tekst en uitleg. Over sturen en gestuurd worden, ervaringen in politiek en bedrijf*, Baarn, 1986, 50, 49 en 53.

²⁶ Faas, *op.cit.*, 238.

²⁷ R. Pollema, 'Wij wensen te blijven onszelf', in: Haitjema e.a., *op.cit.*, 7-19; 10.

²⁸ Van Verschuer, *op.cit.*, 119.

²⁹ 'Gouden bestaansfeest in zicht', in: *50 jaar C.H.U.*, 74-77; 74 (oorspronkelijk verschenen in *de Volkskrant*).

³⁰ H. Kikkert, 'Tenslotte', in: Haitjema e.a., *op.cit.*, 45-47; 46.

³¹ Pollema, *op.cit.*, 8.

³² Y. Scholten, 'De Unie in 1967: open voor nieuwe partijstructuren', in: Van Dulst, *op.cit.*, 105-108; 105.

³³ Puchinger, *op.cit.*, 129; zie ook 132-133 en 146; zie ook Koole, *op.cit.*, 37.

³⁴ Calmeyer, *op.cit.*, 536.

³⁵ *Ibidem*, 537.

³⁶ Pollema, *op.cit.*, 8.

³⁷ R. Vermaas en R. van Dijk, *Oude wijn en oude zakken*, Apeldoorn, 1967, 7.

³⁸ Ook de liberale stroming werd daarvan het slachtoffer. In de laatste decennia loopt zij echter haar achterstand in de historiografie snel in; zie G. Voerman, *De geschiedschrijving van het politieke liberalisme. Bibliografie van de VVD en haar voorlopers*, Den Haag/Groningen, 1992; idem, 'Cleio en de liberalen. Over de geschiedschrijving van het Nederlandse liberalisme', in: *Liberaal Reveil*, 38 (1997), 6 (dec.), 266-272; en idem, 'De stand van de geschiedschrijving van de Nederlandse politieke partijen'.

³⁹ P.A. Elderenbosch, 'Herinnering en verwachting', in: *50 jaar C.H.U.*, 11-17; 12.

⁴⁰ Vermaas en Van Dijk, *op.cit.*, 54.

AUTEURS

R.A. Andeweg is als hoogleraar verbonden aan het departement Politieke Wetenschap van de Universiteit Leiden.

A.H.M. Dölle is als universitair hoofddocent en bijzonder hoogleraar Decentrale Overheden verbonden aan de vakgroep Staatsrecht van de Rijksuniversiteit Groningen.

S. Van Hecke is als postdoctoraal onderzoeker verbonden aan het Departement Politieke Wetenschappen van de Universiteit Antwerpen.

J. Hippe is als politicoloog op vrijwillige basis verbonden aan het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen.

J.J.M. van Holsteyn is als universitair hoofddocent en bijzonder hoogleraar Kiezersonderzoek verbonden aan het departement Politieke Wetenschap van de Universiteit Leiden

D.B.R. Kroeze was als student-assistent verbonden aan het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen.

A.P.M. Lucardie is als wetenschappelijk medewerker verbonden aan het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen.

W.H. van Schuur is als universitair hoofddocent verbonden aan de vakgroep Sociologie van de Rijksuniversiteit Groningen.

J.J.A. Thomassen is als universiteitshoogleraar verbonden aan de Universiteit Twente.

G. Voerman is Hoofd van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen.

P.M. van de Walle was als student-assistent verbonden aan het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen.

A.S. Walter volgt het Research Master's Programme in Political Science: Institutional Analysis (MPhil) aan de Universiteit Leiden.